नं. —— ५१८९

नाम. पु. कात्यायन श्रौत सूत्र भाष्यं
१ माध्याय:

कर्ता. श्री अनन्त:
" संराट् स्थपति महा-
- याज्ञिक:

पत्र. सं. ११३ / १२२ सं. x

विषय: सूत्र पद्धति परिशिष्टं

कात्यायनसूत्रभाष्यप्रथमाध्यायः

पा ८४

कात्यायनसूत्रभाष्ये प्रथमोध्याय पत्रे ११३
श्लोक संख्या ४००२

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ श्रीकेशवायकीर्त्यैश्रीएकदंतगीर्भ्यांश्रीकंठेशसूर्योदरीभ्यांश्रीगुरुभ्यो
नमः ॥ एमरमादिनिंयस्यनामकामप्रदंरकं अंतरायपिशाचानांनाशकंतंनमाम्यहं ॥ १ ॥ ब्रह्म
विष्णुशिवान्स्कंदगणेशंचसरस्वतीं । विद्यागुरूंश्चनत्वापुष्पदंतंचभगवन्तंनान् ॥ २ ॥ भवानीश्रीशावरणेनस्या
कृशावाप्तनयागिनः । नाहंयोचक्रीरेऽसर्वविद्यायाःसारतांमया ॥ ३ ॥ दुर्हर्त्तानाश्वेनसोदशधान्वेदान्तेयथे
जीगमन्नथासर्वगुरून्नौमिवासुदेवसरस्वतीन् ॥ ४ ॥ सरस्वत्येवमीमांसायैर्दूनापरमार्थनः । मुनिं
कात्यायनंकर्कपितृमहींतथादिमान् । यशोगोपिभर्तृयज्ञभाष्यकृन्नौपराक्तपि ॥ ५ ॥ पद्धत्यादिप्रणे
तृंश्चजनकंवेदशान्गुरून् । वेदार्थपक्षविषयद्रंढुःसमाहितुनाःस्वयंसंध्याजोग्निचितस्यतत्
सर्वसंगमहात्मुनान् ॥ ६ ॥ वाचस्पत्याभिधानस्तापरमात्मानमप्यथा । यन्नतानांगुरुर्यस्तुकर्मपमर
विलपा ॥ ७ ॥ एकैकदेशदानव्याख्यानतुष्टिविवृद्धये । प्रणम्यप्रक्रियनेनूपंकाना यस्तत्वसंस्थि
तः ॥ ८ ॥ भाष्यरूपोत्रसंदिग्धंसर्वंनिश्चीयतेमया । ननुव्याख्याहेतुत्वेनसूत्रस्यपदुपादीयतेनाहि
वसंदिग्धंसूत्रलक्षणाभावात् । प्राकृतंव्यक्तरूपेणन्यायैरेवतुवैकृतं । कर्मप्रकल्पनेत्याहृदादि
योगिनतः । तत्रज्योतिष्टोमविकारस्यद्वादशाहवाजपेयादेर्द्वादशाहविकारस्यगवामयनादेरि
ष्टिविकारस्यपशोर्व्यक्तरूपेणनिरूपणात्कथंसूत्रता । नहिप्रतिज्ञायांकल्पपदंप्रत्यक्षेपठितव्याम
इतिचेन्न । कल्पस्यापिहिलक्षणं प्राकृतंवैकृतंचापिसर्वस्वग्रंथयोधिनांवदंतेनवेषणंनामन्या
याकल्योमतःसतु ॥ ॥ तदत्रन्यायमनिरूपणंदृश्यतेकथंकल्पग्रंथता । उभयलक्षणसंभवा

गु
श्रि
य

एम
२
प्य

ह्यासभेगोत्वेस्यात् संप्रदर्शलक्षणासंभवस्तत्रेतिवेदिहापिसंप्रदर्शोस्तलक्षणाहूयस्यनास्ति । नेन्द्रेवं
सूत्रकारानस्त्र नायेत्ककारणासात्वविकारणानत्रनमोपदेशोयः प्राकृतोवस्वैकृतः । ननु येनिर्देशा
धिकारेविकृतिषुधर्म्मप्राप्तिर्यन्यायोपदेशेनवाधिकारणोपदेशेनचसूत्रनमात्रमेवकृतं पशोर्हृ
दयस्याहृगवामयनादेर्ये धर्म्मोयादृशानेनदृष्टप्रकृतिस्वाधयाग्नीषोमीयास्पशुषुहृदयस्याहधर्म्मोः
सत्रेषुसंवत्सरप्रभृतीनिगवामयनप्रकृतीन्यनःसूत्रत्वेपुनर्नेनैवमपिभाष्यंनारब्धव्यं । विषया
भावात् । नमितंमास्यनेनापियदन्येनप्रमेयकंनिश्चितंयस्यविषयोमीयमानोस्यसद्भूतं । नहिभाष्य
सूत्रार्थप्रकाशकंनतुसूत्रवदविधिनार्थप्रकाशकंवाभाष्यप्रकाशकंवानदृष्टेस्मिन्प्रयत्नेरेकं वानतु
नविकृतिधर्म्मसामस्त्यकरंवा नाद्यः सूत्राणांस्पष्टार्थत्वात् गार्हपत्यमुत्तारेणेत्यात्मिसा
दीनां नद्वितीयः । सूत्रस्यसदोषत्वेकथंतदुपायोनिर्दोषः येनेनावानर्थः परित्यक्तस्तेनाधिको
पिसक्तोभविष्यतिकथंनहिश्वात्साकर्म्मसादुरणपेकथंचाचार्येतत्त्वंभाष्यकारेचनदर्शितं
त्वंनेनविपरीतमेवाहुरेणवन्सूत्रकृतोच्यतेनावच्छात्त्वबोधितमन्यभाष्यकारादिकल्पितं
पुरुषबुद्धौनमप्रमाणमेवानन्तनीयः । महिस्वरूपेणाकश्चिदस्पष्टःशब्दः किंतुपुरुषबुद्धेः
स्तेनुतत् । नतभाष्येपविशिष्टमित्यनवेक्ष्यैवस्यात् नचतुर्थः स्मृत्युपयोगस्थानसौकर्यायाववो
धनेप्रवृत्तःसूत्रकारःकथंसंदिग्धंपुरुषाणांबुद्धिसापेक्षंवदेत् । नन्यासनिर्दोषेर्न एवदोषःस्या
त् नपंचमः विकृतीनांसामस्त्यस्वयमेवकृतंयमस्तेः यथाहुः दर्शपूर्णमासधर्म्माइतिपशु

ष्विति। यथार्थमत्स्वेवोदिते। विहितौ वचनार्थलोपे स्यादित्यद्देवं विषयाभावादनारंभो भाष्यस्येति
शेषे समाधियतौ सूत्रवचनात् सूत्रमपोक्तं सूत्रवनेलिंगभावणी तन्मात्रं साधकं तस्यादिनासाध्य
प्रयोगतः सूत्रसमारंभ्यवगतं यांतरेणात्र भवितव्यमिति द्योतयति नहि सूत्रवतमात्रं सर्वोपका
रकं शासनाय वंशायत्तो नावन्मात्रे वृत्तत्वमेव हेयेन अनुरागवास्यशास्त्रार्थसमर्थनापि सूत्र
शब्दयोनिश्चितभाष्येण भवितव्यं यच्च स्पष्टार्थत्वं तत्र नियमो नहि वनेमानापदेशादिना
हीनानुपायं विनार्थावगमः तत्र वा नवबोधितार्थत्वेपि सदोषता सूत्रस्य यथा श्रुतिनापा
ततो नवबोधकत्वेपि सामर्थ्यानुमितशब्दैः स्वर्गादेरवबोधकत्वात्तत्संपूर्णा कर्मपर
त्वं एवं सूत्रस्यापि तत्र यत्सामर्थ्यादिना प्रकाशकत्वं तदुपायाधीनं एवं च श्रुतिस्वभा
वमाश्रयतोप्यस्य भेद एव सूत्रस्य ज्ञापितो भवति तेन वाक्यभेदादिदोषा अत्रापि विलो
क्तीयाः अनरेव भाष्याक्तस्य सूत्रानुगतत्वात्तत्त्वज्ञानं तत्र भाष्यकृन्मिति सर्वं प्रमाणं
नचानवस्था व्यक्तिप्रसंगस्य भावनीतेन स्वयमवगम्यमस्तत्त्वो धिकोक्तो सूत्रानुमतेस्तत्रा
वाप्यनिर्णयोत्पत्ते न च भाष्याविधिकं नोनरवत्रकामति पंचमस्कंधभवोस्तुतिः प्रमाणमे
ष्टापि यथा संमुखोपदेष्टानं तत्त्यजति अर्थवादादिसंस[illegible]पर्यनाचनावचास्तुतोनुपदेश
कत्वमुपदेशांगोस्येवं स्वभावोपरत्वं वादपरते तत्र नास्यावश्यंभाविनी तथा सूत्रमपिति
ष्ठितोपदेशकं यद्दुपदेश्यानां पुरुषत्वं पायसपावाकुस्यात्सामान्योपदेशोपि सुधि

पां विशेषावगमस्तावत्तन्न न त्रभाष्यापेक्षोन्यथाने अन्यत्रैव तत्रसैव निरपेक्षोपदेशकत्वे परिशिष्टं था

गंथ्यानामनुत्पत्तिरेव स्यात् । नच न्यायोपदेशनमात्रेणैवेत्युक्तेन प्रकृत्यर्थंक त्वहियथार्थं मन्दस्याद्वारि न

न्तु न नैवविषयप्रदर्शनेन विना तद्रूपाणां धर्माविवक्षाध्यवसानाभावप्रतिपादयने परं प्रदर्शितेन

तु व्रतगणप्रभाषासाहेत्नेनात्तीयकस्यापधर्मइतिप्रत्ययः स्यात् अतः पिच अर्थान्तरेकोसरणाश

ब्दप्रयोगाद्दृष्टस्य नंन अर्थस्य पूर्वापर्यकार्यसाधनस्यानप्राप्तभवेति नत्रपूर्वार्थकार्यका साध यं

नस्यानमेनेन प्राप्तं गानेनेति विवृक्तो भाष्याद्यानोनसूत्रशतेनापि कर्तुं शक्यते नतथापरगति

प्रायेसंभावप्रत्नेयथेष्टोपेव प्रामाणमनीयकार्यसाधनस्याना प्रयास्यानुचारधानं

मंत्रविपरिणामः स्यात् नापत्यभावेनरप्रयोगस्तन्सर्वं भाष्याधिनमेवा नच भाष्याधीनमेव ति

सर्वेन रत्नपराणि संनिबद्धान्यपि विशेषमिदमात्मपने उच्यते । पूर्वस्मिन्विधमाने परमेनार

भणीयं किं अर्थविशेषाभावेयद्दिसत्यकस्मिन्परारंभोर्थः । नहि पिन्यमं निर्ऋकाहीनो क

नथाखं अर्थार्थविशेषयापरताभावेनारंभः नहि न स्यारंभं विनाकथ्यपरिस्तान अर्थविशेष

पराकांक्षानुत्पन्नेर्विशेषो नभविष्यतीति प्रतीमः नहि भवन्तु परिदृश्यमानाजडना प्रमाण

सिद्धांगीकार्या विषयास्तत्र न त्वनिरूपिताः सर्वैरैव इष्यन्ते किंच । भन्यपत्तभाष्यमुत्सन्न

८ स्थितेन चालन्यायपुनं नच्छमायमिदृष्यवेनेन कर्म न्तत्ति समर्थापिन्नभूतिन्नंच श्रुति

मात्रेत्वे खनपरंपयामोपि शब्दान्तरेण का चित्त एवनस्मात्सं भावनापि वैकृतसिद्धं नेघनेन ट

३

नुकृतं भाष्यमनेकैराचार्यप्रवरैर्मुनिभिः सुदृष्टं सर्वं संहितम् अनिरोधं प्रयोगविध्यपेक्षितं ननु नरं शास्त्र
परकं भविष्यति । सत्यं न दृपिजैमिनि शास्त्रसंस्कृतबुद्धीः परिनिष्ठितत्वान्यत् सूत्रं श्रुत्यभि
प्रायं जैमिनि प्रसंरव्ध्रुतिसूत्रविहितं समाश्रितं कथ्यमेतत्छारवाप्रमाणं प्रमाणत्वं नर
श्रितस्य कर्मानुष्ठानं विं नमुत्तरहने वासुदेवकृतं कर्म परिशेषरति स्वयं वासुदेवेनोक्तं नत्र
त्रिकृत्वात्तदनुसूत्रत्वात्तदपि स्वशास्त्राविरुद्धं अनोस्य स्यावसरः प्रणयनेनेष्टाजीवन
सत्राणि । अर्थपराणि नेष्यन्ते श्रुतिविरुद्धत्यक्तेन विद्यमानस्वश्रुतो विषेवाक्यपरिग्रहाद्यते
छेदपिष्यन्ते घननराः संदेहः पूर्वभाष्यैर्भ्योवृहलनरा विशेषा निरवशेषयिष्यन्ते इत्या
रभ्यते भाष्यं ननु तु भाष्यस्य विषयः परस्परं भाष्यभाष्यं नेतस्य सूत्रस्य निर्विषयत्वाप्र
ष्यस्यापि तथात्वं । तथाहि । स्वर्गादेः पुरुषार्थस्य साधनं यदपेक्षितं सर्वैः सचेतनैः स्तत्र
प्ररणाविषयोस्तु फलप्रापणसामर्थ्ये साधनत्वेन दंगाके ॥ सर्वैः समभिसंबंधादुप
नेतेन नान्यपि २ श्रुत्यैवैतत्कृतं नेन सूत्रस्य विषयो नहि यदिदं सूत्रसाध्यं पुरुषार्थ
साधने भावनादौ साक्षात्पुरुषप्रवर्तनप्रकाशनं तत्कृत्यैव स्वयं पश्यन्तमिति अनन्य
साधारणत्वाभावादिह विषयत्वानुपपत्तेर्निर्विषयं सूत्रं न व्याख्यानमर्हति नैष दोषः नाना
रूपार्थवादैर्यदिदं विधिशब्दात्तु मिश्रिताः कर्तव्यं वावगंतव्यं विवेकुं न तु शक्यते यदनन्तं व
दतीस्याधर्य्यवादसंस्पृष्टमुपस्पर्शनविधानं तत्रानन्तरं तेनाम ध्यत्वमासानोभाव

य

राम
२

यित्वा पाशुपस्पर्शनेन मेध्यत्वं भावयितव्यमिति हृदयमपि अस्पर्शनादिदृष्टं प्रतीयेत । एवं मल्लका
रेणानन्यामहरिति तत्र मारभ्यते । नत्येन छुनिमात्र परिग्रह दध्यवसानं शङ्कानेनान्यर्थदर्शनेन स्व
नुष्ठेयावगतव्ययोर्विवेकः न [illegible] न्यायावष्टंभवन तत्र कारैर्निर्णीत मारब्धं । न त्वर्थवादानां महतीत्रिवि
शेषकरत्वेन विधीशेषत्वेन विधेस्तद्रूपस्य यामवर्त्तकत्वात् तत्र कारैः स्वशब्देन त्रिविधानं कुर्वद्भिः
प्ररोचनार्थं तत्र नत्वार्थवादाः परिगणितास्ता विधिशून्यहानिभयाशून्यैः प्रदोषः ॥ अर्थवादाद्विहितोपि
विधिः श्रवणेनैकः श्रुतो क्वचित्कोपि प्रयाएष्टलहस्तेनैव लविष्यति ॥ सोयं [illegible] वह [illegible] निर्वपेत् स्तत्र च सका
मस्सादरो विधुरशेषविनाप्यर्थवादं फलोद्देशेन प्रवर्त्तयत्येव विधिः सोर्थयोगो न हूर त्वापि भवि
ष्यति । न चार्थवादानामानर्थक्यं यत्र हि तेषां सत्वानत्वाति प्ररोचनानदर्पमुद्राकांक्षायोवि
धुरेशस्यनैरकृवाकाना यत्र च केवलो विधिस्तत्रानेन भाव [illegible] नायां प्रवर्त्तनं प्ररोचनं चापि स्व
यमेवास्यार्थस्य स्वदोषः रागात्प्रवर्त्तनं केचित्स्वयमेव फलेषु यत् रागानुभवस्सर्वः स्यात्सोऽती
न्द्रियेकस्यं पनः ॥ इ ॥ रागीमिव सर्वत्र नानीन्द्रियो स्वगोचरः । तत्किमनुभवाभावात्सोऽस्य [illegible] ज्ञायते ज
नैः ॥ २ ॥ तेन स्वयंप्रवृत्तिर्यासु स्वसाधनमात्र केन स्वर्गसुखरूपत्वेन मिति मानान्तरेणायत ॥ ३ ॥
वास्यानामपि यद्विहितं वेदादेव प्रमापयन्तन् अहिंसासत्यमस्तेयं यायनैर्गम्यत्वेत्वितः ॥ ४ ॥ अतः प्र
मापयन्वेदः प्रमाणं प्रत्ययात्पुनः भावनायां नेनो रूपं भावयेदिति सिध्यति ॥ ५ ॥ निः सामान्यविशे
षयरेकत्वाभावनावपुःरूपं न तत्र प्रवृत्तिः स्यादाकांक्षा जायते पुनः ॥ ६ ॥ किं केन कथमपि स्वेवं स्वर्गः

संबध्यते ततः ।जायते ततो नरे बुद्धिः प्रवर्तयति मामयं ७ भावनायां तु भाव्यांशो स्वर्गस्य सुखात्मक-
ता न भवद्रूपमसौ वै कथं प्रवर्तयेत्स्वयम् ८ अतः पूर्वं प्रवृत्तिः स्यात्तत्स्वार्थसमर्थतागतिः । अपि वा
स्वर्गकामो हि यस्यासौ भावनायां नियुज्यते ९ नचकालविशेषोऽत्र समासविधिसंस्थितः । यस्य का-
मो भवेत्स्वर्गे यजिना भावयेत्स तं ॥१०॥ कामस्यान्यप्रसक्तत्वात्स्वस्य निर्विशेषणो । विधेः स्वर्गे
ततः स्वर्गं भावयेदिति सिध्यति ११ एवं विग्रहवाक्येन समानाधिकृतिर्यदा तदा बुद्धौ परम्परे
कामे स्वर्गो विधीयते १२ विषयः सुखमात्रं यद्रागतः कामजन्मनि स्वर्गावस्थापने तत्र कामोऽस्मि-
न्विषये भवेत् १३ भवेत्तल्लाभिनः कामः स्वर्गस्थानसुखे यतः तेनार्थाद्भावनं सिद्धं कामस्या-
त्र स्थितस्य तु १४ तत्र प्रवर्तनं कुर्वन्विधिः साध्ये सुखास्पदं रागमयेद्यमस्तीति पश्चात्तु सम-
र्थनागतिः उद्दिष्टो न तु कामोऽत्र स्वर्गकर्तृविशेषणं तेन प्रवृत्तिः सिद्धेति कथं शास्त्रात्स-
मेस्यति १६ सत्यं कामः प्रसिद्धो यः सुखोद्देशेन तु सः । स सम्पन्नो न गतः श्रुत्या स्वर्गः संबं-
ध्यते पुनः १७ तत्रैषा वचनव्यक्तिः कामः स्वर्गसुखे न तु । तेनाप्यौत्सुक्यता तस्य कामयुक्-
पुरुषे स्थितो १८ तस्मात्फले विशेषेण प्रवृत्तिः शास्त्रतो ध्रुवं । तात्तेऽसमर्थभावे च नोदासीन्य-
निवर्तते १९ जायते पुरुषस्यात्र साधने प्रस्थिते ततः । समानपदतायास्तु न्यायोऽप्यथात्स्वर्थवं प्रति
२० भावार्थः कारकत्वेऽपि विशेष्यं न कदाचन । धत्ते स्वपान्यरूपं च विशेषो वद एव यत् २१
तेन योऽयविशेषेणाधात्वर्थविशेषणे यागेनेति ततः सिद्धं त्वफ्यमंशस्य पूरणं २२ इत्थं

सप

५

एम: ८

शश्राभिधेयानन्तरणीनाङ्गसेयतः। नदेवमेंगाजुग्पत्तत्तामंनाम्येनशक्यते ॥२३॥ कर्तुमेतेन
नेष्ठकांविषयोवास्यसाधनः। श्रुत्यासुपितमेनस्येन्नेदोपस्तरत्नुग्रहात् २४ नरणामंदृधिपां
नस्याप्नुस्याश्रुत्यादिवोधितः। धर्मावबोधः स्वस्मस्वात्सिद्धः स्वबोधेनिरूप्यते २५ नेन
स्वेमप्रमाणालंभेद्दान्नान्वियतेतुधैः। प्रयोजनेनचेन्नेवंपुमर्थसाधनस्यथत् २६ यस्मादेत्तत्
पनंफलमनेनविसनेधकृताएनस्यैवपरेमेनस्वेनेनैवास्यचहूधं २७ नियमस्यस्य संसंव
धोविनुनेत्तानस्वत्रयोः। एनस्मादेवयत्तस्यत्तानेमश्रुतिनेतोयतः २८ अर्थवात्तिहादीना
शतिर्मदृधीषुस्वयंयतः २९ आभातिमनिवृत्तेवश्रुत्यादिहारनस्तथा नत्रेषामवबोधस्या
त्फुरूपोकमात्कथं ३० नेननियमसिद्धिः स्यादेनेनैवनप्यापरः। सीदृद्धेमान्यथानोनो
क्तमनायपिचयस्तनः ३१ फलत्रिस्यास्तिसर्वेषांतु खदंपुरुषस्यनत्। नत्साधनान्यहेतु
र्येयानत्तानस्यानुष्ठितिर्ययनः ॥३२॥ स्वत्वादेवचनत्तानेस्वत्वार्थोभाव्यवोधितः चे
नस्यवाखिसितिंयायास्तत्वाप्यधिकृतोजनन् ३३ आरंभहेतुसामग्रीसकलारभ्यतेनतः
नत्रैनदादिमंस्वत्वंमांगलस्श्रुतिलक्षितं ३४ तु अथातो धर्मोधिकारोनिर्णयइनिस्त्व
त्रशेषः। नत्रायमथशब्दआनन्तर्यार्थः मनुष्येनवेदमधीत्यानंतरमधिकारोनिर्णेयः
कुतोवेदमधीत्येतिचेदनअस्मादेववेदाध्ययनादधिकारो निर्णीतः शक्यते अधिकारोहि
वेदार्थसाध्यसाधनरूपेस्वामिनाअर्थेहारकोहिसविचारोपश्चपाठाधीनोनः पठि

ग़ ध ॐ

5

तेनैवाधिकारो निर्णीयत इति विधीयते ॥ अथवा स्मार्तधीतो वेदोर्थावबोधनद्वारानुष्ठानादेवाध्ययन
नियमस्य फलं स्यात्तस्मादनुष्ठानहेतुरधिकारनिर्णयः तेनार्थावबोधः कर्तव्यः । एवं चाध्ययनस्य
निर्णीयं विरचनाविधानाध्ययनेनार्थावबोधः सकर्मांगं न भवति ननु स्वाध्यायमध्ययनं विना यन्न दृष्टं
विचारे नहि तानर्थानुष्ठानयोग्यतां हृदि निरस्ता अथवा अन्यथा हेतुर्थः विप्रेणाग्निरणाश्च
मकर्म्म स्मिन्न तस्थातव्यम् इत्यनेन वेदाध्ययनानन्तरं प्राक्स्नानादर्थावबोधनं कर्म्मचारितव्यम् । अ
थवा सस्याधिकारे जपादिमात्रेणानुसन्तोषव्यं अतो वेदाध्ययनेनाधिकारेण निर्णयः एतावन्तिम
माधिकारस्तस्यानुष्ठेयं न जपमात्रेणाख्यातव्यं ननु नैतर्ववचसोर्थावबोधात्स्मिन्नेव यत्
प्रयोजनं हेतुत्वमुक्तं किमतः शब्दः करिष्यति । १ । तस्यं प्रतीयते तस्माधान्यत्वं नियमो ननु
वेदार्थे वेद्यतः शब्दं विनासो न प्रयुज्यते ॥ २ ॥ आनन्तर्यमपस्य स्याद्धेतुत्वर्थबोधनाधनः
अप्रवृत्तोन चेदस्य संगल्लाघर्थनाभवेत् ३ अधीत्याधिकृतिस्नानं वेदं नस्नानमात्रत
कुतोनोनन्तरं तस्मादन्यत् कर्तव्यमुच्यते ४ नक्ष्मकस्य द्वारेणासिद्धनः स्नानस्य बाधनं मा न
वे कर्तरि संज्ञायां कारके घञ् स्मृतो यतः ५ येनाश्मिन्क्रियते कारः क्रियाफलेवायामित्यपि
अनेन क्रियते वेति विकारो वा करणं मतं ६ अधिरैश्वर्यमावष्ट्वोपर्यर्थं त्वेपासनि करणं एम
भावनात्मकाउपर्यस्याः फलं मतं ७ अधिकारः फलं तेन निर्णीयं फलमुच्यते करणा ५
पर्य पर्यं तदधिकारोत्र भावना ८ फलादुपर्य भावाद्युक्तेनासोनुकर्म्मणि । तथाधिकार

[illegible] णं वा स्याकृते रूपरितत्तु ९ निर्णेयं नास्ति किंचित
धेयमपीष्यते अपूर्वमपि निर्णेयं फलायैवमेव तत्फलं १० अस्तु वाच्यं फले स्वाम्यसंदि
ग्धं तेन न निर्णेयः प्रयोजनयुतो येन तु मर्त्यविषयस्त्वसौ ११ कर्मणि प्रस्वमेवाप्यमधिरैश्वर्य
वाचकः कारस्याधीश्वरस्येति स्वाम्यं च मभिधीयते १२ स्वामित्वेनाभिसंबंधः सर्वप्रकारेणावि
धीयते। कर्मासौ न त्वेवं पितस्य न तस्य च कर्तृता १३ प्रवृत्तस्यैवं प्रवृत्तिश्च नराणां कर्मणि जायते
कारशब्दो भाववृत्यत्वाद्भावनापरोऽधिशब्दश्चोपर्यर्थपरः कारस्य भावनायाश्च प्रकपरि
यः पुमर्थः सोऽधिकारः फलं विचार्यं स तामेरभ्युत्कर्मणां तत्रैकस्यापि विचारणायं यथा
सर्वोऽप्यात्मीयमवबुध्य स्वे स्वे फलसाधने प्रवर्तेत। ऐश्वर्यपरेऽधिशब्दे कर्मपरः प्रत्ययस्तथा
कारशब्दः पुरुषार्थपरः तथा चाधिकारस्येश्वरः फलस्य निर्णयो निरूप्यते चास्मिन्नेवाध्या
यनानन्तरं कर्मणि प्रवृत्तिः स्वयमेव विधिशब्दात् गतेस्तत्संगतेर्भविष्यति। तीसर्पात्कर्मसु प्रव
र्तितव्यमिति विधिपर्यवसानं ततश्च विदुषः स्यस्नायादिति स्नानानंतरमेव विज्ञेयं त
द्विकर्माधिकारश्चापकविवाहयोग्यतां करोति। न त्विदानीमेवोक्तमथशब्देन मंगलाचार
पूर्वमारभ्यत इति तत्किमानन्तर्यपरत्वे अथशब्दस्यानेकार्थत्वमाश्रियते नैष दोषः। वाच्या
नेकत्वे स्यानेकार्थता स्यात्। मांगल्यं तु श्रवणमात्राद्दृतीवद्दर्शनात्करोति। आनन्तर्या
भिधानशक्तिमानेव मनेकार्थत्वं अथार्थं प्रश्नार्थः किं निःसशब्दो यो निरस्यते न व भ्रवि ष्यति

पुंसश्चाश्वमेधिकारजिज्ञासायां प्रश्नपरत्वात् सत्यं भवेदेवं यदि तत्क्रतोरिदं भवेत्। अत्र तु कोऽत्र
एभावात्तप्रश्नार्थता ननु न ध्यवसायरूपोऽपि संशयोऽस्ति किं सेत्स्कोयं स्वरूपाणि
लाभे न जिज्ञासायां प्रश्नस्तु प्रपञ्चः सत्यं तथाप्यनुः शब्दार्थ[illegible]तिः स्यात्। आनन्तर्ये तु सामञ्जस्यं स्य
तेन वा नैरपेक्ष्यमिति योगिधन्मो याममभिधीयते [illegible] कल्पनागौरवं भवेत्। तेन तस्मादेव यावि
कारार्थे नेष्यते [illegible] सत्यं भवेदेवं यदि तेन तत्राधिकारशब्दो भवेत् तस्मिंस्तु तस्मिन्नधिकारोऽधि
गत एव स्यात् [illegible] शास्त्र[illegible] स्यात्। क्रमपरतातः [illegible]
चावि [illegible] सत्यं भवेदेवं यद्यपूर्व[illegible] क्रमार्थं भवत्
यस्याग्नेव [illegible] प्रथमो धर्म [illegible]
गम्यते [illegible] अपि चैकप्रयोगे [illegible] फले कोऽनेकप्रधानानां युगपदुपकारेण
प्रवृत्तानां सहत्व[illegible] क्रमाकांक्षायामपारार्थ्यः क्रमः प्राप्नोति। नात्र तथाभाव
इत्येव कथं क्रमपरता। अत एव पूर्वमपार्थ्यं तु परे [illegible] तत्राभावात् पूर्वं [illegible] नाथ
शब्दार्थं [illegible] नन्तर्येऽपि तत्तथा। वेदाध्ययनं चेत्तत्रापि समानो विशेषणत्वात्। नन्तर्ये
वेदपाठादिष्वेषोऽनिवार्योऽव्यवधानवाधो स्यान्नन्तर्ये। स चावसानमपि निवारयति। पूर्वप्र
क्रान्तत्वोऽपि पूर्वं वक्तुमारब्धमिति स्यात्। ननु व्यवधानेऽपि न दुष्यति। स्यात् पूर्वप्रक्रान्तनैवास्तु।
सत्यं अत एव वेदाध्ययनाधिकारनिरासाय योऽविच्छेदं निवारयन्नानन्तर्यार्थमाश्रीयते अ

स्य त्मा न्वा यम ६ 6

त

पिवा। एवं प्रवृत्तेर्हेतुमस्मादवं ब्रवीति। ततस्त्वाधिकारनिर्णयाद्वबोधे वेदाध्ययनहेतुनैव भवितव्यं अध्ययनेना
ध्ययवद्धितोधिकारनिर्णयोभायराद्वेति परस्परनियमः सिद्ध्यति नवानेकार्थत्वमानेन यो… नंनयेस्येवाभिधेय
त्वाद्धेतुधर्मिय परित्यागारनागमिकमिरमा श्रीपते। नन्वभवास्त्रक्षुणेविं संप्रदायमिष्टे देरध्यायानुप्रमाण
त्यागो वा संप्रदायो पि यदि वैस्विकः स्यात्तदेव दोषः। नन्वपरित्यागेपो ह्येयो यं संभाव्यते तन्न च प्रमादोपि ते
नाध्यहरणेन रस्माध्विन मास्माभिः। नन्वेवापि पुरुषकृतत्वं विशिष्टं क… विश्वसितव्यं। प्रमाणयुक्तिभिः स्वहृ
न पि ध्यतिविश्वासं तथाहि।। व्याख्यास्यतेप्रधानत्वात्तु न स्वानुरूप धर्म… क्रियमाणमपेक्षेतेशास्त्रंना
स्तितथा तथा १ विधानं वा प्रतिज्ञानमेनेन कृतमथाहि विधाने यकारः कालो वर्तमानो न युज्यते २ यथानेन
न्वापस्येवं पुरुषत्र यथा योगतः। इत्योरत्रानवस्थानाध्यपेक्ष्येवं कृतं तु तन्ने: ३ नेवानं तयेमारव्यास्यत्वयस्यास
पीकः। रूपं व्याख्यास्यतेधिकारोयं वेदानंतरमेव तु ४ यथा कृतं परैः कार्यप्रमाणेनात्र किंचन। स्याद्वे
व्याने हेत्त्यागो मध्यस्थायाः कृतः कुतः ५ जिज्ञास्यो वा यमिमांस्यो निर्णय इतियोज्यते विधिपक्षेप्र
तिज्ञार्थे अथ शब्दो निरर्थः ६ यथाधीनोयतो वेदस्तस्तो व्याख्याकरिष्यते। कृपम् अध्ययने हेतुर्व्याख्याका
रणाह ततः ७ व्यक्तयतिः कारणं यस्मा व्याख्याने ध्ययनं न तु नाधीतवेदो व्यक्तत्वो व्याख्यानं कर्तुमी
हते ८ व्यक्तन्नाः श्रुतशब्दास्तु दृश्यंते भाष्यकारको। अतोनाध्ययनं हेतुः कृपमतं मतार्थता ९
अतो यद्दुक्तं व्याख्यायाल्क्षणं नोत्तरं नतु। दृश्यते दर्श्यते स्माभिरधुना स्पष्टमेव हि १० प्रतिज्ञाभा
ष्यकारस्य सूत्रकारस्य वा भवेत्।। भाष्यकारप्रतिज्ञायां निर्वाच्यं सूत्रमेव तु ११ उत्तरत्राप्यवृत्तिः
स्याद्व्याख्याने हि तथा सति। यतो थातोधिकारस्य व्याख्यानं प्रतिजानता १२ सूत्र्यते च प्रति

अ

थं

द

त

चे

तेषां स्यात्लक्षणायोगतः। पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना १२। आक्षेपश्च समाधानं दृश्यते
न लक्षणं यतः। अत्र च शेषसूत्रेषु नैव विग्रहसंभवो न हि १३ सूत्रस्य यत्र मतिस्तानं भाष्यकारस्य सम्मतं अधि
कारपदेनात्र विचारः स्वकल्पो मतः १४ तन्न सूत्रभाष्ये निरूक्तानि प्रतिमानं तद्व्याख्यातृणामिदं सूत्रं त
न्मध्ये न यतनस्तु नः १५ न व्याख्यानोचितान्यायश्छन्दस्तत्राभव्यपान सूत्रशेषतायोक्ता विशीष्यतेपि
सासानु १६ सूत्रकारमतिज्ञायां तु व्याख्या सदोचिता नोनरत्र तद्व्याख्या पदच्छेदादिभिः कृता
१७ स्थापने सूत्रकारेण स्वशब्दैर्नाविशेषतः निर्णयो स्थापने यस्मादेवं लक्षणमस्तु १८ विमृश्य
संशयं कृत्वा पूर्वपक्षं विधाय च। उभयेनाच पक्षेण निश्चयो निर्णयो मतः १९ अधिकारफलं चास्य ल
क्ष्यते न स्वलक्षेवयत्। तत्र सर्वत्र दृष्टं हि लक्षणानि सर्वयस्तु २० फलयुक्तानि यच्चोक्तं सिद्धान्तस्य निरूपणं
पूर्वपक्षानुमानं च संशये सत्त्व सो पुनः २१ सर्वेषां पूर्वपक्षो तथा संशयोप्यनुमीयते मनुष्याणां वा
सिद्धान्तः सूत्रेणैव स्वयं कृतः २२ एवं च तत्र तत्रोक्तं निर्णयस्यैककारणं विधयो निर्णयस्त
न सूत्रोक्तैरेव कारकैः २३ एवं चाधिकाराधिकारी निर्णयकर्तव्यता प्रतिज्ञाता कथं च सा भ
वतीत्याकांक्षायां यत्संबंधोदधिकारात्तदेव प्रथमं निरूपणीयमिति कारियाः प्रथमं निरू
पणात स्वरूपपरिज्ञानाया धिकारोपि निरूपणीयो भवेत्तथा च गौरवस्यात् अपि च परि
ज्ञाने फलवत्त्वे स्वामी न तल्लोभेन भवति। यावन्न फलं दृश्यते तावत् स्वार्थविज्ञायक पगुरुषः प्र
वर्तेत अप्रवर्तमानः कथं स्वामी भवेत् असिद्धे स्वामित्वे न हि शेषविवेक निर्णयः कथं तु स्य

८

श्रु

सम: ७

ते। अत एवोक्तः सर्वो विचारो ऽप्यधिकार्यधीनो न प्रवर्तेत। तदर्थं कर्मणां फलवत्त्वाफलवत्त्वनिर्णयः
पूर्वं कर्तव्यः तत्र केचिदस्य रूपस्य बोधकस्य मे किंचित्तद्भाव इति एवं संशये फलाभावेनैव पुनरु
पा फलवाञ्छाम्नव यागान् । यद्यपि केचित्फलं श्रूयते स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ न तथापि न फलं नाहि त
त्रे कश्चित्फलश्रद्धो ऽस्ति यागेन स्वर्गं कुर्यादित्येवं लक्षणः किंतु कर्तृविशेषणं स्वर्गपदं तेन सत्स्व
वद्र नं कर्तृविशेषणं सप्त्या सर्वपदार्थानां एवं स्वर्गकामो ऽपि सर्वपदार्थानामंगत्वमिति सर्वस्मिन् कर्म
णि तेन भवितव्यं यानि फलवन्ति नानि सर्वकर्माणि एवं प्राप्तमेवं प्राप्ते ऽभिधीयते फलमुत्पादयितुं कर्मा
णि फलं पुरुषाभीष्टं तस्य साधकानि योगशब्दो हि संबंधपरः फलसंबन्धिनी ति भावः साध्य
साधनसंबंधो विवक्ष्यते पुनः स्वर्गकामो यजेतान्नाद्यकामो यजेतेत्यादिश्रुतेः ननु तत्र सत्त्ववद्
न्वकर्तृविशेषणं न तत्पदार्थस्योपकारकत्वेन विधीयते सत्यं भवेदेवं यदि विधीयेत यत्
त्र विधिविभक्तिः का चन स्यात् न यस्य स्वर्गकामः कथमप्यास्ति सत्त्वादिवत् स्वर्गकाम इति अ
प्राप्तः स्वर्गकाम इति कृत्वा विधिः परिकल्प्यः यदि स्वर्गकामो विधीयेत न तर्हि तत्सत्त्ववदनवत्व
म्यांगं भवेत् परस्परमंगांगिसंबंधाभावात् । एकत्र पठितानामेकस्य फलयोगे परस्य तदभा
वे ऽंगोपकारेण संबन्धो साधनत्वमात्रस्य पुरुषार्थसंबन्धेन पुरुषमह त्यास्त्वसिध्यर्थं च फल
वत्फलयोः परस्परा कांक्षायां संबन्धः सत्त्वं गांगिता भवति न चात्रैकमपि फलयोगि नेना
कांक्षाभावान्न प्राकरणिकः संबंधो न चश्रोतारूणादिवाक्यवत् तद्भावादिभिन्नवाक्य

८

त्वात्स्वातन एव न वाक्यकृतोऽपि पौर्णमासेन्द्रे एकनिवर्तकवाक्यत्वाभावाद्विशिष्टमंगांगिभावसंबंध
कारणं दूरनिरस्तं तेन परस्परसंबंधाभावान्नैकामीयागांगां अथवास्तु संबंधस्तथाभावेऽपि दूरे
प्राधान्यं स्यात् तेन तत्प्राधान्यागापेक्षमंगं चाफलं फलवदुपकारि यावन्न तत्सिध्यति
तावत्कथमंगत्वं अफलस्यापि प्रधानत्वे प्रधानमेवोक्तिघृतं प्रधानत्वं प्रधानस्यांगापेक्षं
निःफलमपि चेत्प्रधानं न हि सर्वस्यापि प्रधानत्वादंगोच्छेदः सकलप्रधानोच्छेदः स्यात् अ
थवा स्वरूपोपकारकमवहननादंगं प्रधानत्वनिर्वाहकं भविष्यतीति न हि तत्त्वमपूर्वं
प्रधानत्वनिर्वाहकं कर्म वा किं चित्तत्त्वन्ते प्रधाने विनष्टं सत्कथं प्रधानत्वनिर्वाहय
निर्दिष्टमुपपन्ने अथापूर्वं न दृष्टं किमपूर्वस्य प्रधानत्वं निर्वहतीति यागस्य वा नापूर्वस्य यागे
न्यत्प्रधानान्तरहितयागमनाश्रित्य समानि परमापूर्वसहकारीणी भवन्तीति तस्मन्याश्रित तत्वा
तेषां पुरोडाशादिद्रव्याश्रितानां न्येव तानि तु एवं दाश्रयमुक्तान्यत्र गन्तुमसमर्थानि ते
नाश्रयोपहारयागमभिनिर्वर्तयन्त्यागस्योपकारोनितरां त्वसमवेतमपूर्वमपि याग
एवोपकारं वध्नाति। तेन यागस्वरूपमेव तैर्निष्पाद्यते एवं चेदनएवास्माभिस्तदपेक्ष्यं प्रा
धान्यं निरस्यते यस्मात्तत्सामग्री तदुत्पन्नः एतत्रैदृहोनन तदपेक्षया प्रधानमुच्यते किं तु से
वकान्यराजव्यपेक्षया एवमत्राप्यंगापेक्षया न तद्भावे च प्रधानत्वहानिरत एव नोभयावि
धानं नानुरूपते चोभयं प्राप्तमभावादिधेयानन्तरभावाच्च यत्रानेकमप्राप्तं विधिर्विधेयं पदं

त

एम

२

ति। तत्रानेकविधिप्रसक्तिकस्य नाभयास्यन्नेतरेषां प्राप्तिर्याकासति। एवं च विधानेन तत्राप्यतो
परिप्राप्तिः स्यान्न हि अनुवादः स्यान्नोभयोरन्यतः प्राप्तिर्दृष्टेति तेन नानुवादत्वं अपि च अनु
वादे विधेयान्तरे सति सर्वप्राप्तानां भवेत्तच्चानयोरनुवादत्वे विधेयान्तरमस्तीयत्स्यैतन्न दृष्ट
तेन [illegible] एवमन्यतरस्यानुवादोऽस्त्वन्यतरविधेयापेक्षया भवत्येवं न यापि न यागानुवादः [illegible]
रूपत्वात्का[illegible] प्राप्तेरेवं च परिशेषात्स्वरूपत्वेन पुरुषार्थत्वे स्वयमेव सर्वैर्लि
प्स्यमानत्वात् [illegible] काम इति अस्यानुवादस्तत्र [illegible] स्वर्गकामः यजेतेति वाक्यरूपं भव
ति [illegible] स्वर्गकामो विधिना प्रवर्त्यमानो यावन्न स्वार्थं पश्यति तावन्न प्रवर्तत इति स्वा
र्थपर्यालोचनेन बुद्धिरुत्पद्यते यदि निःफलं कर्म भावना हि स्वर्गकामपदं विशेषणं न स्याद्धि
जानीयाद्वेनान्येन वा भविष्यतीति सिद्धस्यैवं यः स्वर्गोऽपि विशेषणेन [illegible] हेतुना स्वर्गार्थी स्व
र्गं भावयेदित्येवमर्थं तेन वाक्येन स्वर्गः साध्य इति अवसीयते पुरुषार्थत्वेन स्पृहणीयत्वा
त् फलत्वात्ततः न फलं युक्तं कर्म यागानुवादेन यागस्य स्वर्गे [illegible] विनियोजकः श्रुतेः प्रसम
[illegible] बहुव्रीहिसमासेन स्वर्गकामः प्रतीयते कस्य [illegible]
[illegible] प्रथमा [illegible] २ द्वितीयादेरभावेन कर्मत्वं न प्रतीयते [illegible] करणत्वे
च [illegible] ३ यागे प्रवर्तितः साध्यत्वमर्थं स्वर्गमीप्सति यतस्तत्रास्य कामो
ऽस्ति समीहितेन च कामना ४ समीहितस्य सिध्यर्थं यागे [illegible] स्वर्गसिध्यर्थमेवैतत्

न्वे

ते

त

अतस्वर्गात्समीहितं ५ समविज्ञो षष्ठ्यांचैवत्कृतं तस्मिन्नुपेयतः विभक्तापोत्रिकस्यः स्यान्नामार्थो
पीनस्तत्र तु ६ ततः स्वर्गस्य साध्यत्वाद्धितीयाकस्यनेवरं यो[?]स्वास्साधनं मार्गस्तत्तोपात्रक
स्यते ७ तेनश्रुतविभक्त्यर्थः कश्चित्त्र न गृह्यते। किंतु श्रुतार्थसामर्थ्यप्रापितस्याविनी
पियः ८ नत्वकस्यैवाक्यतायोगो यागस्यागतयाफलैः नवाव्यमत एवोक्तमसा[?]मिवाक्य
तोगता ९ श्रुतार्थस्यान्वयेसिद्धः सर्वत्रैवोनराव्रत्तावी नियोगेभवाक्यस्यविनियोजकता
कश्चित् १० ईदृशो विषयेयस्माद्योग्यत्वाच्छ्रुतिर्न तु विनियोक्तोनतोवाक्यं दुर्बलं विनि
योजकं ११ यत्रयत्रविभक्त्यान्वयसयेनार्थनिर्णयः तत्र सर्वस्य वाक्यं स्याद्[?]र्थसामर्थ्य
कारणात् १२ ननु स्वाधवमन्यत्र सत्त्वे[?]कारस्ष्यति असंदेहश्चतघुतं कर्माणि फल
वंति तु १३ सत्संकर्मक्षणाध्वंसि फलंकालांतरे त्विमं नदस्यास्ति मनुष्यो गवर्तमानं त्र
वीति तत् १४ योगिनो वर्तमानत्वेन पात्वं योगइष्यते जन्मांतरेभ्दवे नेष्टः फलेन
क्षणिकस्य तु १५ संबंधो वर्तमानस्ते योगभावमिहोच्यते ननुयुक्तो मयोगोपि ह्यो
सम्भावभावतः १६ तदोषस्तस्य निर्वाहमेनसेश्यतिमध्यतः। कल्पितेनप्रकल्पैत
दृष्टं योगसाधकं १७ चिरभाविफलस्वर्गो यागः क्षणिकसाधनं विहितं याद्विनापूर्व
मेनतत्कल्पतेमहा १८ श्रुतं पदद्वयं व्यर्थं तेनापूर्वप्रसिध्यति तद्वारेणचसंबंधः पारं
पर्यक्षतोपिसः १९ योग एवाविनावस्ते पुंक्तानिरूत्रणं श्रुतं पदद्वयं यस्माद्पूर्वप्रतिपा

ग्य

राम:
९

ता नं

दृष्टं २० शब्दंप्रवक्ष्यामियेननापूर्वंस्यादृश्यादिहिकं नन्वग्निहोत्रकर्ममात्रपरोहेतुःस्वर्दर्शपूर्ण
र्णमासादिविशेषनिष्ठस्तत्कथमेकदेशस्थः सर्वत्रसाधकः नैषदोषः लिंगस्यैकदेशस्थ
मपिसर्वत्रगमकंभवति नन्वस्वर्गफलत्वं किंवक्ष्यतियेनातिप्रसक्तिः स्यात्किंतुफलवत्त्वमा
त्रेवाक्योपात्तंलिंगमुपादीयते नतुसर्वत्रेष्ट्यादिफलेष्यविरुद्धं नन्वत्रफलवत्त्वावेत्ता
ध्यतेसर्वकर्मणां सोपिस्वाध्यायफलेषुसामान्योक्तेः पुनरुक्तता ३ सत्यंततफलवत्त्वासा
मान्येतानातिशेषतः विशेषः कः फलस्यात्रेत्याकांक्षायांनदुच्यते २ नन्वासामोविशेष
श्चेनदृष्पत्रैसस्व्यत्तो सत्यंप्रस्तुतस्यैवेदस्यप्रधानत्वेननिर्णयः भवेत्कामोनवृद्धेनुपा
धानाद्रव्यंनतः तत्कृतउ[illegible]निरंत्रविधानमाकारणं ४ ननःप्रकारजिज्ञासानस्यैवापेक्ष
तेयोते सतितस्यप्रकारोत्रवक्तव्यः सकथंफलं ५ शक्तोनिष्ठितस्यकौपत्नस्यस्वर्गीमुख्य
नेप्राधिकारेपरिज्ञातेप्रस्तावोत्रमयोच्यते ६ अहंचेत्प्रस्तुतोत्रास्मिमदीयफलसाधनं
अक्षुन्नंनभवेद्यस्मादनःकार्यंफलार्थिना ७ अन्यथापिचकर्तव्यमुक्तः स्वाम्यहमत्रयत्
मदेवमधिकारेयास्वामित्वेनिश्चितेपियत् ८ स्वार्थसिद्धेवसर्वेषांप्रवृत्तिर्नान्यथापि
ले स्वार्थःप्रवृत्तिस्तच्छिप्यासर्वेषामेवसाधयेत् ९ नस्पसतानवेत्तातांकर्मस्वत्रप्रवर्तनं
विधानमपिनोसिद्धोस्वामित्वेहदसंस्थितं १० अतस्तत्सिद्धयेयुक्तंफलाफलविचा
रणं उपोद्घातं [illegible] स्वरूपंयत्नातिपानंविविनुतः ११ मनस्पर्यानरस्येवतत्र्यवर्णनं

नु

नुप [illegible] नरेवमन्यस्मिन्नपि यदस्यात्रोपवर्णितं ११ पराधीनं विशेषास्त्वानिर्णीतं तु न गमयिष्यति एवं
चोत्तरनिर्णयहेतुभूतमुपोद्घातमुपवर्ण्य कर्तृभावेनाकांक्षितेनेति कर्तव्यतासंसृष्टो योनरस्मय
मारभते अधिकारनिर्णयो नेन प्रकारेण पूर्वोत्तरपक्षहेतुभिरेवं कार्य इति तद्रूपन्यस्यति स
र्वेषामपि विशेषात् ३ फलेच्छासंयुक्तो यस्मादधिकारी श्रुतः श्रुतः चेतनत्वेन च युक्तेन चेतनेन कर्
तापनेत् १ मंत्रद्रव्यादिसाध्यं नित्तं चेतूं नेन न सिध्यति तेन स्यात्कर्तृत्वेनानेन युक्ता [illegible] नां २ संशये
सति २ सूत्रेण पूर्वपक्षोत्र सर्वेषामविशेषतः संदिग्धं संप्रयोजनं च विचारितव्यमिति विरु
द्धपक्षद्वयसाधकहेतुद्वयस्फुर्तेः संशयोस्ति तथाहि स्वर्गकामो यजेतेत्यादिशब्दगतलिंग
स्याविवक्षायां स्वर्गकामिश्रमात्रप्रत्यया न च वचेन नमात्रे संभवात्सर्वोपि फलार्थी कर्मण्य
धिक्रियते। न तु मीके धिकृतेन धीनवेदेन निर्वर्तयितुं शक्यते द्रव्याधीनसिद्धिकत्वं चेति ए
तावती सामग्री मनुष्यवाहुल्येन शास्त्रादासनः कर्तृत्वप्रसयतदर्थं प्रवृत्तिः सापि मनुष्य
संभवतीति मनुष्याधिकारस्तदेवं संशयात् लिंगितं स्वर्गादिफलं च समस्तमीहितं प्राप्तासा
धनसाधनसिध्यधीनासापि कर्तृत्वप्रवृत्त्यधीनाप्राप्तिश्चाधिकारस्तानाधीनेसेव सर्वत्रसमी
हितं प्राप्ता साधनसाधनसिध्यधीनासापि कर्तृत्वप्रवृत्त्यधीनाप्राप्तिश्चाधिकारस्तानाधीने
नेयं सर्वत्र समीहितं मावेशाद् नरदनं प्रयोजनवदिति विचारणं सर्वेषामिति सूत्रं नत्र
सर्वशब्दस्य सर्वेषां ग्रामस्थाक्रियानाश्रयत्वेनाश्वादावसंभवात् तुल्यतादि क्रिया ३

रघु
१०

तमपि त्रिसावबोधनसमर्थमेककं देहलक्षणपात्रेणानवरतमभीधीयमानेन चेतनानां भोगावाप्तिहेतो
क्रियामात्रकरणासमर्थानां सर्वशब्देनोपादानं तत्र मनुष्याणां वेतिति पौरुषं सदृशेष्व
प्येवं संभवतीति सामर्थ्यं क्रियानुष्ठानसामर्थ्यं सत्त्वेनतत्त्वं च तेषामधिकारः कर्मण्यम
स्तावः स्वयमेवकुतः अविशेषात्तत्किमिदमविशेषादिति किं तेषामनुष्येः स्वभावो विशिष्टः
आकारो वा सामर्थ्यं वा सम्भावो वाचेतनत्वं वा सर्वत्र यमसिद्धं विशिष्टत्वात्तद्वादिभ्यो मनुष्येषु
सम्भावस्तु संस्थाविशेषाश्रयो विशिष्ट एवान्यस्तु नुपपद्यमानीतितन्त्र सर्वं तुल्यं । तत्र श्रुति
ततेसमुत्पद्यमाना विषयोपभोगेच्छा अविशिष्टा दृष्टा स्मरादिभिः सैव सिद्धाहेतुवेनोपा
दीयते । सा वाधिकारे समुपयुज्यते तथा हि । स्वर्गादिकामनायुक्तमधिकार्यत्र भण्यते
तस्मात्त्रैयत्र तत्रैतत्र तत्र विधायकं १ अविशिष्टं च पश्वादीनां तत्कामित्वं यतस्तु तेहरित्र
तृणं दृष्टं न रगच्छन्ति यः पुनः २ आक्रोश्य दण्डमानत्रे निवर्तते न नस्ततः । सुखरूपफले
प्रेप्सा विशिष्टा तेन तेषु ३ शाब्दिकगम्यं यतत्र प्रवर्तयति मामयान्तरं पेनेव नोत्पत्ति विशि
ष्टितानतेनादिव... । विना शिष्टां पारत्र्यं विध्यर्थस्यनुजायते । येषामधिकृता सेकेन
भवेत्तस्य चित्तहा । नहि कोपि स्वयं वेदाद्व्युत्पन्नो पर्वेदकः । व्युत्पत्त्या वेदछुकादीनामुल
त्याधिकारिता । ध्रुपतेचायमर्थोगावः सत्रमितिश्रुतौ यत्तेन चैवतेयज्ञ देवा नाम्मृषि
भिः सहाद्दश्यन्ते यजमानेन सर्वेषामधिकारिता । मनुष्याणां वारंभसामर्थ्यात् वा शब्दो वधा

त

रणे। अर्थात्सर्वपक्षनिरासः निराकांक्षो नियमः स च पक्षप्राप्त्या लभ्यते। पक्षप्राप्तिश्चोभयथोपपद्यते। वि
शेषानवगमे मनुष्यपशूभयप्रसक्त्या एकत्वाभावे विरोधाद्यथाह्निकस्येव पक्षप्राप्तावप्राप्तस्य पक्षे वा शूद्रे
नाधार्यते मनुष्याणामेवेति नियमेनैकस्याभयवन्नियमान परस्यास्थानाभावाद्वार्थिको निरासो न त्वश
ब्दस्य शान्त्यै विधिबाधति ततो मनुष्याणामेवाधिकारो न सर्वेषां कुतः आरंभसामर्थ्यात्। आरंभः
प्रयोगविधिपरिप्रापितसकलकर्म्मानुष्ठानं तस्य सामर्थ्यं समस्तानुष्ठानशक्तता तावन्मनुष्येष्व
विघ्नते न देवादिषु। तथाहि। देवानां तावद्देवतान्तराभावाद्यागे पदं गतं तथा चावाप्तकामत्वात्फ
लेच्छान प्रवर्तिका न त्वसत्यपरिहारोयं। देवतास्तभिहूयन्तः। एवमेवैतिपृतः श्रुयस्यान्तपात्रनविरु

स्य ध्यते एवमेवं वर्गमात्रस्य विधिशिष्टस्यैरूपता। देवतायाश्च याग्नास्यक्रत्वजाभिहृतत्वनतः तेन स
त्रमशक्यं स्वयं कर्तुमेभिरपीष्यते अदेहेर समर्थयोरस्पृष्टिभिरर्पितत्वतथा आर्षेयपदवृत्तेषुणां ना
स्तित्वं समर्पता तदभावात्सर्षीणां ततश्चैते नाधिकारिणः बोध्येय यद्यपि जायते तथापि नि
पुगवादिषु तथापि वाग्मित्यं नैव संभवास्तं प्रतिनु समा धनेन स्वस्वभूतेंच न वाजेन समाप्तिते
हमाइयोनसेस्येषां येपि स्युः कर्म्मसाधनं तेनाभिव्यक्तये श्रान्तिविधी। नामेरणे स्वयंप्रेरे
चपेनोपाल्वर्थं साधनाधिकाभावतः विध्ये कृवा कानापन्नोभ्रजं से वेत प्रमाणतां फलार्थं
गोभिरप्येतत्सदा कर्तुं यदि क्ष्यते सामर्थ्यविरहात्तिकं समर्थैः क्रियतेन हि विगुणप्रफल
निर्वृत्तिरन्वेवं न प्रसज्यते निर्णयायावाधिकरणमसामर्थ्ये न विक्रिया असमर्थकमंयस्मा

रम
११

द्गुणहीनं तु जायते अधिकारविहीनेन कृतं नेष्टफलं यतः। बृहस्पतिसवो यद्वा क्षत्रियेण्णा
ग्रजन्मना अश्वमेधो वाजपेयो वैश्येन थ द्विजन्मना वेदाध्ययनमेवं चक्रे ततः स तत्फलं लभ
वः तथा चोदितताभावेनारंभो व्यर्थ उच्यते। चोदितस्याप्य सपत्नसामर्थ्याभावतः स्वयं अधि
कारविहीनस्यारंभः प्रासएवं नैमित्तिकविधानस्य कांत्यव्यर्थ भवेत्तथा सकलांगैरनुष्ठानश
क्तिः सामर्थ्यमुच्यते अप्रमत्ततयातेन परिहार्याद्युपाश्रयाः अपराध्यादेवकृतांश्च श्रुति
धिनः पुनः। प्रावाप्नेपरिहर्तुं यैस्ते समर्थाधिकारिणः। कर्तव्यानि तु कर्माणि प्रायश्चित्तविधि
र्यथा। नदोषो पुनः आरंभो नित्ये भ्यासाय आदिमः। काम्येत्सोन्यागनिर्वर्तनेऽवं किंचिद्दुष्यति
ननु चैवं द्वितीयादेरंगस्यैव प्रसज्यते प्रथमाभ्यासे सामर्थ्यं प्रथमानुष्ठितिर्यतः। भवत्येवं न दोषः
स्यात्तु कल्प्यावकाशतः अनश्योतरशास्त्रेणायरंभं यत्र चोदितं मुख्यो गौणस्तथान्यत्र प्रति
निहितमेव वा लाघवं गौरवं वापि तत्र स्यैवानुकल्पनं। प्रथमे चोदितं यत्र तत्सामर्थ्यादिधि
क्रिया अभ्यासस्तु द्वितीयादावारंभे कृतएव वा एवं प्रकारके शास्त्रे सात नारंभशक्तताऽत्र
आरंभसामर्थ्यमुक्तं स्वत्वकृता ननु सामर्थ्याकं तु मिथ्ये वृद्धे व पिचक्षति नं। मनुष्याणां वेति
प्रतिज्ञायां मनुष्यमनुष्यमात्राधिकारे प्राप्ते कश्चिद्विशेषः दर्शितो नृतु प्रतिज्ञाया वेश्रुतिमात्रमूलं
थेनुपात्तस्यातः स्यादेवं अत्र चारंभसामर्थ्यादितिरेनु पार्थिवं निरूपनेनेन यत्तु येष्वारंभसा
मर्थ्यं तेष्वेव मनुष्येष्वधिकारो व्यवस्थितः एवातो गर्हितो दोषप्रसक्तेरभावाद्वनापवादावसरः। तेन

६

स्ता

श्रा

गृहणां

देवोप्रतिषिद्धायां मनुष्यत्वसामान्यं प्रतिश्रूयते नचैतद्धेतुनाप्यासमारंभशक्तिहानतः भागासि
द्धत्वतो हेतुः साधको न भवेदिति सर्वप्रत्ययवाधाय यस्मात् विधिपरिग्रहः अंगहीनेति चान्यहेतुहे
तुहानिनैवाधिकाव भावस्य नैवं चेद्रूपाभावो महान् सः। अंगादावत्युत्तरस्य भावे साधयन्न
च न पाहस्थानतो व्यापि शक्त्याभावादभावधीः नजायते धिकारो तो गतस्य च विशेष्यतां पूर्वे नैवहि
मत्वेयत्क्रमवत्वान्यसाध्यने अशेषाशिषविन्या सिद्धसेत्वाद्विध्यनेक्षा अथ्यासदेशवरेत्यनाभा
वो गायत्र्यपि साम्नः॥ प्रसेनैव शक्यमनेन तेन प्रसक्तो व्याधिकारिता उपपद्यते यथाशक्ति पदं नियम्यतेऽप
ना नेन सामर्थ्यमारंभे गृहस्थाहोनहोयते काम्येकस्यापि सामर्थ्यं पुरुषत्वान्न सिध्यति प्रमादे
वश्यभावी ति वैगुण्यं पनियंत्रं न नः नेनानि विषयप्रासो धिकारो यमवो घने अंगहीनाश्रो
त्रियस्वं ड शूद्रवर्ने अंगेनां गाभ्यां मंगैर्वा हीनो गृहीतः अश्रोत्रियो नधीतवेदः खेठस्तृ
तीयाप्रकृतिः शूद्रस्तुरीयो वर्णः। नान्ककी पित्वामनुष्याणामधिकारः नन्वेवं प्रतिलो
मानामधिकारः प्राप्नुवन्नवारितः सत्यं प्राप्नुवन्नवार्यते परं भाष्यकारैर्वचना लिपिजात्याश्र
स्तनश्रुतिभिनं जातिनिमित्तं कर्मेयाह्यः प्रजाच्यस्तारश्च कक्षायाः अन्तरावस्थातिः प्रतिलो
माधर्मो हीना उक्ति नन्वश्रोत्रिय मनरुणै नैव शूद्रः। पूर्वस्तोनधीतवेदत्वान्न किं हृस्व
कर्मेति निपुन्नहच्यते। सत्यं नन्वनायां नहि होपि ना यां श्रोत्रियः शूद्रमप्यभिदध्यात् व
तिरधीतवेदा दन्यः शूद्रो विरोधी वायरानुश्रोत्रियसरणं श्रोत्रियस्तदोपनीत स्व

न्हि

व

एम

१२

वी

त्रैवर्णिकोनधीनवेदः। अश्रोत्रियार्थोभावेत्न्याच्च विशेषप्रतिषेधस्त्वेष्टद्वारेन प्रतिषिध्यः
स्यानन्तर्यत्वेन पुनरारंभेण गुणकृतता आरंभसामर्थ्याभावस्तु भयत्रसमानः अश्रोत्रियप
दस्यैकदेशस्याप्यनयोक्तविषयः एकदेशाध्येतुरधिकारावगमात् नथाच प्रवर्गश्रोत्रि
यस्यप्रथमयज्ञस्त्वयज्ञे। नतिप्रथमयज्ञेनिषेधोध्यन्यस्य। नन्वेवं सूर्वदेनोक्ष्म्यादधिकारोभव
दिहश्रीयेनास्यापवादत्वे सूत्र सूत्राच्चासिद्धेनः। सूत्रस्यकरणंव्याख्यावर्णनीयमनोन्यथा नश्र
षयनउक्तेनन्मनुष्येष्वविशेषनः प्रतिज्ञा चारणात्याश्रो विशेषणानवाधिनः हेसिध्दूनां हत्या
देवमस्यापवादनागतापि पूर्वसूत्रेणानेदं मानप्रभेदनः अभावोधिकृतेनरत्नप्रसादाभावप्रमा
ननः भावोलिंगाभावरूपाद्रूपमे कार्यनानयोः परमयंविशेषस्तु सामर्थ्यान्मानसंभवं अ
त्रन चनु सूत्रेणशब्दादेवप्रदर्शितेन प्रमाणपंचकाभावादर्थाभावोभवेन्ननु प्रमाणपंच
काघतु लघुयोग्यं नलभ्यते नेनैव पंचकेनोर्यतानाभावप्रमप्रमावस्त्वभावेनचेहास्तिपंचाना
मप्यभावता लिंगाभावेपिसामर्थ्यात्प्राप्तिनोभावमानता कृष्णमेवंन हेषोयपश्चनुपण नात्रमा
नता। अध्ययनाधिकारोस्तिमानंश्रदेवपानतः अनुमानंवनत्वेभजेन्नमानतामिहा
अन्यथानुपपत्तिश्चशब्दादृष्टकृतानुमा नमानांतर मगस्त्रमाननास्याभवेन्यथा उपमा
नंचसादृश्यादर्थस्यास्तिप्रमापकं अदृष्ट[illegible]साद्दृश्यंनेद्रियाणावगम्यते गवयंहं
वसादृश्यंगवयस्यभवेष्वति। वनेचरोवनस्थोसन् जानीयाद्गवयं कथं अनोधिकारा

ष्य

मकं नोपमानं नथा सति अधिकारस्य सर्वत्र प्राप्ताभावो न लिंगयतः श्रुतसामर्थ्यं नोक्तानस्युचेर्भावोस्य
मीयते श्रुतं सर्वांगसंग्रहसमर्थं येन नक्लृप्तं तस्मात्स्त्राधिकारी सप्रमेयो नास्ति यत्र तत्र सर्व
ल्लांगयुतं कर्तुं सामर्थ्यं लिंगाहतनतः पंचमस्या भावेन युक्ताधिकार्यभावनात् तेनाधिका
रभावो स्तुं गर्हीनाध्योत्रियारिषु प्रमाण पंचमस्याभावो योग्यत्वे सतिचानयन् आरंभस्य च
सामर्थ्यं तदभावोयतनस्युरः अंधे वान्ये सरणा शान्तिर्बधिरे च्यो पणास्तुति : पंगोविष्णुक्र
माशान्तिः करहीनेन्य कर्मणां अश्रोत्रियेन च स्तानेजपादि शान्तनानव षंठा वापनवि
नोस्तित्व्यं वाभागिनायतः शूद्रे वेदविहीनत्व श्रवणादं उ शास्त्रतः अधिकारप्रमाणं
यतस्याभावोपि यतन सर्वमानजविस्तानाभापारत्राथभावना लिंगाभावप्रदेशे पक्षस्या
भावेनसाधयेत् अंगारवस्तु वन्हेर्यस्तनाभावोनासिध्यति एकदेशे सपक्षस्य
यथा धूमस्य वृत्तिना सपक्षव्यापकं नहष्कनकत्वादिविघने नरभावकपक्षसाध्यभावप्र
साधयेन्न हि लिंगपारंभसामर्थ्यं सपक्षव्यापकं यतः यत्र सर्वत्र तस्याव स्तद्वनोत्राधि
कारता पक्षमारंभ्यविस्तानेभाव्यं सर्वविनानतः शान्ति माचांगतां कश्चित्तनानान्यनुष्ठप्य
को भारोपायेनवोढस्य आनो स्यज्ञानरथवहः भवेन्नागस्य सामर्थ्यं ज्ञानाजानाधिकारि
ता न देवं यत्र सर्वत्र सामर्थ्यं तत्र तत्र वा व्याप्नुवन्नधिकारस्याभावेप्यभावसाधकः क
केपिसैर्हतुं नचास्मिन्ननसिनस्थिरं व्यतिरेके न साध्यो पर धाय्यवानुवध्यनो नथाद्

एष:
१३

स्वव्यवहारोपयत्वेन गर्हितादि कीर्तनात् एवं शेषाभ्युत्तानेभवेदनिषसक्ता असामर्थ्ये शरीरस्यस्व
रूपाभावे कृतनाशुते पर्युदासो धिकारस्य सम्भावो वा न निश्चयः नासमर्थानां हि नस्तु अत्र स्त्रूही नोपि तेषु य
न वेदाधीतोपि नैव तेषाम सतो सामर्थ्यविक्रिया अस्माकं मानहीनं यत्सामर्थ्याभावलक्षणं अधि
कारं विहन्यान्नरतु केल्येपित पुष्टि न तु सर्वत्र कर्तृत्वं कामस्तु निषेधोस्ति नं सामर्थ्याधानपालो
पितामिरेवापाधिष्ठाने वेदस्वीकरणाय त्वस्तु लभः स्त्रूद्रानां तु न च दृढंड स्य तेरस्यत्क मेणा
ध्ययनं न तु विरुद्धं वैदिका मंत्राः सामृवित्क पिगायतः [illegible] वेनिमंत्रोस्य विशिष्टः क्वचिद्दृश्य
ते अनेकर्म्मगतं मस्त साधनं तु वर्णगं प्रमाणं पितृमेधे गतैः कथं नस्यादधिक्रियावसंतादि
वतोयत्र विभिन्नार्थे पुनर्यतः गुरुणाध्यापना पूर्यक्रियते वोपनायनं मन्त्राग्न जवसंनादिसंबधा
र्थे पुनर्विधिः। एवं वर्णविशेषे सा कालेपि स्याद्धि शिष्टता यस्य कालविशेषेन सर्वदाप्रा
प्तिरस्यातु आधानविधयो प्येवं निमित्तार्थास्त पासनि [illegible] स्यादिक्रियामासाविदमत्रा
भिधीयते। आत्तणाराजन्यवैश्यानां श्रुतेः प्रवृत्तिर्विप्रादिवर्णानामाध्ययनमवसीयते वद
ध्ययनमप्येषामुपनयनलक्षितं नदोषो लक्षणा [illegible] बाधितो फलवत्वतः नत्वा
चार्यकं निर्पृस्मा हान्सने पदनः फलं प्रतीयते नेन वनाध्यस्वार्थ [illegible] प्रवर्तनं। अर्थाभावा
त्वसिद्धेनु तेनाध्ययनव्यस्त स्वयं शिष्यानां तु फलं तस्मादाध्ययनेनियोजयेत् अपरथा।
स्वार्थमाचार्यो नाध्यापयति चेन्नातिः नच तत्र यत्नाहिप्रोप्तशक्ति [illegible] विधर्भेवेन। अन्यतर

15

प्रयुक्तायदि नरः प्रापितं नतः ला एवं विधते यन्न दृश्येनाक्षिः सुखेन तत्त् प्रापकं तेन शिष्याणा
मध्ययो विधिमतो मतः जायमाने च तस्मिन्नाद्याचार्यत्वं भवेत् स्वयं। तदेवानु पत्तेनेन प्रसंगिया
न्यपरो भवतु गच्छेत्तेनाष्टवर्षः पठेदिति विधीयते नैवं गौरवमत्यस्ये लाघवे लागस्य लक्ष
णा अविवक्षा हि तीया यामारभ्यताध्ययने स्वतः नैनं दृष्टं नर्गतोऽप्यर्थो नापयितः फल
स्य येशिष्या प्रालम्भ एणमासान मष्टवर्षेत पासनि अधीयीत द्विजो हि नसदर्थः संपद्यते
नपा नशूद्रप्रापकं शब्दं पश्यामो ध्ययनं न हि शूद्रैर्न चास्ति वाधानं न फलस्य तयो
यतः आधानप्रापिका यस्मादाप्स्यति स्वसाधनं कर्म्ममात्रमपि दृष्टं चेत्साधनं स्व
निमात्रकं आप्स्यतिक्रमप्राप्ताप्राप्तौ आहवनीयतो सुचन्या धानकर्तुर्यदात्मनो पद
तोऽन्यः। संज्ञामाहवनीयादि लभंति प्राप्तितोनन्तु आधानप्रसमतेन यद्देनिघ्नतनिमि

स्त

त्ततः तस्माद्धर्षण एजेन्यवैश्यानां श्रुतिनीतो यतः विधीयते तत्र आधानलाप्सितं सर्वक
मेवासामर्थ्यलिंगं शूद्रस्यप्रापकं यदुदीर्यते श्रुतेन प्राप्तया एजन्यवैश्यानां प्रवक्ता
श्रुतिः। विधानं यदि शिष्टस्य विधिर्विशेषपरो मतः श्रुतेर्वाध्ययनो लिंगान्न हि प्राय

२म

धिकारता यद्वेदपठनं शूद्रे वेसलीहायुवसकुर्या। वचनानर्थो यस्मादिति भावेन चिं

१५

तयेत्। न च सामर्थ्यतो दृष्टधर्मेव स्थितिर्हारतः प्रापकेन विलालिंगं कल्पमर्थ्य
स्य साधकं वलवक्तु निमानेन विशेषवत्स्यनास्यन। ननु वर्णत्रयाधानपरा स्ताः श्रु

तयोर्नहि। कर्म्मान्तरे निषेधुं नि प्राप्नुवल्लिङ्गतोपरं वचाधानत्वमादेकं प्राप्यते पूर्वे मन्तव्या त्रयं कर्म्मवि
षेषैर्युज्यन्ते एवावरुध्यते उक्तानि विशिष्टवाक्यान्यनामनिशिष्टतो यतः समानपदत्याश्रुत्याक
र्तृत्वं गृहस्थेनतु यत्नात् ब्राह्मणादिविशिष्टनकृत्स्नेन रेणागम्यते। कृत्स्नस्तु निमित्तवाचकृत्स्न
पानन्तु युज्यते येन लिंगेर्थवादस्वरूपकारार्थतापत्ताभावात् समानधर्म्मत्वाच्छूद्रे सावक्ति
चेष्टिषु अधिकारस्ततो लिंगानां पुरस्त्रैव संस्थिता एवं ब्राह्मणक्षत्रियविशां नादृताका
णां चाधिकारे सिद्धे तस्त्रीणां नेषां शूद्राणां विवक्षितलिंगस्य संख्यार्थत्वेनाग्रहणमुता
विवक्षितत्वाद्धि अधिकार इति संशये ब्राह्मणादिशब्दानां लिंगविशेषस्य राणामविवक्षितार्था
यां निमित्तं प्राणाण्यसंकोचनं स्यान्न चोद्देश्यगतत्वाद्विवक्षा उद्देश्ये हि कर्तृमात्रं तत्त्वतद्
त्र ब्राह्मणादिजातिविशेषे कार्यसमवायिनी लिंगसंख्यादिवत्तस्यैवं विशेषणानां यो विशे
षणानन्यावि शिष्टकिश्चयश्चयस्येनैव प्रयत्नेन विधीयते। प्रातिपदिकार्थविशेषणत्वे कर्तु
रुद्देश्यत्वात् कर्तृमात्रपरस्य ब्राह्मणजातस्याविशेषणं लिंगसंख्यासंबन्धेन वाक्यभेद
स्तस्मात् रूपाणामेवाधिकार इति प्राप्ते विधीयते स्त्री चापि शेषात्। किमिदमविशेषादि
ति किं स्वर्गकामित्वाविशेषः किं वा ब्राह्मणादित्वाविशेषः उत लिंगाविशेषः। अथवारं
भसामर्थ्याविशेषः अथवारंभसामर्थ्याविशेषः श्रुत्यविशेषो वा नतावत् स्वर्गकामित्वावि
शेषस्तस्यारंभसामर्थ्याभावेन निरस्तत्वात्। न हि स्त्री भर्तृपराधीनधना मंत्रहीना च यथा शु

15

नैकर्मो चरितुं समर्थ्य साध्यरणांय न षिनि चेन्नक्रियाहविरोषेन तस्सम्भवात् । नचप्राप्तरणात्वागुवि
शेषः जातिमात्रपरत्वेपि क्रियाभ्यामसमर्था सामाभिधीयते व्यक्तिरत्र त्वप्रिसिनोभिधानया साच
लिंगविशेषविशिष्टा प्रतीयमाना न स्त्रीपरा भवितुमर्हति नपुंसकप्रयोगात् लिंगविशिष्टप्रस
योभवत्येतवायते । चतुर्थः प्रपयोन्तरेयनिरस्तः पुंस्त्वविशेषस्वर्तितोयेन निरस्तः । तस्माद् विशे
षासिद्धानाधिकारसिद्धिः । नच स्त्रीग्रहणं पुत्रमिवाभाति । स्त्रीशब्दो स्याकारविशेषवि
शिष्टदेहसंबंधोपावृत्तसिद्धः । तदधिकारेति रूपरोकुमारीविधवयोरपि तदाविशेषाद्
धिकारः प्राप्नोति तथासभर्तृकायाअपि स्तंत्राया स्त्वैवैकप्रयोगविभागकर्तृत्वं विरु
ध्यते । तस्मात्पुंस्त्वमेन स्त्रोच्यते । नविरुध्येतायमविशेषशब्दः । अविशिष्टादुद्देश्यगतत्वे
नाविवक्षयालिंगानिर्धारणात् कथमुद्देश्यपनेत्तिचेत् । निमित्तफलकालदेशसंस्कार्यो
ग्रतमपत्वात् वैमत्तं निमित्तंप्राप्तरणेनेव स्थितिर्नो नियतास्यपत् । फलं नापुरुषार्थत्वाच
कालो नभिधेयत्वः अतएव न देशोपि नोस्यः संस्कारह्यतः तदुपादेयमेवेत्तालिंगविव
क्षयमेनमतः । नैतत्कर्मणि कर्तुर्न विधानं सुज्यते यतः अधिकारपरिज्ञानात्कर्तृत्वं स्वयमेवयत्
तेनोदितैव कर्तारं विधानं कर्मणोमतं यो ब्राह्मणोवसंते सआदधीत विधिर्यतः कालसं
युक्तमाधानमुद्देश्यं ब्राह्मणस्यतु अतोनविधिसंस्पृष्टो ब्राह्मणोलिंगमस्यतु जातेका
भ्रयं यस्यात्र हन्त्र प्राप्तमेव तन्न प्राप्तमेवात्र विमर्यं वा धितेनुत्तीयके । स्वर्गकामपदं वापि

रा म
१५

फलं कर्तृविशेषणं वदत्यत्रापि लिंगं यत्प्रधानत्वात्फलेप्सन्तं स्वर्गमुद्देश्यमेवैतद्विवक्षाततोपि च
बहुव्रीहिसमासस्थे कर्तारस्यस्यवाचकः प्रधानत्वापि तत्तस्य लिंगं संख्येतदाश्रये नैवं विशेष
णभूताउद्देश्यत्वं तदाश्रितं कर्त्राश्रयेविवक्षास्तिप्राप्तलक्षणा इति वाक्यवत् अतोभिधीयते त
स्त्रीतस्याअप्यधिकारतो स्त्रीमयत्नोविवाहेषु येषु कृतानयुज्यते स्वीकारत्वाय्य मंत्रप
लीत्वमपिगौरणकृत्वातासामप्यधिकारोस्तु स्त्रीशब्दोनः प्रयुज्यते अथवाशीहतायेवनरो
णस्त्रीनिकीर्त्यते प्रयोगोसंहतार्थायः साहचर्यादुक्तोयथा अतः प्रस्तापिनुमुख्यसं
प धानेनाधिकारतो स्त्रीशब्दमाहभगवान्सर्वोलाघवेन यथा पत्नीशब्दप्रयोगेहियत्नसं
योगतः सकृत्प्रवर्तनं नामपश्चात्तदभावेपिशब्दता तथात्वधिकृतेवैसाद्विधवेवं चरश्रुते
मत्स्येनुनसंधाना कुमार्योविधवास्तु च तस्माविवक्षितार्थत्वेप्रामाण्यमापर्वतेनदोषाय
दृश्यत्वेपुल्लिंगं नस्यप्राप्ताविधेयतां यातितस्मात्रितेतत्रलिंगादृष्टिनयासति यथाख्यल
येसंप्राप्ता विहायान्यस्समाश्रयत् । पामारएपनस्यजेदेवमत्रापिस्याददृष्टता मेयत्तम
न्विति श्रुत्याउमान्स्वामीप्रतीयते अंतरीयादृत्वोयस्मादंतराणयंनिषेधति अंतरीयात्कृ
तम्पस्त्रीतयोरयत्नात्पत्नीत्वं तरेतोति ननुयज्ञोद्देशेवै यत्नस्याधर्मयुक्तयथार्थः पत्नी
ट स्यच्छंदुसाहचर्यादविधिकारः हित्वेनरसमुच्चिनोति दर्शनाद्वारर्णतस्यमपरेवाकोसा
धेसास्तियतेनतः स्त्रीणामधिकारः मेखलयायजमानंदीक्षयति योक्त्रेण पत्नीमिति ।

न्वे
ल्या

16

नैतद्व्रीह्याहरणं अन्यस्य विधाने सति तदर्थस्य मन्यमहरणादर्शनं नचात्रान्यविधानं पत्न्यादेशे
नु मेखलासाध्यदीक्षाविधानात् नैतद्रूपाणे दीक्षते नियमासे दीक्षणे पत्नीविशिष्टेयो
नु विधानां नरोव मपि विशिष्टानुवादे वाक्यभेदः तस्माद्दीक्षणमेव विशिष्टं विधीयते भव
तु दीक्षणं विशिष्टं परं पत्न्या उद्दिश्यमानायां दर्शनमेव उद्देश्यो विशिष्टस्याभावस्य वस्तुनोभव
ति तेन नित्यसमासापत्त्या तत्त्यवृणस्वामः ननु स्वरूपलाभ उत्पत्तिसत्ता वा कार्यसंबंध इति
न स्वरूपलाभः कालादेरनुद्देश्यत्वप्रसंगात् नापि सत्ता कार्यसंबंध इति तस्याविकार
पत्नेन निरूपणधात्। अधिकृतस्योपाधिकत्वेन मिथ्यात्वात् अनित्यनित्ययमेकालत्वे तदभा
वादुद्देश्यत्वाभावप्रसंगात् पुरुषव्यापारविषयत्वमुद्देश्यत्वं चेत् तेरानराश्वयात् उ
द्देश्यत्वेन पुरुषव्यापारविषयत्वं न तद्विषयत्वेनोद्देश्यत्वं अतो नित्यत्वात् प्रमाणतो वा
सोमयागस्वारस्यार्थपराधीन्यं यन्त्राध्यं कार्यसंबंधार्थं पुनर्वाच्यं न तदुद्देश्यं न तत्र फललि
प्सया स्वारस्या न्नाप्यधिकारे संस्कारसंबंधार्थं पुनर्ग्रहणं कथं नो देश्यं भवेत् तथा
सत्यपातान्नगतत्वाभावात् स्यप्रमन्यार्थदर्शितत्वेन पत्न्या अप्यधिकार इति तथापि
किं स्वातंत्र्येणास्या अधिकारः सहवा स्वातंत्र्येण कुतः स्वर्गकामो यजेत इत्यत्र यच्चपि
वस्यासंख्यायास्त्याप्येकेनैव वाक्यस्य चरितार्थत्वात् नान्यप्रवर्तयतीति द्वातिमित्येवं
परं ततः अत एकैकेन स्वर्गकामेन यागेन भावयितव्यः स्वर्गस्तथा प्रपत्नोयजेत इत्येन

एम
७८

दृष्येवमिति । स्वतंत्राधिकारेता । अत एव स्मृतिः । नास्त्री या स्त्री नानयज्ञ इति लिखितयानतदनिता
नंत्र्यमस्या दर्शयति । न त्वेकाकिनी कर्मणि पत्नी साध्यः पदार्थः सहाधिकारं ज्ञो दर्शयति । न
त्वेककर्मसाधकमात्रेन त्यासहाधिकारस्तथा सत्यो ग्रावाणादीनामप्येककर्मसाधकत्वात् सहाधि
कारत्वे सहाधिकृतिः स्यात् अपि चात्र फलैक्यमप्यापाद्यते यहि समानं लोका भवन्तीति श्रु
तेः ननु पत्न्या तत्र स्वतंत्राधिकार इति उच्यते अधिकारः सहैवास्याः पार्यकं च्छ्रविरोधान्न हि ता
प्रवीतं न चाधीतिः स्वातंत्र्यमपि न कश्चित् । स्वामिना सहाधिक्रियते पत्नी कुतः एषणां
भसामर्थ्याभावो स्यान्न हि यं स्वतंत्राकर्मारंभे समर्थाः पराधीनधनत्वात् स्वयं वा पराधी
नस्त्रीधनं न चापि यावन्मात्रं स्वातंत्र्यं परद्रव्यान्ययीकर्तुमसमर्थः परमपि समपि केव
वलं शारीरोपभोगसामर्थ्यान्न हानादौ नस्यो न रत्नं हृदिहिरण्यगामित्वनिरूपणात् नचउपनय
नस्य विधानेन नु वैवाहिको विधिः स्त्रीणामुपनयनमुच्यते इत्युपनयनाभावः स्ने न इत्येव नि
वारयिष्यति सप्तमस्य स्तुतकार्थं स्वाना वक्ष्यते वनमाला वनावन्मात्रेति कर्तव्यता पुनस्य तत्राभावो
पचारे परार्थानरानुप्रवेशाभावे सावित्रीप्रदानाद्यभावात् दुनर भाविवेदाध्ययनाभावे
सामर्थ्याभावादप्यनाधिकारः न स्वातंत्र्यं कश्चित् लिप्यार्जितस्यापि एवाधिकारबाधः स्मर्यते ।
किंच नास्तीस्त्रीणां पृथग्यज्ञ इति यज्ञस्य पृथग्भावे निषेधनसहाधिकारं साधयति
ननु पत्न्यग्निहोत्रस्य साधनं दोहपात्रवत् अस्य पत्नीवदि स्यन्नेः षष्ठि स्वामि परायनः

17

मनुवापिवपत्नीवकर्म्मशेषनयोच्यते। तदस्येत्यपिषष्ठ्यंतमग्निहोत्रपरं। ततः पत्नीतत्कर्म
स्वतेतिस्वामित्वानन्तरंस्त्रियाः। तस्मादस्यपत्न्यावदग्निहोत्रं स्यादित्यत्रास्येतिषष्ठ्य
तेयजमानपरं। तेनाग्निहोत्रस्यस्वामीयजमानोनिर्दिष्टः पत्नीवदित्ययंमनुशः। उपमार्थ
स्यतेनतुल्यार्थस्यासंभवात्। तत्राहपत्न्यातुल्यंपत्नीवदितिस्यात्पयास्तितिनिस्यपरित्य
हीनंनिस्वोपभोगमित्यर्थः संपद्यतेनायंप्रकृतार्थोपयोगीतिनतदस्या स्मि त्रितिम
तुपूतनष्वमत्राप्यस्येतिषष्ठी अग्निहोत्रस्यशेषित्वंवदंतीपत्न्याः शेषभावंनिरू
पयति। ततोयजमानयतोपत्नीतस्वामीनी अतोलिंगात्‌अनंत्रादित्रिसनामितिश्रा
देपिधीयते तैनतसंस्कितमुदेश्यनतद्विवस्यतेयजःउद्देश्यचयपाप्राप्तंप्राताश्चा
त्रेसहेवतु। अथचेत्यकमुद्देश्यंप्रजायतेर्यवादतः। कल्पितंवेदनंयत्रवेधेयंमानसी
क्रिया। तानेविषयानिपाद्येवध्येतेमिथुनान्यतः सिद्धान्येवनचोत्पत्तिरेतेषामिहक
स्यते यथामानसुपादानंतत्संसाधनतानाविधिः तेनपश्वादिकंसर्वंमन्यते वदिष्य
ति नवनकयंगुणभृनात्रपत्नीतियेनोपासनविधिपरमेंद्राकंयोहवाअग्निहो
षणिमिथुनानिवेदेति तत्रप्रतिमिथुनभावंसर्वंप्रजातिप्राप्तिफलोद्देशेनवेदनेमा
नसकर्मणिविधानतथाअग्निहोत्रस्यमिथुनपक्षस्यारात्वेनोपादानेनतथेययाग्निहो
त्रेप्राप्तंनयेवोपादीयतेतत्रचोभयोस्तुल्योधिकारइतिसहाधिकारेणानवास्य

स्य

न

निषक्तं तं स्वामिनः प्राधान्यपरं उद्देश्यपनगत्वेन तद्विवक्षाभावात् । एतेन पत्नीवदि स
त्राविषयत्वं निराकृतं तस्मात् स्त्रैहैवाधिक्रियते पत्नी त्वेकस्मिन् कर्मणि काकुभागे विभागा
त्फलं प्राप्नोति न चानुपपन्नं न स्त्रैकस्य कर्मणः फलविभागेनोपभोक्तुं शक्यते नेत्यस्या सुभो
गानीयतः फलत्वेन स्त्रैकस्मिन् काले देवदत्तगृहे जातयोः स्त्रीपुरुषयोः समानः संभोगह
यउपभोगो घटते न च पुरुषभोगाः स्त्रीभोगे स्तुल्या भवितुमर्हन्ति । यद्यपि तन्न्यूनं स्त्रियाः
पत्युन्यूने न तन्नपुंसः संभवति एककर्मणः फले समाने सति न स्त्रीपुंसाभ्यां तादृशमेव भुज्य
ते स्त्रीकृत पुरुषकृते पत्नीयाग विशेषाननुपपत्तेः । न च पुरुषत्वमेव प्राप्य स्त्रीया अपि
न भुज्यमानोऽदृष्ट वा यं पुरुषफलाद्धाविशेषापत्तेः एवं चेत्स्यात् पत्नीप्राप्य किंचिद्वीत
विशेषयुक्ते स्वर्गादि फले भविष्यति तदपि विरुद्धं । नहि स्वर्गो हि साधने किंचिदभिव्यज्यते ये
नोपभोग्याय पवस्तूनां पूर्व सिद्धानामेवोपभोगप्राप्त्या सुखसाधनमयात्स्वर्गत्वं । न च
सुखमात्रं स्वर्गोऽयं नोत्पत्तिमान् स्यात् नतु साधनान्यपि तत्र तत्रोत्पद्यं तेन दृष्टं निदाघात
उदकपानसाधनतया सुखसाधयोत्पत्तिमदपपन्ने यदपि स्वपने तदपि धान्यादिषु यदुद्देशे
नोत्पाद्यते न घातिरिक्तस्यापि साधनमस्ति तस्माद्दभिव्यज्यते एवं स्वर्गः तच्चोत्पत्तयोः स्व
स्वोपभोगप्रापको भिव्यज्यमान इति न कश्चिद्दोषः एवं चैकस्मिन् कर्मणि यजमानसाध्यानां
पत्नी साधनानां च पदार्थानां दर्शनं च उपपद्यते यजमानः करोति महिषीपाकरोतीति अन्यथा तत्
स्वरूपाननुष्ठाने कर्मणो करणमेव स्यात् न चानुष्ठेव यजमानयोगे पत्न्याः पदार्थप्रवृत्तिः ये

18

न यजमानेन पत्न्यनुचारी कुमार्यादिदानव्याप्तिसमभिव्याहारे वासां फलाधिकारः तत्त्वपस्यन्तु
चारीर्वा फलाधिकारादितरासामिति यद्युक्तं निवाकंसहाधिकारकत्वं केचिद्दृष्टार
तं नास्ति स्त्रीणां पृथक्पतीनत्वमिति ननु गर्भस्त्रसुश्रूषयातिभर्तारं तेनेति सुश्रूषया नस्व
र्गप्राप्तिवदनुत्तमानिति यत्तु निषिद्धं तेन नातः पृथग्नास्तीति गमयति तेन यत्राधिकारए
मिराविश्रमतोयेन कर्मणा भर्तारं सुश्रूषयति तेन स्वर्गं इत्यर्थः अथ पृथग्यज्ञो निषिध्यते तत्राभ
र्तारं यत्र सुश्रूषयति तेन भर्त्रा यत्तेनैव स्वर्गे महीयत इत्यर्थः सेयं यत्ने तेनापि यजमानस्ये
स्त्रु वासौ यत्नस्तत्र सुश्रूषास्तथा पत्न्याः फलभागः एवं चाधिकृतकर्मापवर्गभूतावभृथपत्न्यादर्
शीनहम्योह्यपपन्नास्तानजडिति पाहयजमानस्वीनिर्मितानिस्यानं न एयस्ददर्शीनं वनतु नाम
ग्नीयमिह मधिकरणं श्रीवाविशेषादिति प्रत्यक्षश्रुति विषयत्वादस्यार्थस्य न च प्रत्यक्षस्य वि
विषये हेतुः साध्यं लभते तस्मादनर्थको वासौ श्रुतिरिति चेदुच्यते तस्माद्दस्य पत्नी
वदग्नीध्रेण ध्रुवस्यादिति ननु कथमितो वगम्यते येनोभयोरर्थयोर्यथार्थं न तु स्वत्वेनैनत्सा
यनेपत्न्या युक्ते पत्नीतुल्यत्वं वा ननु कथं तुल्यार्थता संभवः नित्यत्वादवघातमि हि संभ
वति अवश्यकर्तव्ये स्त्रीपरिग्रहे तुल्यन्तथा नन्वेवं पाणिग्रहणप्रक्रमविरोधः पत्न्या
तु योगविधानान्न नित्यत्वाद्यभिमतासिद्धिः पत्नीयुक्तमग्निहोत्रं स्यादित्येकेन तस्याः
स्वामित्वप्रत्ययो येन फलसंबंधादधिकारप्रत्ययसिद्धिः स्यात् न हि स्वत्वकरुपुरोडाश
कपालादीनां क्रतुसंबंधकृतं स्वामित्वं दृष्टमेव अथ यजमानश्च पत्नी चेतादृक्कं मि

राम: ९९

पुनर्मिति यजमानसंनिधिमुक्तायाः सिद्ध्या एवोपासनादग्निहोत्रे यजमानतुल्यो योगः। एवमग्नि
होत्रसंयोगेन श्रवणान्नोदनामात्र एवाधिकारः सिध्यति। न दर्शपूर्णमासहोमे न चाग्निहोत्रेऽप्य
धिकारः प्राप्तिः क्रियामात्रोपासनत्वेनोद्देशनान्मिथुनीभूय यजेत नाग्निहोत्रं हूयमानं पत्नीवर्ज्यं
निहितं पत्नीकं संनिधानेन पत्न्याः पत्नीव द्यावास्या न त्याज्ये नव्यमिति वाक्यार्थः अत एव श्रुते
रन्यार्थत्वादस्तारम्भावसरः। इदं च नियमपरं सन्निहितमार्त्स्वधिकाराविशेषे पत्न्या योगः
पुनरुच्यमानो संनिधिं पत्न्या निधिं पत्न्या निहितं नयति नेन यजमानस्य प्रवासादिनिमित्तेन
संनिधाने विनरोषः पत्न्यास्तु न तदपि वार्यते। अत एव तत्र दोषदुष्टायामपि तत्रास्ते तमेव रुध्य
नि वचनान्न हविर्भक्तं … इति वचनं प्राप्तविषयं भवति। उत्तरस्याः श्रुत्याः संनिधा
ने प्राप्यमाणं श्रुतिप्रतिपन्नस्य बाधकं स्यात् सामर्थ्यं न वत्तस्मादपवादविषयं प
रिहाय अग्निहोत्रे पत्नीसंनिधानसने न नियम्यते संबन्धिनस्तु चभावं पत्रा उक्तिरूपं प्रबोध
ये भावसंमतं लक्षणादीनि परिसंख्या पराणि यत्। श्रितानि सूत्रकारेणापेनाश्रुत्य
पवाधनाद्धेतोस्तस्मात् कृतमत्र परिसंख्यापवर्जनं शब्दावबोधिनाम्यस्थानमनुस्यूतया
नतः अभावमधिकारस्य तदूर्जमवबोधयेत्। तदेकपान्नो भवानोस्मारं तमो वा दधि
क्रिया भस्त्रान् वेपदृष्टत्वादप्यकारः कर्पचना। आध्यानेनाधिकारी स्याभ्द्रावेवा द्विजन्मनः
एवं संशयसम्भवे वा द्विजजन्मनः एवं संशयसम्भवे मुक्तमत्र निरूपितो तदर्थं प्रथमं तत्र
स्थकारस्यार्थनिर्णयः कर्तव्यः स समासस्य निर्णयपूर्वकं निर्णयः। षष्ठीसमासता वास्याद्

पपदसमासत्वा। रूढिर्योगशास्त्रसिद्धैवं सर्वमत्र विचार्यते गृहीतसंगतेर्यस्तु श्रुतः संबंधबोधनः
अर्थाविवबोधको नान्यः भासानापेक्षते सद्रूढिर्नात्र यस्मात् दृष्टैर्योयं प्रयुज्यते नापि मध्यम
पदस्य ग्रहतिस्तस्य कानतः न संगतिग्रहो वाक्ये नैनश्रुतिर्नबोधकः रूढिरेवं न तत्र न तस्या समु
सो
दायावयवान्वयः यौगिकेन समासेषु षष्ठ्याऽपपदस्य वा अथवा बहुव्रीहिर्द्विजातिः सर्वथा
स्तु न चाविग्रनिषेधे षष्ठी योगस्य बाध्यतां कृदंतैर्वा समस्यानां गतानां निकारकः उपप
19
दसमासस्तस्मिन् राभावनस्त्वयं हृत नस्तु बहुव्रीहिस्तेनोपपदयुक्तता न द्विजावयवार्थस्तु सुप
पदसमासतः अंतरप्रभवो वास्तु रूढेरिति च संशयेष्वयुक्तं चावयवार्थत्वं श्रुमेरनुमहेयतः
ब्राह्मणाद्याधधीतेनिपर्ययस्यातिपन्नश्रुतिः त्रिषु वर्णेषु नाधीकांसहतेधिक्रियागतेः न
तस्माच्च वेत्ति क्रियाग्निः शूद्रश्रुत्या पुनानियतं श्रुत्यावनारितानीतास्या सतिरथकारके
नेमत्वम्ख्यातिनाध्यकांवर्णेभ्यो नात्र तत्स्थितेः नत्कर्मभिस्तुनभ्यावान् द्विजातिष्वपि शूद्रता
विशेषसमतेषु स्यात नत्कर्मे निबंधनः रथंबहिर्जातेमध्यगतनएव रथकाराय योगाद्रथका
रशब्देवं प्राप्तमेवं प्राप्तेभिधाने रथकारस्य धाने नियमं च न रथकारस्याधानेआउ
राम
भेदर्यावर्णासु कारयकारदृनितस्याभिधानेशक्तिः प्रनीयते याहि लौकिकी रूढिः स पाम
११
रपर्यं तं प्रयोगाद्रूढिस्त्वौकृतः संबंधग्रहणाद्दृभिभूयावयवार्थे सत्र्युदायात श्रुतमात्रयवि
बोधकः धारल्ली यस्तु श्रुतशास्त्रेरवप्रयुज्यते नैकस्मिन्नर्थे सर्वेषामेकवाक्यतापुर
षकृतस्योपानपायान्त भवतीति न हि रथं धानश्रुतस्त्वन्यत्र चाव्यभिचारापगंये सूपभि

वत्सः तेन माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायत इति जन्मनैव मिसंबंध स्पृष्टं यत्कामं रथका
रजातिः शास्त्रप्रवृत्तिनिमित्तं सा च नाधानकाले स्वयोग्यतेति तदुपलक्षितानां तु शास्त्रार्थे अ
नरण्वो च्यते प्रजायत इति तत्रश्च शास्त्रीयादृष्टं भिधाने भिधाने मिधाननिमित्ते विद्यमाने तदा
भावकाशः नियतं च नियतं च शास्त्रप्रवृत्तेनिमित्तं श्रुतैर्भिस्थत्वाशास्त्रानां योगाश्रयत्वे हि निमित्त
पगमे शास्त्रप्रवृत्तोपरि आगामी नो प्राप्नोति अस्तु नित्यानित्ये नापथ्ये वर्तीष्ठित स्वोपाधिपरिमावि
ना अपस्तु संप्रविशन्धामवर्तीष्ठितानामवस्थितानाउपविध्यपगमेवगच्छेत् तिजयेत रूपीतिभवि
ष्यति नैतिश्चनः नियतत्वं च। नियतो नियतं स्याधानमूर्धयते न हृद्वा अस्यैवं कथमान्तरणेति
यावज्जीवनी निजीवनावध्यनं श्रुत्वे नतरं न तानि मित्तापगमे परित्यक्तव्यं स्यात्तद् प्यस्त्विति
तत्ताभियतं च नियतमेतत्वान्यथा कृत्तु शक्यतेन स्वं नराहि नोमितः कथमपि वहिः कर्तुं शक
मे मच विहीनमेन संज्ञेरणावृहत्कुर्याद्इति। ननु ब्रासतणादीनामारंभसामर्थ्ये सत्याधान
श्रुतिभिस्तावत् रिमापितं परिमहकाले विद्यमानसामर्थ्यानां हि नामयः पश्चात्सामर्थ्या
पगमेपि नव्यपगच्छेतिनहृरिहृपि भविष्यति नैवं नियतं च नियतमेव तत्र निमित्तं ब्राह्मणा
त्वाघाधानपरिमापकं नानियतं सामर्थ्यमन्यथाधनहीनस्य कर्मण्यनधिकार एव स्यात्
तस्मादधिकारस्यापकं ब्राह्मणत्वादि यावद्ग्रयोपिन चैतावता सामर्थ्यमप्रयोजकं आरंभे
तस्यैव प्रयोजकत्वात्। न च होमस्यैवं नित्यत्वादनीयतमाधानं आधानं हि स्वरागित् संयोगो
पत्यमाहृत्य न निमषमेते वायस्यार ध्य हिति तमहिरमाधानं सर्वकर्म्मार्गयावत्तत्रापद

त्री

ज्यते नावहस्त्येव नरिति नेष्टतानुष्ठानेन सकृत्कृतेनोत्तरत्र्याग्नीननुष्ठितः शास्त्रार्थइति हेतौ
षष्ठ्यं यथायोगमाश्रयणमाधानश्रुतेरसंकोचहेतुत्वात्‌ ॥ नियतं चानियमे वसंकोचनमितर
स्मिन्पक्षे श्रुतिर्हि आत्मगाणारीनामाधानं प्रापयन्ती स्वोपाधिसद्भावे प्राप्यन्तिऽउपाध्यपगमेत्व
नपानित्येन विना न्वापरिरथ्यं कुर्वन् आत्मगाणारिक्तताभवति सति च तत्सद्भावे सर्वाधिकारे आधा
नमात्रपरे पुनर्वचने नियतं च शेषकर्म्मानिहन्तं नियतं च श्रुतिसंकोचनं तथा सति आधिवयोगाश्र
यणे नियतं चाधानं स्यात् द्वयोरकर्त्तानीति रथकारस्य तु कुर्वन्नेवाभिधानं लक्षणेन नान्यदा यस्याचा
भिधानयोगिनान देवाधानकर्त्तृत्वाकृष्यं च युगपत्त्वसंहृ यकर्त्तृत्वैकस्यास्यानेनत्वाहृत्यार्थत्वा
द्वृनियत माधानंलक्षणाश्रयणे चानियतमर्थं परिगण्यते यात्‌ पुरुषार्थमपि सदितरत्तथा
प्याधानं चेत्साप्यते तर्हि आधानं संबंधप्रापकाभिधानव्यपगमात्‌ नियमाधानं स्यात्‌ ए
वमपि योगरूढो भविष्यति तेन यत्र रथक्रियाकाले त्वं शिष्टप्रयोगश्च नत्र प्रसयो भविष्यति ए
वं च या हि ष्यकरण्योः पुत्रे पुपत्रायमर्थो रथकारस्तु नि सेध्यमिति त्राह नाभावादिति वास्यः नै
न दिनि वास्य आत्मकुतः अभावात्कर्म्मयोगस्य न हि लोमसंबंधात्मा से हवा कर्म योगो स्तियेन
पंकजादिवयोगरूढत्वं स्यात्‌ पंकजलाभाजो संबंध प्रसरयेसति व्यक्तो मद्के नास्याभिव्यक्तो
संत्तासमावेशः समय एव पंकजे मयोगोप्युत्पत्तीति युक्तं योगरूढत्वं गानि समावेशात् संतास
त्तसमावेशो जान्मनि पश्चाद्रूढत्वयं कर्म्मापेक्षायां समाख्यातः कर्म्मसंबंध्यते समाख्यापितत्
एव चेत् रंगीत्रिये न स्यान्न तदुत्तरे तराश्रयत्वं तस्मात्कर्म्मयोगाभावान्न योगरूढत्वं वाश्ययम्

हणमवधारणार्थं ननु समाख्यानाद्रथकाराणां कर्म्मास्य प्राप्यते चेत्सूद्रस्याहिजशुश्रुषावदुभयार्थंम
विध्यति किमर्थश्चौ नरथकारेणास्य प्रस्तावइति पुनराधानेनारभ्यते रथकारस्याधानेनियमेवा
रथकारस्याधानस्याधानेराधानेधिकारः सतिच तस्मिन्नियममधिक्रियते कुतः। चशब्दो हेतु
रूपानुकर्षणार्थः अविशेषानुदर्शनाच्चेति आधानप्रापकश्रुत्यविशेषाद्राधानेधिकारो
वर्णास्तु रथकार आरभ्यतेति नचानियतवकर्म्मसुदर्शनाद्राधावेति शूद्रस्य अष्टीवरम
शूद्रस्येति अत्र च शूद्रशब्दस्य द्विरूपत्वाद्रथकारपरः। एकादेशेन समुदायलक्षणात्
वैपरीत्येव रथकारशब्दो मुख्यार्थो न्यथा विनियोगो रामपि न लभ्यते मुख्यार्थपरिग्रहेगत्या
हाध्यतस्योत्तरकर्म्मलक्षणार्थं आधीनशब्दः स्यात् उत्तरकर्म्मसुदर्शनमात्रात्क्रालक्षणात्
प्रापकप्रस्य स्ववचनैः परिसंख्यापनानानुमानेप्युक्तं नरथकाने तस्माच्छब्दात् रथकार
परः पञ्चचशब्दो नैमित्तिकमिति व्याख्यानस्याप्युक्तं नामीवमुक्तं नैमित्तिकार्थेनिमित्त विशेषा
हागतमंगेनिमित्तेसतीनरंशेस्याविशिष्टमितिप्रधानेपि कृतस्तदंगेष्वधिकृतइतिनवक्ता
सरः। ननु फलार्थित्वाविशेषान्नहीनोसि द्वायां शूद्रस्य मास्यपावह्लकानिलिंगानिम
विष्णुं निनत्राह नाभावादिति वास्याः फलमप्यनेरलाबाद् नहि फलमपिसंसाधनेप्रव
र्तयति विरक्तस्यापि प्रवृत्तिप्रसंगात् नह्यागोस्तु नहिप्रवर्तकइति चेन्ननिस्सप्रवृत्त्यनुपपत्तिः
फलाभावास्यात् अन्यतरस्य सर्वाम परिहारस्तत्रास्तिफलमिति चेन्नेरन्यत्स्यमानमनि

वेधः सकृत्कृतः सर्वेषां कर्म्मेचोदकेन च सकर्मणा कृतान्येवं पूर्वकर्म्मान्तरं अथ पुनः पुनरनुष्ठिता
नि प्रतिबंधकारीणि यानि नित्यानुष्ठानस्य स्वरूपेण तत्र प्रत्यवायोत्पत्तिं को निवारयिष्यति
अथ विहितकालस्य कर्मण एवान्यदनुष्ठीयमानकर्म्मयत्नस्य वायादिकमुत्पादयति तन्न निबध्य
ते। तर्हि निवारयिष्यति अथ विहितकालकर्म एवान्यदनुष्ठीयमानेकर्म्म प्रत्यवाया
दिकमुत्पादयति तत्र निबध्यते। मा हि नित्यकाम्ययोरविशेषः क्रियमाणमहत्ति र्मे स्यात्
किंच यदि दृष्टमनिष्टोत्पादकं नास्मिन्नाके न त्वकर्ममात्रे विशेषो वा आधेयातिशयेन उत्प
त्तेः प्रत्यवायः स्यात् सहितीयश्च प्रमाणाभावादेव निरस्तः। तदुपादानहुतिलक्ष्य अथ पुरुष
घविशेषानावश्यानुष्ठेयता स्यात् तेन शास्त्रं सर्वं च पुण्ये सिद्धे यथा पुरुषार्थ दर्शनानु
रूपो न प्रवर्तिष्यते इति कुतो भवति विधेः सिद्धयः प्रकृते नत्वनुपालनायविधेः फलका
ङ्क्षायां यत्र फलनिर्देशस्तत्र न हेयस्तत्रार्थवादादेः फललाभस्तत्र स्वर्गादिफलस्य नाय
यत्र तु प्रकृतत्वादेस्तत्र प्रत्यवायनिर्वहणाकल्प्यते इत्येवं सर्वत्र शब्दस्यैव प्रवृत्तिकारण
त्वात् तत्र च प्रमाणादिवत् तत्र ह भावात्प्राधान्ये स्त्रुस्येति॥ अथवा रत्प्रकारस्य नियतं च
शब्दत्वात्काम्यं बोधितं क्रियते कुतः आख्यानेवचनात् पुरुषस्य कारणादर्थानि तानि साध्या
त्रे पुरुषार्थयुक्तं पुरुषार्थयुक्तानि सर्वकर्म्माणि तेन साध्यसाध्ययः एवं चन्यात्सर्पर्यन्त
माधानमनेन प्राप्यतेनेनाधानप्राप्यान्निनित्याद्यं यदप्रतिषिद्धं तत्सर्वमनेन प्राप्य

एमः
२१

21

नह्यनियतकाम्यप्राप्त्येन नतु शब्दाधिगम्येर्थे यावच्छब्दमेव प्रत्ययेन व्यंशब्दस्याधानमेवाह त
स्मान्नैवाधिकार इति नाभावादिनिवारणः नैतावदमु[illegible]ष्वार्थ्यपुनरुक्तत्वाद्दाधानाभावेऽ
वस्याद्दष्टार्थवचनत्। नेन फलांतरकल्पनानवसरः तस्माधानेनैव एकोऽस्यप्रवर्तकः अथ
वा रथकारस्याधानेवर्णोऽस्तु रथकार इत्यनेनैः स्वैनत्कालपरमित्यकं पुरस्तान्नियमेन च
चेश्वद्वावाशब्दार्थः वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ नाधानमात्रे नियममप्यत्रियते कुतः नाभा
वान्नमत्तो नित्यानामभावान्नाभवदाधानमपि यथा नभवेत्त योऽक्रमाकू रथकारस्या
धानेधिकारो नियममप्यत्रियते कुतः अभावात् आधानमात्रे पुरुषार्थाभावादाधा
नाभावप्रसंगादित्यर्थः अथवा त्रैवर्णिकाधिकारनिरूपणेन तदधिकस्य कस्यचिदधि
कारे स्त्रीनितन्तीरूपपत्ति रथकारस्याधाने धिकारो वचनात् सत्यविशेषः। एकोवाक्य
भेदोनभवेद्विपर्यय आधानविधानं कालसंबंध इति भिन्नवाक्यानेतत्। नियतं च निय
नमाधानं रूढिपरिग्रहयोगविरोधे रूढिः प्रबलेति यतत्वात् नियमं स्थानिधाश्रुतिरूपत्वा त
त् अपराधीनस्वार्थप्रकाशकत्वात्। योगोऽप्यनेकपदार्थयोगे श्रुतस्वरूपभंगनाकांक्षा
दित्वमापधार्थप्रकाशकत्वेनवाक्यपक्षनिक्षिप्तत्वात्स बलप्रमाणाश्रुतिविरोधे इति यतः
तेन नियतादृष्टएवस्तुतः नतुवाक्यभेदाद्विशिष्टाधानविधानात् एवं च क्रमभूतामितिसं
ज्ञोनिरूपः सोऽधवनात् भवइतिसामानाधिकरण्यास्तुयत्वात् रूढ एव जात्यंतरे लिंगाभ
वान्नेति चेन्नाजात्यंतरविषयत्वेन श्रूद्रलिंगानिरुपपन्नानित्तद्वयात्। वैश्यात्स्त्र्यां

स्तुरजन्यान्माहिष्योग्नौ उग्रो नोत्पन्नो वैश्यात्तु करणः । अस्यामाहिष्येण करण्यां उत्पन्नः रथकारः । अत्रा-
धानइतिकरणीसूरे णानस्य ... लिंगानुसुमनामुपपद्यते नैवर्णिकेनु शूद्रे वा कूट
स्यैवाधानप्रापकप्रधानाभावात् लिंगानामर्थवादमात्रत्वात् स्वार्थप्रामाण्यं न स्यात् । तेन लिं-
गानां प्रामाण्याभावान्नैवर्णिको रथकार इति वाच्यः । पुनः पुनरधीतेनाक्षिप्यते नाभा-
वादिति वाच्यः । लिंगानां प्रामाण्याभावात् यौगिकाभावान्नैवर्णिकत्वमपि शूद्रकर्मका-
रित्वादुपपद्यते ... त्वेन दाक्षिणं च प्रामाण्यं मे नात्रैव लिंगप्रामाण्यापपत्ते स्त्रैवर्णिक-
इति त्वजीयाधानेन परिहारः । नाभावादिति वाच्यः रथकर्मणो भावात् शूद्रस्य कर्म द्विजा-
पेक्षम् शूद्रत्वः न च शिल्पशब्देन शूद्रस्यापि तत्र याजीवनं तिस्य ... वाणिज्यं विधीयते
तदभावेपि शिल्पं विद्धदापद्यतु कल्पं तापयूजितेना स्वच्छिन्न शुश्रूषैवाभयार्थकर्मेति
न शूद्रस्य श्रूमयेलक्षणो हेतुः सिमाद्युमरत्युच्यते किमाध्वानमात्र एव नेत्युच्यते निपुणं च
चेत् ... काम्यमप्यधिक्रियते लिंगानुनालावादिति वाच्यः लिंगानामभावादिष्ये हि
स्याहीनिस्यष्टादि विप्रादि लिंगाभिन्न तया रथकारस्य तस्मात् रथवालिंगानां नाधिकारस्तेन
रथकर्मसु पुनराद्वधीनेनोत्तरं तत्र भावादुत्तरकर्मस्वनाधिकारे यतोस्तिभावा आधाने स्या-
दे: यथा वसन्ते लिंगत्वेन तथा व्याख्यातं आधाने प्रसक्त सत्सु स्वरथभाष्य ... स्यापि तद्
तु नित्ये संशये निर्णयापेक्षः येन नित्यमाधानं निसानामंग काम्यानि पुनर्विना फले ...

श्र र रम २२

नाध्ययनमाक्षिपतीति नानियतञ्चाधारेनित्यवदिहिवारेः सर्वपृष्ठो भवेत्तस्याप्तिस्यमाधानेवचना
दस्ति रथकारेणनित्यमन्याश्रयेण फलसाधकत्वात् स्वाश्रयस्यैवात्र विधानं फलंभावकत्व
यावदृत्तिसौत्याविधेः मामाण्यायेत्सभिप्रायेणाहनियतंच नाभावादितिवाक्यः नतदि
भावकशब्दाभावान्नियममपि त्रिसमेशब्दप्रमाणकेस्वर्गे शब्दो यावदाहतावदेवास्तीति
जरत् शब्दस्याधानमात्रमेवब्रवीतितेननत्तदेवप्रतिपन्नं व्यपदुफलभावात्तदृत्स्यभावे
धि नविधेः कुंठीभावइतितत्रवि[illegible]रेवविश्वजिदुदस्मात्फलवत्त्वापत्तिर्नि नचान्यागत्वेन
स्वतंत्रफलासाधकत्वंतुदस्यतिसर्ववसौत्रामण्यवेष्टीनां ननस्फलाभावप्रसंगात् नच
कर्मप्रकरणावरोधः ममाजादिवसेन तत्तंत्रानुष्ठानमशक्यं स्यात् तस्मात्प्रमाणा
भावान्ननित्याकारइत्याक्षिप्तेपुनरग्नीनेमवधारयति नाभावादितिवाक्यः नपुरुषभा
वमात्रंनित्याधिकाराभावप्रमापकंयैः प्रमाणैरुपलभ्यंते तेषां सर्वेषामभावः प्र
मेयाभावेप्रमाणं नचात्रैवमस्तिलिंगानां सम्भवात् नचलिंगप्रापकशब्दमनुभापवतु
स्यावाध्यते वाधकस्यानेरभावात् नचश्रूयमाणा एव शब्दाः प्रमाणमतत्त्वात्सतिश्रु
तस्वर्गयागसाध्यसाधनभावस्य चिरभावित्वस्वस्त्रीकत्वेनानुपपद्यमानस्यानदुपप
त्तयेऽनुमितानां नराः पूर्वनिरूपकश्रद्धाप्रामण्यादिह्यापकस्याप्यप्रामाण्यं स्यात् तस्मा
च्छुतश्रुतसामर्थ्यलभ्यशब्दाअतींद्रियेर्थे प्रमाणमेव नवविश्वजिमंत्रे स्याल्पन्नस्यका

यस्यार्थान्तरेतूपकारत्वे अवरूढत्वानामपी नामप्युत्रोपकारकत्वेनतफल्लाको स्यान्नचदृद्र
स्यापि सर्वात्रि तु त्यक्ता नचहि संयोगात्पतित संफलद्वयमदृष्टार्थत्वं च अवानयशेषत्वे
कल्पयेदृष्टार्थत्वं च नयप्रकरणसंनिधिपाठे वाक्यानां विच्छेद कारणसामर्थ्यमपि याजपदस्यो
पपादकं तस्मात्सुस्वभावान्न नियनकर्म्माधिकाराभाव इति सिद्धं आरस्योतमवर्णस्य
यदृधिकारो निरूप्यते रथकाराधिकारस्तत्र संधिकरे शूद्रजातिना विद्यमानेपि लक्ष्य
स्येति पादे विद्यसंभवे नास्ति लाभोथवाथ इति सर्वत्रैकवक्तुत्वं विना नाधिकारः
कश्चित्तस्यबुद्धिबाधः शूद्रेनानहिश्च वर्णबाधनेपत्र न धाजामे धित्रिसाकृतेः कथं
स्याद्रूपकारेतु जननतो द्विज जायते तेन शूद्रेणातुल्यत्वमिति शास्त्रे समिधीयते यं
त्वस्यानधिकारित्वं शूद्रासंभवतस्तथा द्विजाति संभवात्कस्माद्धि परो तानसेश्पति
शब्दान्मानानतरं नात्र प्रमाणं चेन्नाति स्तवास्यक्षेपि समानं तन्मानशब्दो निरूप्य
तां सचेन्मन्यस्यासिद्धिः स्यादनेन नियमः श्रुतिः रौद्रं गावेधुकं यागाधिकारित्वं स्फुट
जनो अग्निभिन्न वनासो स्यात्ते पिस्फला इति विना आधानमपि तेनास्ति स्वत्रैयागात्र
निरुक्तिः निषादस्थपतिं गावेधुके धिकृतः यस्य रुद्रः पशून्कामयेत सवा स्तुम्
स्ये रौद्रं गावेधुकं चरुं निर्वपेदित्येतामिष्टिं प्रकृत्याम्नायते एतया निषादस्थपतिं
याजयेदिति शास्त्रं चरुपाकमात्रमेवबोधयति नाहवनीयादौ वर्तेत चरावेवाधिक्रि

एम
२२

पत्ते। नन्वाधानमात्रस्य वर्णेपि निरस्ताधिकारः सामर्थ्याप्राप्तितो यथांगीक्रियते तथाधान
मप्यंगीक्रियतां सत्संभवेदेवं यथाधानवत्त्वलाभावेन प्रवृत्तस्याबुः स्यात्। अत्र सफलो वि
धिः नचकामश्रुति वहात्हवनीयादिद्वारकआधानाक्षेपोहाराभावात्। ननु त्राप्यग्नि
साध्यत्वाभविष्यति तत्र संस्य मस्त्वाग्निसाध्यत्वेन त्वाहवनीयादिसाध्येयन चाग्निमा
त्रस्याधानाक्षेपकं नवोत्तरकर्मभिराधानमाक्षिप्यते आह वनीयादिमात्रापेक्षणा
त्। नचाहवनीयादयः श्रोत्यत्र येन हाक्षिपंतीति यथाऽऽज्यादेरुपात्तस्यासेनैवाभ्यने
परमस्मिन्नपक्षेस्तियेनाहिमा आत्मार्थमेवाह वनीयादयो भवयुः तस्मात्तोत्तरं कर्मा
धानाक्षेपकं तेन वसंले त्रोत्तरारस्यादौन्येवोधानप्रापकाणि नचतत्र निषादस्थप
तेः प्राप्तिः प्राप्तिमप्तिनमिति वरूपागमात्र एवात्राधिकारः नन्वेवमपि संदिह्य
ते किं त्रैवर्णिकोसौ नास्ति नरं कुतो हि धासमासंसंभवात् निषादानांस्थपतिः
रिति षष्ठीतत्पुरुषस्त्रैवर्णिकोप्यभिधीयते कर्मधारये तु आसंनरमिति नत्रैव
र्णिक इति पुनरतरं संबंधो हि षष्ठ्या मुख्यवृत्त्या प्रतीयमानः श्रौतः परिगृहीतः स्यात्
अन्यत्र लक्षणायोगेन वा निषादस्य सस्थपतिश्चेति वाक्यं समस्यते इ इत्येवमा
निपादिकार्थमात्रं विभक्तिर्वक्ति नच प्राप्ति पदार्थः निषादशब्दः प्रजातिवाचकः
स्थपतिशब्दश्च नियत स्वकर्मयोगित्वेन चजातिमागित्वयोरेकत्वे येन समानवि

२५

भक्तियोगाद्वैवर्णिकसंबन्धात् । तस्मात्ताभ्यामभिधेयाभ्यामपौनरं लक्षणीयं तत्र च संबंधं दिनानस्या
द्विनिसंबंधोपि लक्षणीयः अपीच षष्ठीसमासे त्रैवर्णिकस्य प्राप्तमेव श्रौतं कर्म
विशेषनिमित्तविशेषणाक्षेपमात्रविधाने लाघवं स्यात् अन्यत्र तु सर्वं प्रापणीयमिति
त्रैवर्णिक एव निषादस्थपतिरिष्यते अपुनरधीतेनोनरं निषादस्थपतिर्गावेधु
कोपिस्तनः योगाविधुके विकृतः स्थपतिः स निषादः कृतः शूद्रप्रमाणकत्वादस्या
पीस्याशूद्रस्य निषादस्याहस्थपतित्वनत्वगानेर्गुणस्य संबंधस्य वाक्यजन्यत्वप्रपद्यते
संहल उत्पत्त्यर्थ [illegible] स्थपतिरिति तत्र याजयेदित्यत्राधिविरोधात्तुल्येत्तनिजामेयकु
स्पकल्पने दर्शनादुभयोपलक्षितस्यैकत्वकल्पने प्रमाणाभावेस्य स्थानिकस्यानि
त्युवस्त्रत्यपि जिप्राप्राणिकेकल्प्यमानमपि न दोषाय इत्युभयत्र समाणं षष्ठी
प्रमाणविरहेपि कल्पनीया स्यात् कल्पनातिलक्षणापि गरीयसी न त्रैवर्णि
काम्ययरोलाघवं नरस्याहवनीयादिविधानप्रयोजनं येन तत्साध्यलाघवं भवेत्
अन्यस्य तस्यापि प्रापणीयं स्यात् तस्मान्निषाद एव स्थपतिरिति ॥ एवं चाकु
र्दाक्षिणोति दाक्षिणाद्युपजातसंनरस्यानुरूपं भवति यावकीर्णोनागर्दभेज्या
अवकीर्णमुपक्षिप्तं बीजरूपं यामस्यास्ती सवकीर्णीतस्यावकीर्णोमो विजानि
स्येष्टु गर्दभेज्यायामाहुः योर्बाधिकारः शास्त्रान्तराहाहुनिर्भावविकल्पः अनल

एम
२८

पारस्करोप्याप परमात्म्याहुतिर्जुहोतीति अनुकल्पत्वेनापरमाहुतैमितिकर्मीदमधिन्त्यिपतो
नत्रैवदं विवार्यतो किमिदं स्मार्तं श्रौतं वा स्मार्तमिति ब्रूमः सर्वत्र गृह्यादिस्मृतिमानत्वादी
चश्रसिद्धत्वात् अथातो वकर्णीति उच्यते श्रौतमेतत्तस्यैवात्र प्रकीर्तत्वात्। स्मार्तो वि
कारि निरूपणे सर्वं निरूपणं कर्तव्यं नैतत्सैकस्यैवान च श्रौतेन कीर्णभावः पुरुषापरा
धारूनामवर्णा सर्वे संभवात् न च निषेधाभावात्प्रवृत्तिबाधः मैथुनं च वर्जयेत् ब्रह्मचारी
माः सन्त्यन्नतमन्त्रह्मनवा मांसि वर्जयेत् ऋतु आपो पाणी स्यन्नानि वर्जयेत् मैथु
नं वर्जयेद्धापयस्यार्जयेन कांचनोपावीत्याहि निषेधसद्भावात् अस्सत्र प्राप
श्वितांतरं नास्या वकीर्णीति चेत् तथा हि। अग्नये ब्रह्मपतये ब्रह्मसेहति मैथुना
माः समाजनं चेदिति नैमत्त निमित्तभेदात् अवकिरणे हि गर्दभेज्या मैरथुने चरुष्टि
न वावकिरणं मैथुन पर्यायः अवकिरणमेव स्कंदनं मैथुनं संयोगः सम्प्रयोगेन सेका
दपि संभवति न च स्कंदनमेवाभिधीयते लक्षणा प्रसंगात् संभवति च तु स्वोचनपुत्ले स
मिति स्पर्शनं चुवंनालिंगनैकत्रशयनसाधनारिकतो प्राक् स्कंदनादिभिः सति च
तस्मिन् गर्दभेज्येति नत्वमैथुना पापशब्दान्नाभे रतुपगमनेमेव मैथुनं स्त्रीवर्जनम
प्यनर्ह्वान्तु ब्रह्मचारित्वमपि हन्यते न च ब्रह्म लक्षणे वेदे धीयमाने एवं वरणं ब्रत
ममिधीयते नत्त्वब्रतं अधः शय्यासाराल्लवणाशास्यान्मधुमांस समजनोपपा

स्न स्त्रीगमनावृत्तावावृत्तानानिवर्जनेवये द्विसेकदे श्राकदेशः स्त्रीगमनाभावस्तत्रान्य
नमकृतेप्राप्यर्थीनांतरं कृत्यनीयं स्याद्देतदेवं ब्रह्मचारिशब्दस्तदर्थो यद्विस्यात्तञ्
यंतु स्त्र्युपगमनान्निवृत्तेर्न किंचिद्धार्मिकं वक्ति ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमष्टनावितत्वा
दौ वभिगमने निषेधमात्राभिधानात् व्यपदेशनाद्व्यपदेशाने स्तुसाधारणेन मु
ख्येन धर्मेण सर्वत्र व्यपदेशमप्यागच्छेत्स्यादेवमत्रोपि स्त्रीपरिवर्जनं मुख्यं ब्रह्मण्व
धीयमाने चर्येतेन च व्यपदिश्यते मध्यमाश्रमी यत्र सर्वा तेब्रह्मचर्यशब्देनानुकीर्तनं
तन्तु ख्यलक्षणाया तितिवनुजन एवाविधुनब्रह्मचर्येस्कं चिनों अन्यथाल्पस्य
स्यान्नस्यादेतत्स्याप्यतिक्रममेवानपत्यैवावकिरणे चतुर्गर्दभेज्यावाहुती। एतयोश्च वि
मयोः स्वपरयोश्चिदिद्धमस्तेन सकृदभ्यासविषयत्वेणार्हणोनाहर्षो विषयतेनहहत्र
त्वोविषयत्वेन व्यपाअथवानाभिमृक्तेनाद्विष्टादन्यत्कृत्लेहन्यब्रह्मचरणेनानपत्या
दिविधीयमे पिनवोनापानीयमश्रीनर्द्वति नियमादर्थादब्रह्मस्याशाननिवृत्तो प्राप्तायां
तदतिक्रमप्रायश्चित्तानभिधानात् न च सोमान्तुनोपि प्रायश्चित्तं विहितमश्वेवृद्धवुजन्म
ब्रह्मवादावरिष्वेतिविशेषमनुहणाभिमितांतरमिष्टोपरिसंख्यानं न तथाहि मैथुनमा
ङ् सभोजनं चेति निस्तुवंस्तयोरेवेष्टिस्तदर्थः कर्म एपर्व नयोरेवापचारे तेनन्तदर्हण्य
न्यापचारे मैथुनद्वेष्यान्यत्रापवारेनादिष्टमेव याचुगार्हीभज्यासावकीर्णिनः अवकीर्णम

एम
२५

25

न्नु

स्यात्स्त्रीष्ववकीर्णोऽपि मिथ्यापि सर्वेः तथापि ब्रह्मचार्येव तथा च याज्ञवल्क्यो ऽन्तकृत्स्त्रागमु
ते ऽवकीर्णी भवेत् ब्रह्मचारी तु योषितं न च प्रथमाश्रमिणश्चैतेन स्त्रीस्मरणानुरोधेन प्रायश्चि
त्तं स्मर्यते त्यत्रापि दिनिर्देशनात् तथा चावसिष्ठः व्रतान्तरेषु चैवमिति व्रतीतरेषु यत्रांगत्वे
न ब्रह्मचर्यं विधीयते तत्रापि तद्व्यतिक्रमे सत्तावेंग देभेज्यात्स्मरणं प्रायश्चित्तं तथा तत्राग्निहो
त्रेपि विधते येना ब्रह्मचार्येमिति स्यधारेतिते नेदं सिद्धमाधानानंतरं नियमस्य जोगदि
भेज्या ॐ यव सश्वस्थनौ च ब्रानपत्नी अन्यस्यानारि दृष्टमिति परमयं विशेषः प्रतिनिमित्तं
नैमित्तिकं नस्यलक्काले कृष्णपूर्वं प्रवृत्तो पहितकालाप्रवृत्त्यं मरोपहितस्य कालस्याभिन्न
त्वान्न च द्रव्याभेदः संयोगाभेदश्च उत्सृज्यमानं च रसस्थ्यनोरन्यत्वात् सर्वसंयोगश्च वि
भागाच्चेष्टः कथ्यपरः स एव स्यात् तस्मात् प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकभेदः सिद्धं तत्र
मैथुनं वर्जयेत् स्त्रियं वर्जयेदिति निमित्तशब्दभेदात् प्रायश्चित्तभेदः भेदः स्यैवासिद्धेन
हिंसाद्धमात्रभेदान्नैमित्तिकभेदः किं चार्थभेदान्न चार्थान्यत्वं स्त्रीवर्जने मिथुनीपरि
हारः सिध्यति तदभावे च स्त्रीपरिहारः न च ब्रह्मचर्यशब्दः वत्परो रेतःस्कंदनप्रतिरोधन
परत्वात् एवं च गर्दभ इत्याद्याः निमित्ताद्धौ तत्तथा तनोपि कारि विज्ञातयुज्यते प्रस्तु
त हिंसा श्रौतत्वं चैतत्तोग्नीनामाधानं प्राप्यते स्मृत श्रौतं स्मार्ताग्निरध्वर्ययस्मादिन्नत्रा
न्यत्र दृश्यते लिंगानि संति सर्वत्र तेनास्याप्यग्निसाध्यता एवमाधानसंबंधाद्धोन्याय सि
द्धं तु सत्वकृत लौकिकेत्वच माह दर्शपूर्णमासविकारकं लौकिके लौकिकस्याग्ने तस्योगे

भाव

26

षुनत्वाहितामेर्विधममन्त्रादेवाग्न्याकांक्षानास्तितेन कथं लौकाग्निसंबंधः। कथं वाधाना
शंका। सत्यं। अत एवोभयोर्विधमानाग्न्योस्तत्रैवाधानायवचनं ननु लौकिकाद्रूपेकव
चनात् स्मार्तत्वमस्यावगम्यते येनैकाग्निसाध्यत्वं तद्दोस्तु सत्यमिति कर्तव्यतानन्दोयान
तु प्रधानं प्रधानविध्यधीनं हि समाख्यानेनागकृतं तेन श्रौतत्वमेवकर्तव्यैकाग्निसाध्यत्वे
स्मार्तत्वकारणं जुहोतीनां तथात्वप्रसंगात्। अनेकाग्निसाध्यत्वं श्रूयमाणवादिभानं स्मा
र्तं नाचस्मात्। तेन गार्हपत्याग्निरेव लौकिकः कार्यः। प्राप्यं स्येवाहवनीयादयः स्वधर्म
वतनः प्रक्रमो ननु च रहं लौकिकसाध्यं प्राप्त्य सोमाहितानामनुष्ठानाभावप्रसंगात्। नच लौकि
कसंयोगादमीषां स्मार्तत्वं प्रत्यक्षश्रुतिविहितत्वात्। तेषां हि साक्षादेते श्रुत्यैव विहिताः
लिंगान्यपि च यत्राव्यवस्थितानि ततोन्यत्र विरोधाभावप्रापकानि स्युः। न चाविरोधः
पत्नीसहायस्य गृहस्थस्याधानादावधिकारस्तस्य माश्रमिणश्च तदभावादाधाना
भावेग्निमात्रमाक्षिपल्लौकिकमेव संबंधयति तेन च निराकांक्षं कर्मान्यत्र विधीयमानं
पूर्वप्राप्तसाधनकामभवत्स्मार्तं तेन च ब्राह्मणानामाधानं सावित्री पत्नीत्वाद् इति वचनाद्
वेदत्वात् सामर्थ्याभावादेव साधनं नचमेषु ब्राह्मणाद्दित्वं जन्मनाप्यतूड्वसाक्षिकत्व
नात्। ननु जातेर्नित्यत्वात्तस्य क्षत्वाद्रूपकर्त्तं जन्मनाप्यतूद्दे भवति सत्यं साहव्यंजकोधी
नाव्यंजकं च यत्किंचित्क्षणादाविर्भूत्सु दे नियदावत्तदुद्दे जितदाव्यज्यमाना जातिरुपत्वेत्य
पपद्यतेन वानभिव्यक्ता प्रत्यक्षापि व्यवहर्तुं शक्यमेतस्मादावार्याद्यजकत्वाभेप्रलक्षा

रामः
२६

पिव्यवहारयोग्या भवतीत्युक्तत्वेनेत्याच्यते। तथा च श्रुतिः। आचार्यो गर्भी भवति हस्तमाधाय दक्षि
णं तृतीयस्यां सजायते सावित्र्या सह ब्राह्मण इति स यो ह स्म यद्ब्राह्मणायानुब्रूयादाग्नेयो वै ब्रा
ह्मणः सद्यो वा अग्निर्जायते तस्मात्सद्य एव ब्राह्मणायेति हस्ते गर्भमाधाय तृतीयस्यां पञ्चमानायां
स हैव सावित्र्या ब्राह्मणो जायत इति ज्ञानस्य च ब्राह्मणो वसन्त इत्यादीनि प्रायश्चिकारीणि तदधिका
रं च ब्राह्मण्यं स्तोमः कुर्वन्तीति कथ्यते। नाधानमाक्षिपेत् आपाततोपपद्येप्येवं नियोगः स्यात्तथा
पि शुद्रस्यापि तथामानं रहस्यानि सोपग्रहं वा व्यस्तो मेषुव क्ष्यामो विश्वसितव्यमत्र नास्तु
द्र वश्वा त्यार्थं ग्रहणेन न तत्साधनं भवितुमर्हति। तस्मात् हौ कि कर्त्रि। भङ्ग्सोपस्तुपुरोडा
शमश्वपरीतं कपालेषु वचनात् अश्ववहनं होमो वचनादेवं तत्तत्सूत्रव्यतिरिक्तो किं
केशाखापश्वधर्मत्व क्षिप्त्वात्याशिरस्तावदहनेन तृपिवचनात्। न च शूद्रो वापशो प्राशि
त्रमस्ति स्थालीपाकधर्मत्वात् न चानेन तत्र प्राशित्रे प्रापयितुं शक्यते प्राशित्रावदान
विशेषस्यार्थहृदयस्यैकत्र प्रयत्नेन विधातुमशक्यत्वाच्चाध्याकाभेदः स्यात्। तस्मान्निरूढधर्म
करावशिष्टात्प्राशित्रमिति सिद्धो वदानं ग्रहणमवदानतुल्यता प्राश्यत्वे नेनास्याप्य
वदानस्य तत्रैव प्रसक्तेः अपां च प्रधानहोमाधारस्यानोपनत्वात् संस्कारा भवन्ति चेत्तत्रलौ
किकस्यैवात्र साधनत्वात्। न च लौकिकः संस्कारमपेक्षते ननु भवेदेवं यथा हवनीया
दिप्रयुक्ता भवेयुः। एते च होमप्रयुक्ता होमार्थत्वाद्वाष्पर्ष्णिनेनावभृथ्यवद्द्रव्यं भविष्यति
तत्सं लौकिकवचनेनवाधिता यथाधानं अवभृथेप्सुजुहोतीतिवचनादग्निमात्र

27

प्रसामान्यात्। न लौकिकत्वं तेन भवंति। नन्वेवमाधानाम्नानात् अप्यविहत्वाभविष्यंति तैन तेन
स्याहवनीयत्व प्रापकात् आहवनीयस्थाने वापामाम्नानमाधिकरणसामान्यात्तेनाधिकरण
त्व प्राप्स्यत्तरं ये संस्कारा विहितास्ते कार्यप्रयुक्तत्वात्स्थानापत्त्याशु भवंति तेषामभिप्रायो
अत्र तु लौकिकवचनं नानपिध्यावर्तयन्ति तस्मान्नो पवाजना पत्रभवतीति सिद्धं। नुवांगक
र्म्मवचनाल्लोके प्रधानमिति दृष्टान्तं संकृते स्थानापत्त्यातु प्रधानं ये केप्यो वल्लौकिविधीयत
गर्दभेज्या लौकिकरतितेनाधारादि सर्वं तत्रस्य लौकिके गार्गापात्रौ सस्यामग्निमात्रमश
ब्देन व्यावार्यते न लौकिकत्वं तेनाहवनीयस्थानोऽग्नजस्यांगापर्यस्यांगेन: प्रधानापौना
मंपांच कार्यप्रयुक्ता अपि लौकिकत्वविरोधित्वान्न भवंति संस्कारा: सर्वकर्म्माधिका
रे च निर्णिते स्टग्निप्रयाध्यते॥ तत्र न च वलिंगं च विशेषु वक्ष्यतं यत: उपक्रम्य हविर्मा
त्रेण होमाधारतास्यतु। जुहुतीति श्रुतिर्वाक्यादम्यतेनेन शेषता होममात्रस्यासिद्धा
स्य होम: स्मार्तोपिभण्यते श्रौते सावपि तेन स्यात्समाख्यानादुपासने अप्यवास्थिति
संदेहे निर्णयी पाक्षितोत्रतु। गण्हाति सत्रकारेण सर्वपश्चं न तन्त्रयं खेतानिकेषुस
र्वे: सर्वार्थत्वात्। विनानो विस्तारो विहार इत्यनर्थान्तरं तत्रभवो वैतानिका गार्हपत्या
दयास्तेषु सर्वं श्रौतं स्मार्तं च कर्म कर्तव्यं कुत: सर्वार्थत्वात्सर्वमप्य: प्रयोजनमेषां तत्वा
त्। तथा च श्रुति: सर्वेभ्यो वा एष एतं कामेभ्य आफलेभ्य आधत्त इति सिद्धं साधनमात्रं
व्याव्याध्रियमाणं फलसाधनं न भवतीति सर्वफलसाधनकर्म्माणि माधमद्वयर्ण: फ

एम
२७

लमात्रसाधनकर्मास्यप्रयोजनंचेत्सर्वंकर्म्मैवकर्तव्यंश्रौतंस्मार्तंचनोचेत्काम्यजा
धनइतिसिद्धेसर्वग्रहणमनर्थकंस्यात् तस्मात्सर्वकर्मार्थत्वादैनानिकानांस्मार्तपा
काद्यपत्रैवकर्तव्यंतथावाग्नौकरणंदक्षिणाग्नावाहमार्कंडेयः आहिताग्निस्तुजु
हुयाद्दक्षिणाग्नौसमाहितः अनाहिताग्निश्चौपसदेग्निभावेतथाचेति नतेनानास्याग्निवि
षयमात्रवसथ्यस्मार्तानुष्ठानं। लिंगंचैतमेवार्थमाह इहपक्षरहसुकृतंकरिष्यामीतियस्येह
मेवकरिष्यइतिसुकृतंचपाकाग्नौकरणादितिनासर्वोपानवतोमाधनंयावदावसथ्यः
यथामुख्यकल्पाधिकारंयावदनुकल्पपरिग्रहस्तत्राभेवानुकल्पस्यागइति अपीत्वय
त्रिस्यपराधीनंफलाभ्याभावात्कस्यापिफलवत्त्वउपक्रान्तपुरुषार्थभावमाश्रयतिन
चश्रुतिलिंगवाक्यैः केनचित्फलवत्तासंबध्यते। नचफलवतः प्रकरणेपठ्यतेनचवेद
नसोदितोनामधेनावयवार्थयोगेप्रमाणप्रतिपन्नत्वात्पुरुषार्थयोगोस्यावश्यंभा
वीतिनिगमनहेत्वभावात्सर्वशेषता तेनयथाग्निसाध्यंनतदेतैःसाधनीयमितिस
र्वार्थत्वं दर्शनाद्युदपेमेचायमर्थो यथेतेसर्वार्थाःदक्षिणाग्निश्चप्रकृत्यश्रूयतेमां
संतुनचैनपचेयुरिति। नचैतत्कौतंश्रामितेमांसस्यविधानात्तथापश्चूनांचतन्मध्वकृतमिव
मित्रएवातःपाकमात्रप्रापितंमांसमत्रनिषिध्यते। सचसर्वार्थतायांप्राप्नोतिप्रतिषे
धश्चप्राप्तिमपेक्षतएवातःपाकाद्यपत्रैवस्मार्तंसर्वंमनुष्येयं नौपासनस्तुतेःनैनदेवं
यस्मात्तिमप्यत्रकर्मतव्यमितिकुतश्चान्तत् अपाहन्स्तुतेः श्रूयातहिप्रतिपत्तावुपा

28

सनः प्रतिपादनं च फलवत्कर्म्मसंयोगस्य भवति यथा प्रस्तरपरिधिक्रौवान्याबाद्वर्हिषां तत्र तत्रो
पयुक्तानां अस्यापि चाहवनीयोपासनं निरस्यतीति भक्तौ प्रयोगिनाहिनी प्रश्रुतिः संस्कार्यत्वं
अवृत्तौ न चाग्नेरन्यो भूयोऽस्य माहावधिकरणाभावं प्राकादौ च सा पुनर्भावं शुक्लानतस्य किमस्मि
कर्तव्यमिति तस्मान्न समाख्ययानेन कर्म्मणामभिसंबध्यते तथा च नलकर्म्मपरिहारेणान्यहेतो
निषेकेषु संप्रतिपत्तव्यं न चैतद्धनाहिताग्नेः पितृमेधवर्णनान्तत्रस्याहिताग्नेः परेतस्य श्रौताग्नि
षु सपात्रेषु प्रतिपादितेषु तद्दूरतः मेऽस्थ्याप्रतिपत्तौ पुरुषचयनं निर्हृत्यानरकालं भस्मप्रतिप
त्तेराहिताग्निनिष्ठया तत्प्रयज्ञसर्वस्य इति श्रुतेः सर्वार्थतावगमात् तेन हि नित्यप्रकृतश्रौतफल
स्य सशब्देन परिग्रहात् अन्यथा जातकर्म्माहोमस्य स्मार्त्तिकापादोच्चन लौकिकः स्यात् आधा
नं चोखायां यत्र तत्रोक्तं उखविषयत्वात् न साधारणे एतत्मिति विशेषनिर्देशानुपपत्तेः
यद्येतत्स्यैव सर्वकामार्थमाधानं स्यात् नहि गार्हपत्याधानं निरर्थकं स्यात् इत्थं तत्साध्य
परित्यज्यान्यत्सर्वं सर्वशब्दः परिगृह्णातीति न हि हेतु स्तुल्यत्वात् सौत्रमपि स्यात् नचप
रिच्छिन्नविषयत्वेपि सर्वशब्दस्यानर्थक्यं प्रस्तुतविषयत्वेनापि प्रयोगदर्शनात् सर्वे
ब्राह्मणा भोजनीया इत्यत्र ब्राह्मणत्वेनान्याक्रान्तानां न भोजनमशक्यत्वात् किंतु प्रस्तु
तानामेवमत्रापि प्रस्तुताशेषविषयः सर्वशब्दः यच्चाग्नौ नित्यकर्ये चिद्दोपासने नष्टे वि
द्यमाने च श्रौते प्रतिनिरूपत्वेन रूढ्यानीकावदेव निकृष्टः प्रतिनिधिः तथा च वायुपुराणे
आहूत्याद्दक्षिणाग्निं तु होमार्थं वै प्रयत्नतः अग्न्यर्थी लौकिकं चापि जुहुयात्कर्म्मसिद्धये

राम
२९

कर्म्मसिद्ध्यर्थं नेहन्तूपादानान्मारवेकर्मणपस्पृश्य स्पर्शनोपशमनाद्युत्पत्तौ श्राद्धकाले निया
नियमनिनिषिधिविधानेमनतएवान्यर्थमिति मुख्यावसप्यार्थोपिनि यत्र्वेरसकृतमिति लिंगेनभ
विष्यत्कालेनिर्देशाद्यत्र तत्रोक्तं भविष्यति ततदिव्यक्तेयोनमेववर्तिष्यमाणमित्यर्थः प
त्रासंबंधापीनत्वेनसर्वांगमितितदपितत्रोक्तेनतिरणकांसत्वान्योतमपेक्षते यश्चद्क्षिण
णाग्नौमांसप्रतिषेधः श्रासिगमकत्वेन श्राकापपितत्वेकनायमानेगमयतिसः अधिश्रयण
णीयेमांसप्रतिषेधः अधिश्रयणीहहति नवावसितेनवस्यान्नवसथेरति श्रुतिश्रापितं
पाकेमांसस्यापिश्रापितत्वात्सतिषेधानेमितिकमांसपाकविषयः नित्यत्वावश्यंप्रवर्तमा
नोनाभ्युत्तायतेनवावर्षते तथाहिनवावसितेवैतमाहरेपुरस्तस्मिन्यचेपुरस्तद्भूतरणाअथो
परिष्यत्रपाकमात्रविधानान्मांसप्राप्तोनदिषयोनिषेधः ननुतस्मिन् निर्णयोयोधिकार
स्यविषयापेक्षकः हिसविषयालौकिकस्तन्नव्याख्यातस्याप्यपेक्षिता नन्वस्यविषयःस्व
र्गः प्रमानापेक्षतेचसः सामान्येनप्रसिद्धत्वात्तुस्वरूपन्तयातत्र परस्यातिशयेन्यस्मा
त्तापिमंत्रार्थवादतः इतिहासादिसीद्धत्वान्निश्चयेननुकोसति फलस्वरूपविज्ञानंलौ
किकसिद्धंपनोविधिः नापिक्षेत्ताथसाध्यत्वसाधनेनानियोगतः स्वर्गादेस्तेनसंबंधःसाध्य
साधनरूपधक् निरूप्याविषयत्वेनयदिसप्राग्निरूपितः सत्सफलेनयुक्तः कर्मणो
पन्निरूपितं। स्वर्गकामादिवाक्येभ्यस्ततः प्रादुरभूदियं यागस्वरूपजिज्ञासास्थापितं
प्रस्तुतं यतः। अधिकारिप्रनिज्ञानं सिद्धं तस्मिन्निदं पुनः स्पष्टं निर्णयभावेन विषयत्वे

ल्ल

29

नष्पादकत्वं निष्पन्नमपि सद्वस्तु साधनत्वं यदाश्रयेत् तामापादयेद्योगतः साध्यं तदिष्यन्ते त्वि
पुच्यते। यस्य स्वरूपलाभो विकुर्वैरेव। वाप्यते याव[illegible]पर्यन्तं क्रिया निष्पत्ताका। कार्यविवेचनं ना
व छकं नतत्कृतुर्विना तेन प्रवर्तनं विधिना कथमिष्यते विनानेनाधिकारिता निर्णीता
परिवर्तते तदर्थयागनिर्णया यद्वा वा साधनं यागः स्वर्गो वा कोऽस्तु निश्चितः। तानं प्रवर्तनं य
त्र कार्यतनमपि निश्चितं। तद्वाराद्वाधिकारित्वं लभेवस्थानमत्र तु विषयत्वं यजेस्तेन नि
र्णीयं रूपमस्य तत् प्रवर्तयन् विधिः केचित्फलांशेन प्रवर्तयेत् अंशोह्यं विधियं सा
ध्यमाप्तविषयः स्फुटा न तत्साधकं पत्र स्यात्सौदर्यं मन्यद्वेव। अशक्या प्राप्यतां यावच्छा
स्त्रे निवर्तयेन्नतु। तावत्तं तु दूरतो ज्ञानं ज्ञानेन स्यात्प्रवर्तकं येन किं भावयेत् स्वर्गमिति ला
यागोऽस्य साध्यतां। अन्येन्यथा गृह्येत एवं वा मनुः सुदूरं फलं। प्राप्तुं कम्पयन्नहि नु नास्त्येव
लभ्यते नो नहि यावत् न तावता प्राप्ये विधिसंस्पर्शनं विना। तावत्प्रवर्तकं नैवर्तनेन तदृष
धिनो यो विधेः साध्यत्वेवि[illegible]तातेसाधनं न विना भवेत् फलं निरर्थकोमाभूत् तत्र पश्चात्प्र
वर्तयेत् इति कर्तव्यतानतरं त्साधनार्थवयोज्यते। रागाद्वान्विषयात्तेयोधिकृतेस्तेन नि
र्णीयः। काम्यो यत्स्यतेनास्यत्रमिसारित्वकं यत्तं व्याख्यास्यामो द्रव्यदेवतात्यागा एम
गः। यत्तमधिकार्यपेक्षितं व्याख्यास्यामो द्रव्यदेवतात्यागः। यत्तमधिकार्यपेक्षित २९
व्याख्यास्यामः। यजनं यतो यागः इत्येनर्थान्तरं। तस्याभिधेयं वक्ष्यामः इति व्याख्यार्थः
नहि मुख्यं व्याख्यानं संभवति। प्रकृत्यादिविभागो निरूपणानुक्रमस्तत्र अभिधेयमात्रनिरू

परणात् ननु चैवं यत्तावदुद्दिष्टं दैवतेनेति सूत्रं कर्तव्यं तत्संभवेद्देवं परित्यज्य देवतेन यत्ताभिधेये भवेदभि
धेयं तु भावः सत्त्वभूतः क्रियाव्यंग्यो धात्वर्थो न च द्रव्ये देवताया धात्वर्थो भवेत् तेन त्रिधा
मः कारकपरतंत्रायाभावप्रकाशकत्वे मात्मनेवमत्स्वरूपापत्रत्वं तेनान्यं कारकव्याप
रनिर्वृत्त्यनन्तरकालभाविस्यागात्मकक्रियारूपो व्यापारस्यजमानेद्रव्ये यावत्तस्त्वनिष्ठति
उद्दिश्यमाना देवतापि तदुद्दिष्टा सतीति तावत्कालं चेतसि विपरिवर्तमाना तिष्ठतीति त्रेयाणाम
पि सहभावेन समुदायस्य यत्तशब्दवाच्यत्वं व्याख्यातमस्मिन्निति व्याख्याशब्दप्रयोगः व्या
ख्यातेसत्ति यद्रूपतेन्त्रिसूत्रपर्यापिष्याम इत्यर्थः द्रव्यं पुरोडाशाज्यसांनाय्यचर्वामिक्षाधा
नामंथकरंभसालिकादिलक्षणं यद्यत्र श्रुत्यावगतं देवताग्न्यादिकान्विन्नप्रतीतातच
तुर्थ्यो वामंत्रवर्णतो वा परिभाषितादययथाग्नेयोग्नीषोमीय इतितद्धितात्तनयाग्नयेर
त्रे इंद्राय दात्रे चतुर्थ्या यथा सोम्यापरियोगमंत्रवर्णाद्धि सूक्तः यथावास्वर्गायत्रेमाग्ने
यमितिपारिभाषिकी तत्र पूर्वं पूर्वं प्रबलं श्रुत्याद्यनुन्नहात् तथाहि अग्निर्देवताअस्ये
तिराताभ्यं प्रत्ययः स्वसामर्थ्येन प्रतीतिन प्रकारांतरमपेक्षतेनेतेनसंनिकृष्टप्रत्ययत्वा
त्प्रबलतमा चतुर्थी च स्वशब्देन विधिनः संप्रदान तातमहासंप्रदानं च कर्मकारकं निमित्तमाश्रि
त्य यद्भिप्रेत तत्रानचेनिमित्तमभिप्रेतत्वं तर्हि तेनत्तस्य भवितव्यं ।संबंधश्चसंप्रदान
द्रव्ययोः स्वसामित्वयैव भवति तेन संप्रदानाद्याम श्रुतचतुर्थ्या न स्मार्चे देवतावगमइति
विप्रकृष्टतालिंगं पंचविधा हि मंत्राख्यातिनिसनामात्रप्रत्यायकं पागश्चद्रव्यलक्षणेन

एम

द

30

पैकदेशेनान्वितो ह्यपोक्षदेशमपरमपेक्ष्य न च देवैर्लक्षणां न शक्तीमत्त्वाद्धिनामाभावान्न च
संप्रदानं येन सामर्थ्याद्देवताप्रमापकं तु स्यात्तु मानं स्यान्न वा देवातन्न फलमाप्नोति स्वरूपमा
वाश्रामन्त्रयतः कुतश्चिद्देवताप्राप्त्योनार्थवादिकफलस्य कल्पनं लिंगात् न च यतः कुतश्चि
च्चिन्न रूपेण नियामकाभावात्सर्वासामेकक्रमेण यपुनंगत्वा स्व्यून रमन् रूपेण सर्वासामुपस्था
नादेवैवताप्राप्तौ यागाभाव एव प्रसज्येतात्तत्रवरं लिंगतो देवताकल्पनं द्रव्योत्सर्गश्चस्व
पने संसप्रदान एव भवति विमोस्त्वान्यत्र संप्रदानतादृश्यसोपि संप्रदानं अपेक्षि
ते भवतु न तस्य प्राग्वदेवताश्रुत्यनुमानं पारिभाषिकं च लिंगस्याप्यभावात्लक्षणाविप्रकर्षः।
स्यभादानतोमत्लक्षणः नन्वेवं निर्वपस्यासानात्मस्यागात्मकत्वाद्यागाभावादयावकृतसाते
प्राप्तोतो। तथाभिमामीयो भवतीत्याहो विशेषधात्वर्थाभावाख्यापारूपाभावे प्रत्यभावः
स्यात्संसत्रयोस्यागरूपे स्यो: सम्भावेतरतोपसम्भावे निश्चितः। तत्र निर्वापादिभिर्हीनोः
सामान्यविशेषाभिधाने सत्येकदेशलक्षणया लक्षितलक्षणया धात्वर्थसामान्यरूप
यजिविशेषलक्षणे सति न दोषः भवत्यादीनां च यजत्यादावनुक्तेन यजतेर्लक्षणे स
तियागः सिध्यति वैश्वदेवीनितदीतो विश्वेषां देवानामामिक्षायां देवतात्वं ब्रवीति तत्र
संवेधे सति भवति सत्यागोपरागादेव भवति। नह्यन्यामिक्षमाणमनुद्दिष्टं चरुपुरोडाशा
दिहदेवत्यं भवति। न चानुद्दिष्टा अथामिक्षमाणा आमिक्षाद्रव्ये विश्वेदेवा देवतान्वे भवंति
तस्मान्नत्रापि त्यागोस्तीति साधनं द्रव्यं देवतात्यागइति अस्य च फलसाधकत्वान्माधा

ध्या

एमः

पू ३०

न्यं। न चैवं प्रयाजादीनामपि प्राधान्यं प्राप्नोति। नैषः यजेत पश्चात् फलमुक्तमास्ते दृङ्गमिति वृद्ध
मानत्वात् तेन फलयुक्तस्य यत्नस्य प्रधानत्वे फलयोगश्च नामो यदुद्देसति धात्वर्थसामानाधि
करण्येन वर्षावनोति नाभिधानं नावेनामेथयथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र दर्श
पूर्णमासाभ्यां यागेनेति सामाधाना। करण्येन सति दर्शपूर्णमासयागः फलसाधनमित्य
वगतेन तत्र कालवाकोत्पुत्त्या यादृसा यागाभिधानमनुपपद्यमानः समीपवर्तिनं लक्ष्यपति
तेन दर्शपूर्णमाससंबन्धियागेन स्वर्गं भावयेदिति सिद्धे कोसावित्युत्पत्तिवाक्यान्यवति
ष्ठंते उभयत्र च यत्राग्नेयाग्नीषोमीय एवपौर्णमासं हविः सांनाय्यं चामावास्यमित्यादी
नि कालसंबन्धेन यागान्तरस्कानि तेन न तु फलस्त्रिनात्वा नाफलसंबन्धात् प्राधान्यमिति
मन्तुरन्तरवाङ्गनिरूपणानुरिशेषसिद्धं प्राधान्यं नात्र वक्तव्यं नैष दोषः इतरदिति निर्दे
शात्तस्य हि यस्यादितरत्वानिरोधः तेनावश्यं प्राधान्यं निरूपणीयं। ननु पृथग्विभक्ति
प्रयोगात्प्रत्येकं यत्नशब्दनिवेशात्तयोरन्यामपि परस्परनिरपेक्षं प्राधान्यं तेन तत्र यत्नेभू
यपार्थंकं च नान्यसाधयितुं अपूर्वं वा उभयथापि द्विरोषो यागान्तरसाध्ये सत्त्वमनर्थकं
प्रत्येकं च संज्ञायामेकैकस्य फलसाधकत्वे विकल्पः स्यात् स चाष्टदोषदुष्टः अपवादी
नरव्यापारस्य कार्यभेदात् समुच्चयस्तथापि त्रिमायाअनियमेन यत्नेनैकमवियुक्तं दृष्टेपन
स्प्येणावभक्तिनध्यं कारकयोश्च यथा कथाचनत्रिमायाअप्येकस्मिन्साध्ये युगपत्संबन्धा
द्रव्येणैककृत्यनी। वक्ष्यमाणनियमो भविष्यति न तत्रैकस्तु निखं स्फुटं द्रद्रन्तुस्य निभेदः अ

पित्वक्रियाव्यापाररूपत्वात्साध्यसंबंधनत्कारकेच क्रियासाधारणसंबंधहेतुत्वेन पूर्वमेव संबंधी
वेषणीयः अन्यथा तयोः संबंध एव न स्यात्सत्वेन न च संनिहितया क्रियया संबंधानुत्प
प्राधान्यात् न तु समुदायस्यैकसंगतया फलसंबंधो येन परस्परापेक्षा स्यात् तस्माद्द्र
व्यफलसाधनत्वेन श्रुतस्याप्राधान्यात् यत्किंचिदेवं न यां कांचन क्रियामाश्रित्य इति एवं देव
तक्रियेऽपि उच्यते समासे सति त्यागस्यैव यत्तत्त्वे वाक्यत्वे स्यात्तथा चाद्दृष्टयोरेवनाचावि
शिष्टा त्यागो यागः । तथा प्रधानद्रव्यव्यापन्नत्वाद्विनिर्निर्विषयत्वं स्यात् नहि तत्र षष्ठीसमा
सः । तथा सति सर्वस्यैव रूपत्वादेरपि प्रधानार्थत्वादनिष्टं प्रसज्येत परं यत्तस्यापि द्रव्याभि
धेयत्वे प्रधानत्वात्सामानाधिकरण्यमुपपन्नं भविष्यति अथ वोद्दिष्टानत्वादिनाय
याग्ना प्राप्तमेव यागशब्देन प्राधान्यं विधीयते प्राप्तिश्चैतेषां समुदितानां नियमेनैक
प्रासक्तीति न विरोधः प्रधानत्वविधानेन यच्च शब्दाभिधेयता व्याक्रान्ते न फलं तस्मादि
द्धत्वात्प्रमाणतः । स्वर्गकामो यजेतेति यागः स्वर्गस्य साधनं श्रुतः फलाभियुक्तस
न्त्वात्मात्रतत् अनुष्ठेयं तथा सायं प्रातरित्साहिवाकातः । यावज्जीवमपरिच्छिन्न
मग्निहोत्रं प्रधानकं । आहुतिद्रव्यसम्पन्नं तन्मात्रक्रियया पापितत् । अनुष्ठितं भवेदेवं य
त्र यत्र यजिश्रुतिः प्रधानानुष्ठितिस्तत्र कलापोऽन्याहृतातथा । प्रयाजादेः प्रकल्प्यसा
प्रयोजनमथापि वा । इहैव संगतिर्वाच्या सत्येवं तु फलान्तरं । युक्तं यथा यागमात्रेणास्तु तेसा
धनिर्जं कृतं रातेषां तदभावनं नैरपेक्ष्यात्पृथक्त्वात्तदंतरं येन कर्मस्कृतेनिः फलं नैव किंच

रा.मः
३१

ना। मात्रामात्रस्य वेदे यदानर्थक्यं न युज्यते। पुमर्थानपि संबद्धं परिवेदो वेदे हि। तत्र प्रह
स्याभावेन प्रामाण्यं हि यनेष्ठर्वं एवं प्राप्ते समाधत्ते स्वकारस्तु हि सन्तः तद्रंगमिति तस्य समभि
व्याहारप्रकरणाभ्यां। न च वेनद्रव्ये देवताभ्यां एकं प्रधाने परामृश्यते न स्यांगं नदंगेन
स्वतंत्रफलस्याप्यनयर्थाद्यमिति यावृत्तं जुन्गएनत्त्वमभिव्याहारप्रकरणाभ्यां व्याहरणं व्या
हारः शब्दः सम्यगाभिमुख्येन संशब्दनं समभिव्याहारः सम्पन्धं संनिधी यो यतापरः अभि
शब्दस्याकांक्षापरः तेनाकांक्षायां संनिधिरेतमन्वितं व्याहरणं वाक्यं तस्मादुक्ताप्रकरण
त्वाच्चनेचोपलक्षणं शिष्टांगप्रमाणस्य श्रुत्यादेर्द्वकाशुनस्त्वयसंति गीराकांक्षमिति
प्रकरणंचोभयाकांक्षालक्षणं मध्याप्रकृतौ प्रयाजादयः समाम्नायंतेन च फलश्रुतस्त
त्रविधिः प्रवर्तयत्र फलाये भावनायां कुण्ठीभूतः पूर्वत्र परत्र च फलमपश्यन्स्फलवदु
पकार्यमपेक्षते आग्नेयादयस्तु स्वफलप्रतिकरणत्वेनकृतार्था इति कर्तव्यापेक्षास्तोक
वत् लौकिकोपकरणांसेति कर्तव्यमेवफलोत्पादकं फलाश्लिष्टं सर्वमेवापीति कर्तव्यतया
कयाचनभवितव्यमित्यनया कांक्षालक्षणप्रकरणसंबंधेगम्यमाने तत्प्रतिपादकवा
वाक्यसामर्थ्यश्रुतिकल्पनेनसत्संगतो। ननु श्रुत्यादिसंबंधप्रमाणमस्तु नांगत्वे अंगत्वं हि
तादर्थ्यं रूतं येनाभियुक्तैरुक्तं शेषः परार्थत्वादिति व्याख्या ब्राचैहेतुत्वेनापदेशात्वेनतव्या
व्यातं कः शेषः परार्थत्वेनापदेश्यते। कुतः परार्थत्वात्। योहि परप्रयोजनमुद्दिश्य
परोपकाराय प्रवर्तकते सशेषं लोकः कथयति। एवं च यद्वशेषं लोकः कथयति। एवं

सर्वे शेषत्वे पारार्थ्येनावगते पश्चाद्धि नियोगो वाक्यप्रकरणाधीन इति कथमुक्तं। तदयामि
नवश्राममभिव्याहारप्रकरणाभ्यामिति उच्यते फलवतः प्राधान्यनिरूपणेन पारिशेष्यादफ
लस्योपकर्तृत्वेऽपि प्रस्य फलं कल्पनान्यथोपपत्त्या तु रूपासामर्थ्यं लक्षणं शेषत्वे सिद्धे
कस्य। तच्छ्रिया का सापामित्र नस्यातिविशेषसंबंधः श्रुत्यादिभिः सिध्यतीति सूत्र
काराभिप्रायः। तत्र तत्र च प्रमाणान्तरस्यानिरूपयिष्यमाणत्वाद्धि स्वं नान्यनिकृति
परं तथाहि उपांशु श्रुत्युपयोगः श्रुतेरिति श्रुत्या विनियोगः मंत्रलिंगाच्चेति लिंगतः तत्रा
पि श्रुतसामर्थ्यो नार्थदर्शनाभ्यां पृथक् पृथक् युगपत्तद्वचनादिति श्रुतसामर्थ्यादर्श
नाच्चेत्सन्न्यायार्थदर्शनं पाठानुष्ठानसादृश्यप्रभिन्नक्रमो विप्रमाणत्वेनोक्तः सपाठक्रमः
कांस्यवानस्य स्वमार्गितौ अभिचारप्रस्तवे सप्रतिष्ठामो कायपपासरव्यमिति उर्वरादि
वाहिनीयस्य संनिधौ रित्यनुष्ठानसादृश्यमुत्पन्नोत्र यतिसमाख्यानादिति समाख्याश्च
सादिरु लक्षणस्याध्वर्यवत्वोपयोगात्सौदर्दुपादानं नहि प्रत्यक्षे लक्षणनिरूप्यमाणे पृथ
लक्षणमाकांक्ष्यते। अव्यक्तस्य लोकसिद्धत्वात्ताकांक्षा तदत्रापि समन्वेषणा स्ता।
तरसि च्छेदेन व्यक्तत्वज्ञानानां तत्सौष्ठवे च व्यक्तत्वज्ञात्र यथाविधि कर्मेण नियत्वोपनार्थ्यमाननिर्ण
यः। तच्च यथान्यत्र निर्णीयते तथास्माभिः प्रदर्श्यते तत्र स्वार्थाभिधाने शब्दो नरति
रापेक्षं वचनं व्यक्तिः तत्र स्वाभिधानश्रुतेः प्रातिपदिकस्य विनियोजकश्रुतेः स्वार्थाभिधा

राम: ३२

नैरपेक्ष्यं निरपेक्षत्वात्परिगृह्य विधायकश्रुतेरपि विधिप्रत्ययेनान्यनिरपेक्षत्वाल्लक्षणम्
विरुद्धं परश्रुतेरपि स्वार्थाभिधाने परानपेक्षत्वाद्धविर्विशिष्टता नयोः समानाभिधा
नसमानपदविभक्तिभ्यो हेरपि प्राकल्प्य होर्वेल्पाः समाश्रयणेऽपि न पदान्तरापेक्षा। लिंगं च शब्द
स्वरूपगता शक्तिः सा स्वार्थविवेचनेन केवलं तन्त्रैव प्रमाणं प्रमाणं दूरेण प्रमापकत्वात् तेन
सर्वभावगता शक्तिः लिंगमिति लक्षणं व्यापकं तत्र श्रुतिस्तावदुत्पत्तिकरणत्वात् सिद्धे रे
वस्याप्यस्त्यात्मा। यानि च कराचन स्वरीरसौ स्यादिति नियामिकायां श्रुतानि मन्त्रवाभिधानं
शक्तं वा निविशेषरोऽश्रुतन इन्द्रेत्र स्तुत्यरूपत्वेन श्रुतः तेनममोव स्तानुं समर्था निति श्रुत
सामर्थ्यादि इन्द्रोपस्थाने विनियुज्यते गार्हपत्यमिति द्वितीया श्रुतिरुपष्ठेयत्वमेतत्पत्र
तिश्रुतसामर्थ्यं चेन्द्रोपस्थवाचिकां श्रुतिं कल्पयति तेन व्यवधानेन लिंगस्याभिमतोप
के पार्श्वभिदाने श्रुतिकल्पनविप्रकर्षाद्व्यधलधा वाक्यस्य लक्षणमुपयुज्यमानत्वात्स्वाव
सरे निरूपयिष्यामः प्रकरणं चोभयाकांक्षालक्षणं तच्चेदानीमेव दर्शितं। द्विप्रकारं च
तत्। महाप्रकरणमवान्तरप्रकरणं च महाप्रकरणं दर्शपूर्णमासवाच्यात्मेनयादिप्रा
गपवर्गस्य प्रणीताद्देश्वपरस्याकांक्षया अवान्तरं च प्रणयनस्य चमसोदककर्मकत्वा
कांक्षा तेषां च फलवद्भिः संबन्धप्रणयनाकांक्षेति स्थानं च प्रान्यतराकांक्षालक्ष
णं यथासौ पादीनां प्रत्यवर्गसारी फलयुतानां स्वातन्त्र्येण फलं साधयितुमशक्ता

नोंगत्वात्प्रधानायेतिकर्तव्यताकांक्षायां योग्यत्वात्संनिधावपठ्यमानां व्यक्तचोदना सामान्या
द्दर्शपूर्णमासेतिकर्तव्यकांक्षेन विनाप्येकांक्षामन्यासवावि धायकात्सिद्धमोतिदेशक
स्तद्विधायकशब्दकांक्षामां निमित्ता इति यथासौर्ययागेन ब्रह्मवर्चसं भावयेद्दर्शपूर्णमा
सवदनेनगमनमस्ति निराकांक्षीभूत्वेन प्रधाने पश्चादतिदेशिता: संनिधौपठ्यमानाः केवलं भपात्र
होमादयश्चास्वयमफला फलवत्प्रधानोपकारसमर्पणेनैव कृतसप्रधानस्य संनिहिते
तत्स्वेनाकांक्षां जनयन्ति तत्र स्वस्थानप्रमाणेन तेन सह संबंधं गच्छन्तीत्येतच्चष्टे द्व
नुष्ठाने सादेश्यमादिसंचरुयं यस्मात्त्वेनो निर्वपति स्त्रवादिस्वस्य चरुप्रयोगस्यानुष्ठानं त्रि
पश्वादिहृदेशस्थं तत्र च संनिधावनुष्ठीयमानत फलकर्त्री पश्चकर्मोपकारकल्पनाद्वारेणानुकर्व
तस्याग भवति पाठसादेश्यं पंचप्रयाजानंयथासंख्यलक्षण्याः समाख्यायौगिकीसंज्ञा
सा वदिद्धिधा वैदिकी लौकिकी च वैदिकी चोत्रेत्रादि का लौकिकी श्रेष्ठस्यण्यादि अप
वादर्विना भास्य रात्र्याहमिसूपां श्रुत्याजे पाठसादेश्याद्युपांशुयाजवाक्यानि पंचपप्य
ते तत्रैवार्थं पठ्यते यत्रेन्नपि तत्भूत्स्यात्क्रमिस्यवकरणेनानिर्दश्लं तत्राप्रमृष्टव्युः क्रिम
कृत्तौ प्रकरणादेव विनियोग दर्शनाद्दर्शस्याभावः कारणान्तरेणहन्यमानादिधयोजेषु
संनिधेरिति वाच्यं स्यात्‌ न च कारणान्तरमुपन्यस्तं तेन यसमानपमर्यस्य संबंधभक
रणासिद्धेप्यविशेषसंबंधार्थक्रमआश्रयणीयइति तथादेशस्यप्रश्ना: संनिधावंगा

एम
३३

३३

निसोसान्नुष्ठीयंते तेनानुष्ठानसारेध्यास्य शेषरंगानि मवहृव्यस्यांगमासाद्दनप्रो स
णावहननयेषणारिद्देवमांगं निभागमस्यानानुकीर्तनं अनुवाचनप्रैषयाज्यानुवाक्या
दिस्यांगां मासावैमारादुपकारकंपदं दृष्टार्थस्योदक भहाराद्दिनतु अदृष्टार्थस्याद
ष्टादृष्टार्थनास्तिध्रुतिापरिद्वव्योपकारोसिद्धाराकयमपिदृष्टमर्थंसाधयति। तत्रैव नि
त्यकोसंपर्यवस्यतियत्तुतनपश्यति तदंगत्वसामर्थ्यातदृष्टं कल्पयित्वोपकारंभवति
तेनकारकव्यापारवहुत्वानितदंगतानन्वदृष्टस्यकल्प्योपकारित्वांदर्शगस्यकर्म
यागांभाता नैतत् नत्वदृष्टमाचफलं भापकं। येनपारलौकिकफलेपसाध्यसापुन
भावः श्रुत्यैकप्रमाणकः श्रुतस्वयागः साधनमितिव्रवीति नतस्य च स्वरूपेण कल्प
नविरम्भाविफलसाधकत्वानुपपत्तौ नन्वपपादकापूर्वंप्रमापकश्रुत्यकल्पनाते
नयागस्यैवेयंशक्तिः फलस्यवापूर्वं रूपमिस्मपपदं विशेषितयागापूर्वसंबंधा
मद्दनिरिक्ता पूर्वस्ययागापूर्वप्रत्ययहेतुनायामकश्चिद्दोषः अत्रेदं विचार्यते नाक
मोणिप्रोक्षणादीनिदृष्टोपकाराभावाददृष्टोमुत्पादयंतीत्संतिकोध्यादयंतितत्ता
वद्वी ब्रीह्यादेर्द्रव्यस्यप्रक्षिप्यमाणस्यनाशेनसमवेतसंस्कारस्यापिनाशप्रसं
गात्। नचात्मनिमेषांसमुदायः क्रियायाः स्वसमवायिनिविहायान्यवफलेसा
दृकत्वादर्शनात् एवमपिभवेद्यादीप्सितनमनाध्ययोमर्वेस्यानुत्रीहिलोपति

34

व्रीह्यादिद्रव्यस्यैव प्रतीयमानेतिन द्रव्यसमवेतत्वं नैयमिकमवहननादेः। केवलं च प्रोक्ष
णादेः प्रधानापूर्वं एवोपकरोतीति द्रव्यविनाशेऽपि न विरोधः निर्वापश्रपणालम्भ
भक्तियामात्राभिधायकाः द्रव्यादेवत्तयुक्ताश्चे लम्भनेऽयजं तीगनां भावार्थस्याविशेष
णाविधानेनापि यत्वेना यत्तस्य च प्रधानत्वाद्गुणादेः प्रसज्यते आघाराघ्यं फलवे
न्त्वात्तावन्मात्रेण तिष्ठामि। कल्प्यं वा फलमत्रापि स्यात्तत्र्य्यावाप्रधानता: फलसा
धनयोग्यस्य रूपयुक्तस्य कर्मणः नयुक्तमन्यशेषत्वं प्रसंगादिष्ट्यादिसत्यपि अपूर्व
तस्य स्वतन्त्रस्यानान्यशेषत्वमिष्यते नैतत्सत्त्वे तनायस्मात्फलयोगाद्धि हेष्यते
तेषां च केषां चित्फलयोगात्स्वतन्त्रता स्वातन्त्र्यान्नान्यशेषत्वं तस्माच्च फलयोगाद्धि
नातिनरूपसमत्वं तु कर्मनिर्दिष्टमस्तिचेत् निर्दिष्टं फलमप्यस्य तेन स्तुत्वकल्प
्यते। वाच्यफलेषु च स्यादितस्मादेषां प्रधानता निर्वापाङ्गेषु पाठात्तु गतो गुण
कोपत्तः पूर्वः प्रयिष्टतानेवाप्येधर्मामासांगमिष्यते स प्रकरणवाधितः पाठो नैषां
कल्पयिष्यति तस्मात्फलं प्रयाजादेः प्रकल्प्यैवं प्रधानता तस्मादुत्तामिति ताना
मेतत्स्वेप्राप्युच्यते प्रयाजनयश्चापात्लयुक्तात्तद्धांगारेत्वाप्रमुपदेशेऽस्य अफ
लमुक्ताः फलवांतत्संयुक्तमयोपितत्त्वंगफलवत्संनिधौ अफलयोगादेवयादि
नफलमुक्तं श्रूयते कर्तव्यं दोषपरिहारेण तस्यापलवत्सन्निधौ योजनीयास्ताः न्याय

एमः
३७

यमाने किं प्रमंत्रं फलं कल्प्यं किं वा फलवत्संबंधप्रकाशनार्थी कर्मधी। अत्र स्वतंत्रफलकल्प
नेऽश्रुतं फलं कल्प्यं स्वतंत्रविशेषकृत्वा कोऽसतो न संबंधः सहपाठस्य श्रुतस्य बाधः उ
त अत्र तु फलवत्प्रकाराकांक्षायां निर्वाहमत्सामर्थ्य स्यनष्टाश्वदग्धरथवत्संबंधसं
वंधाकांक्षिणः संबंधमात्र कारणे लाघवं न च विश्वजिन्न्यायेन संभवति संनिहितेना
न्येन फलवतानाकांक्षितत्वात् रंगप्रायपाठाभावाच्चानवयो स्पष्टहेतुत्वगत्या तत्र यत्र
वरोः प्रत्यक्षादेवानन्तप्रतिष्ठत्वाद्वाक्येन प्राप्यते तेन दुर्बलत्वात्स्यान्नवा प्राप्यत इति
पुनः अत्र तु साध्यसापाभावात्सामर्थ्यमन्यत्र चरितार्थी कृतं न वाक्य कल्प्यको
नेन वा अभावादेतदर्थत्वे निःशान वाक्य प्रकरणादिभिरंगत्वेन संबंध इति तन
दुष्टत्वमा इति ननु हि यजने रूपजुहोतेर्न तु भिन्नमानत्वापिदेशनाद्द्रव्यत्याग
श्च संप्रतीयाते न ध्यावेस्तत्र यजतिजुहोती एवंवाक्ष्यादेवतत्संयुक्तत्यागारूप
द्विवक्षीनं इत्यत्र रूपार्थस्य प्रतीतावसरश्च परं तु अगत्वे पूर्वं सूत्रे शानिर्णीत मुत
रत्र तु यजतेर् गतो केर्न जुहोते: कापि निर्णयः अंगप्रधानहानेन तनानुष्ठेया
जुहोतयः। एवं प्राप्ते समाधत्ते यजतेस्तु विशेषतः यजतिजुहोतीनां को विशे
षः। स्वरूपविशेषात्प्रयोक्ते सत्ये कतृत्वहराप्रराव्याहृतिः स्यात् न चानुयाको वि
शेषायेन स्वरूपप्रयुक्तं स्यात् प्रश्नार्थो वाप्य किं शब्दे विशेषः प्रत्ययोः न

नुस्यमाप्य नोत्थानो जिज्ञास्यः स्यादिति दोषतः । नन्वत्र दर्शविज्ञानमिनं प्राप्तिप्र
संगतः प्रतल्लक्षणसंकीर्त्या जुहोतिः कीर्तितानचानचेतरएषज स्यादिति शब्दः सत्वं
भिधायकाः नसत्त्रां तरेम अत्रोक्ते निर्देशः स्यात्तु पक्रमतः । नस्मान्न प्रयश्चनार्थस्ता वाक्या वा
प्राप्तिरन्यतः प्रजल्लक्षणायोगाव्यथास्तिव्यो भेदतत्लया प्राप्तः प्रधानुभावस्य फलयो
गात्रिवर्तितः अतोतु धीसमावेशाच्च शब्देनासु कृष्यते अंगत्वेव कुमे भेतप्रसक्ताः स्तु
तुहोमयः प्राध्वर्यानपिरेकेपि पर्यायाभावतोनयोः विशेषो वस्यमस्तीति सविस्ता
योत्र कर्त्तभिः परिस्तामापमुक्तोस्य प्रश्नो न हृष्यते नमः ननु नानुविनोभ्य त्रजुहो
त्यर्थं यतस्तवः प्रमाणा वाचयं वष्टे तुक्तत्वाद परेणानु प्रजनयत्वदंगस्य फवो
पप्रकरणादितः फलेना योगतस्ते न जुहोति नोतु कृष्यते पर्यायापृजनेर्यस्ता
नचोक्तं स्वफलादिकं स्वस्य चांगस्त्वयं नस्यादित्यफलं नापि विधये देवताद्र
संत्यागाय यत्र फलयोगितः प्रतल्लक्षणमिश्येजनेदि नरस्फलुस्तत्तः मतश्च पू
र्वसूत्रे णसिद्धे गंत्वेन सूत्र णो नैषदोषः यदि प्रधानमोपदेश माद्धिसूत्रं स्यात्
प्रधानलक्षणाक्रयनेनतयोमंदोषः स्याप्राधान्यं तु परिशेष्यं तस्य यमागच्छति ॥
सर्वस्यापि द्रव्यदेवतात्यागात्मकस्य यजतिस्विकल्पितेनमहिलक्षणस्याद्रव्यदेव
तात्यागात्मकस्य ग्रहणीतादः । सर्वयजनं त्वगतस्मापत्स्ययजतीनामप्यफलमोपो

एम
३५

35

दिशेष्वसाधनायांगतामुक्तवान् तत्र चांगत्वं प्रधानेन नित्यसंबद्धमिति प्रधानापेक्षमिति वा तु
पजनितं अंगत्वमवस्थितं तान्यत्र प्रधानत्वमिति तु स्थितं । यच्चजुहोतीनामनुदेश्याहि शेषलक्ष
णमप्रसंगो नुपपन्न इति नत्वेवं हाम: स्यादेवं यदि हेत्वनुकर्षणमायक्षितं स्यात् स्वविकृतत्वात्त
यमेवानुवर्तते यथा प्रयाजस्यत्वे चेशद्वाय भावेपि सकृत्त संनिपातादिति सा प्यहेतु संवंधोपि
कृतत्वादेवं तत्र यदपि जुहोतीनां चापकत्वात् प्रधानत्वाभावादंगत्वमवश्यं वाच्यमिति तत्तु
षणमपेक्षितमिति चन्न त्वानुष्ठानदुरिष्टा विशेषपरितानाय मप्यविशेषणान्वेनोच्यते ए
वं च तदंगमितरदिति प्रस्तुतेन पुनस्तदंगमन्तरेण युज्यते । अन्यथा सर्वस्यापि प्रधानांगत्वपुन
स्तदंगमितरदिति प्रस्तुतेन पुनस्तदंगमन्तरेण युज्यते । अन्यथा सर्वस्यापि प्रधानांगत्वपु
नस्तदंगामित्यवाच्यं स्यात् । अथ पुनः प्रथमं सद्दांगप्रधानपरोद्देशीयः प्रधानपर एवेत्य
पुनरुक्तता । अफलत्वयुक्तत्वस्य हेतुत्वेनाप्यपदेशान्न तत्त्वक्षरणाय जुहोतीनामंगप्रस
जनकत्वमस्तीत्यत्र देशापेक्षितः । यच्चककाचार्यो हेत्वनुकर्षणे नोक्तस्तत्र नादर्थोपि प्र
करणस्य विनियोजकस्योपन्यस्तत्वीयेन हि नार्थ्यं विनाप्रकरणमुत्पद्यतेगत्वेन संबंधु
तरर्थंता हि फलवदुपकारार्थंता तत्र च प्रधानेनाकांक्षित एवोपकारः परिगृह्यते तन्न
नाकांक्षितः अंगमपि फलकांक्षायैव तदर्थं भवति तेन प्राकरणिकांगसंबंधे तत्रापि सति
अवश्योपन्यसनीयायचापि तन्मस्याचायैरविनं पाठसादनस्यमदचिमेत्रेहूषितं नर

36

पितरपि। नरपितौ पात्सम्लक्ष्मे रियत्र यस्त्वा पात्रपरित्यागेन सामर्थ्यापेक्षं श्रुतिस्यानित्यत्वापुरः
हते नत्रापि प्रकृतं विनापि केवलसंभवति मंत्रान्तरस्याग्ने पाहित्यो भिनो लिंगादेव विनियो
गस्याहस्य च ततो व्याहृतस्य केवलोपाग्नुपाजसंबंधे पाठसादेश्यमावप्रमाणेन दोषाय
प्रस्तुतमारमेते निष्ठस्तोमावषट्कारप्रदानाना ज्यापुरोनुवाक्यवन्तो यजतयइ प्रविष्टहो
माः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः तस्मादुद्दरणाद्धिष्टन्नाहुतौ रितिनिषेधवचनात् इष्ट्वा अनुवा
साद्याज्या वषट्कारोध्येति च। वैश्वानरं नरमाहृते च तथा चदर्शनान्न तत्राहु कश्यपस्य
तेपुरोनुवाक्यावन्तो याज्यावन्त स्यादिति पासीन आहुतीर्जुहोति वषट्कारेणा वावैश्वाह
काररणावेति प्रदानमात्र उभयोर्विनियोगेन स्वाहाकारोऽतिनस्यु षाहुति रितितत्प्रिरेका
द्यपुनौ स्वाहाकारं कादर्श यस्माहुतिष्वजुहोति होत्वमेदानत्र पूर्वव्याख्याने गमात्रविशेष
योगिनो द्रव्य देवतास्यागा लक्षस्योभयोरविशेषादाभाणो यपते यजतिवाक्यते पपा
नो यजति। महारोन महरागत्युजत्ते प्रलेवयुरस्य भेदाको स्पापाविशेष रणानिमेदपर
णीनि विशेषः प्रथमपक्षः प्रश्न पक्षेणोवति रोकर्तव्यः एतेच विशेषप्रकल्पनहेत
प्रानिबिकधर्मो पदेशस्तु तत्कृते। तेनयत्रयत्रजुहोतिचोदना तत्र तत्राभीष्टमोउपनि
हंते न पाचयापूर्तुके॥ सोम्यम्यति इन्नमस्तकूष्याश्रिमसामारमुपपन्नं। एवमुक्तो
प्यिकारिखे न तु पायेन पाग्निके। योगादावेष्यपेक्षे च दृष्टो वास्याप्यकर्तना अध्यर्पा

एष
३६

द्रिसमाख्याभिः सामर्थ्यात्तुल्यबाधत्वे । तुल्यबलेऽपि का जातिर्विशेषयतीतरं न तरं सामर्थ्य
मेव तत्रापि प्रमाणान्तरमपेक्ष्य सामर्थ्यादधिकारित्वं परिसंप्राप्तं कद्रव्यं च तद्देव
प्राप्य ये देवं देवं वेद संयोगान्न लिप्यन्ते उक्तं नाम्नाप्यानप्यासन्न्यमोऽपोयते ॥
ब्राह्मणान्न कलिंजो भक्ष्य प्रतिषेधादितरयोः ब्राह्मणजातिकर्माचारविशिष्ट
स्त्रीजो भक्ष्यप्रतिषेधादितरयोः ब्राह्मणजातिकर्माचारविशिष्टा कलिंजो भ
वेति । कुचरत्वरयोर्वर्णयोः क्षत्रियवैश्ययोर्हि न हि विषयो भक्ष्यप्रतिषेधात् नहि नाब्रा
ह्मणानां विहितिः अब्राह्मणानां ब्राह्मणादन्यः क्षत्रियादिः पर्युदासाश्रयणात् न
तु स्वारसिकभक्ष्यप्रतिषेधो यमस्तु हिंसाप्रतिषेधवत् । यथा न हिंस्यात्सर्वभू
तानीति विधिसंस्पृष्टमार्गे गोषोमीये हिंसने कल्पं परित्यज्य स्वारसिकहिंसा
विषयत्वेन परिगण्यते स्यैवमयमपि स्वरसप्राप्तं भक्ष्यं विषयीकृत्य सन्तुष्टो ।
सो स्वं न रागभक्ष्यं वाधिष्यति नैनत्सर्वं यस्मात् तत्र हिंसामात्रविषयो निषेधो
विशेषविषयविधिपरिहारेण प्रवर्तमानश्च निषेधस्य विशेष्याकांक्षायेन वि
विशेषनिष्ठो भवेत् अतो युक्तं सामान्यविषयस्य विशेषपरिहारेणावस्थानं
अत्र पुनर्विशेषविषयो निषेध एव सामर्थ्यलब्धसामान्यविधिं कथं परिहरे
त् सामर्थ्यमेवं श्रुतिप्रदर्शितमिषेधविषयपरित्यागेन कर्तृविशेषाविधिवा

37

क्यानुमापकं दुर्बलत्वात्कुप्यमाणवचनात्॥ न च स्वारसिकाभक्षविषयतावलम्बस्य तुल्याव
रोविशेषात् ऋत्विग्विधानाभावात् परिक्रयस्य च वचनेनाक्षेपयादृशत्विग्संबन्धात्स्यात् नहि
तस्य भक्षप्राप्तौ नत्परिहारेण स्वारसिकाश्रयं तद्विषयतास्य स्यात्। ननु तद्दक्षिणावचनानन्त
गुणेषु नतत्स्यानुसारात् तस्मात्स्वारसिकविषयतानेन ब्राह्मण एव॥ दर्शनाच्च॥ विधाने
दक्षिणानां यदा ऋत्विग्विप्रसंबन्धित्वं॥ अपने भावि लिंगं तत्स्मासि गुरुतरत्वतः। अथवा स्वार
सिकता वाग्निः कांतो कर्मणां नहि। तथा च दक्षिणाविधिवाक्यशेषे यद्ब्राह्मणो वै देवा देवा अथैव
देवानां दक्षिणा मनुष्यदेवानां ब्राह्मणानामिति दक्षिणासंबन्धेन ऋत्विजो ब्राह्मणा अवगम्यं
तेन वाहुतिः सहवर्यानतुल्यत्वेनादृष्टार्थत्वेन ऋत्विग्व्यतिरिक्तानां दक्षिणोपयमदृष्टार्थो भवि
ष्यति तेन तत्। नावारणात् ऋत्विजामेव दक्षिणेति दक्षिणापाकृत्विग्भ्यो मिश्रुनेः। आहुति
मेवाख्याहुत्यैः णनिःक्रीणानीति दक्षिणाभिः परिक्रयणाद्दक्षिणा ऋत्विज एवेत तथा
ग्नीध्रे दधि दक्षिणा ददात्यपवृगतः प्रार्थनामंत्रलिंगाब्राह्मणमध्यायविदस्मै पितृमतं ते
त्वमस्यामिति तेन ऋत्विजामेव दक्षिणासंबन्धानत्र च ब्राह्मणा दर्शनाद्ब्राह्मणा ऋत्विजः द
क्षिणं तं न च दक्षिणा कर्मणि निंदार्थवादा ऋत्विग्विधानुवादान्न संस्यणीन्तद तिक्रमे प्र
त्यवायो न्यतेर्न परिक्रयद्रव्यता तथाहि आत्माउहनस्मिन्जाता यो दक्षिणेन हविषाय
जनहनि ब्रह्महत्यासंबन्धदर्शयन्ती श्रुतिर्मैथुनमांसभक्षणादिवर्जनं नियमं तु स्यता

एम ३७

मेतस्य दर्शयति भवतापि परिक्रयद्रव्यनियमान्नियमापूर्वमाप्तिमेवेति नपरिक्रयार्थे
नेतिनैष दोषः अपरिक्रांतं कर्मास्वभूतं न प्रत्यवायमात्मस्तु तत्स्यमानं त्वात्मनि प
रिदं तु धर्मक्रांतीति स एव प्रत्यवायो निष्ठानिष्टरूपत्वान तद्वेतोच्यते नच नियमाशेषूर्व
मिति सर्वथा पूर्वकस्य नायुक्ता मनासस्य वहनं नस्यतं दुःकार्यानानस्यात् नचैतन्याय
दृष्टमास्य दृष्टंस्याप्रामाणिकत्वात् अतोन्यत्रान्यभावस्तत्रादृष्टार्थनायत्नेचगत्यं
तरसंभवात्तत्रं तदर्थनाकल्पनाल्लाघवादिति सिद्धा परिक्रयार्थता कर्माणि फल
युक्तानि फलेषु नियमानं चविधानं साधनस्येत्तोः कामनानिक्रमान्ननत् अनुष्ठेयानु
कार्यवानिमित्तं नियातंयत्नं जीवनादिफलायोगः किं युक्तं पत्रस्थमे फलयुक्तानामारं
भेयाथाकामी फलार्थित्वात् । फलयुक्तानि फलोद्देशेन प्रवृत्तानी फलसाधन
त्वेन वाश्रुतानां फलप्रापका पूर्वसंवं धानावाच्चिमदत्तुकं चेद्गुरा फलेन युक्ता
नं आरंभेनुष्ठानाव्यवसाने एनस्फलायैतानि यमानुष्ठयानी सम्भूपगमे आरं
भेकर्म[illegible]नुष्ठानप्रवृत्तोवायथाकामी कामस्यानतिक्रमो यथाकामं तस्य भावो यथा
काम्यं नदृस्यास्तीति यथाकामी अथवा याथकामी नित्स्लीछिंगातः प्रवृत्स्यभिधा
यकोनेत्यतः यथाकाम्यमेवाप्रवृत्तिर्यथाकामीत्त्रभवद्व्यो त्सर्गो के णाकृतेनाप्त
एजीनिर्देशोपिच रूपं नत्राय मर्थो यथाकामे भवा प्रवृत्तिर्यथाकामीस्यादिति वृत्ति

नरः पुनर्यल्लोपे लोके शास्त्रयत्नः स्यान्न चावितानेश्वराभिमतं यथाकामे प्रवृत्तिरस्यास्तीति ईकारान्त
स्वेनन्ततो रेप्राप्तेस्तथा प्रत्ययोपि कामशब्दान्तमाप्नोति समर्थानां प्रथमाद्वाधिकारेण तदस्यास्त्यस्मि
न्निति विधानेन प्रवृत्तिरस्तीति वा तत्कोप्रवृत्तिशब्दादेव प्रत्ययेन भवितव्यं न कामशब्दान्ते नैव
मपि नेरप्राप्तिरेव स्यात्तेन यथाकामप्रवृत्तो विधिर्नियोगस्वरूपपरिग्रहो वा यथाकामोणं
नादिनिरूप्येयमर्थः फलेच्छानतिक्रमेण परिग्रहेणान्याख्याख्यानितत्पावि एतेवैरे वाभा
हुतानोऽयं प्रकरणस्तथापदृश्याहार्यमस्वाहरतिनाव नेवतेन प्रीणानीति स्पष्टं प्रणखानेरे
कुतः फलमवाप्स्योर्थोयतोऽस्ति ननु साधनं यदि हितः फले साधने कथं विहितुं धनाप्रवर्ति
तः प्रवर्तेनासाधनस्य पुरुषार्थरूपतया प्रवृत्तिः प्रवर्तकं न स्यान्न हि तल्लवेशाय्याकामिता
अन्यपुनः फलसाधनमेतदृतोत्र प्रवृत्तिनिवृत्तिमिति ष्टसाधनतामायाय प्रवर्तयन्ते विधिः
प्रवर्तको भवेत्किं तु प्राप्तमाप्तविवेकेनष्टेनैव प्रवर्तितकाले न फलेच्छत्वेन साधनस्येष्ट
वासनयातत्र प्रवर्तते यस्य न फलमिष्टं तस्य तत्राप्रवृत्तावपि न किंचिद्दीयते तत्रयाथ्येष्टं
तत्र तत्र फलकामित्वमेव प्रवर्तकं श्रूयते अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः दर्शपूर्णमासा
भ्यां स्वर्गकामो यजेत स यः प्रजाकामः एतेन हविषा यजते यः प्रजाकामयते स एतेन यजत
इति तस्माद्विधेरप्रवर्तकत्वात्तावश्यमेतेषु प्रवर्तितव्यमिति वा स उच्यते । ननियतनि
मित्तागिनहोत्रदर्शपूर्णमासदाक्षायणायणपशुषु प्रवृत्तेः नैतदेवं यत्फलेच्छोपहिताप्र

एम
३९

वृत्तिः किंतु फलेप्सा यामनिच्छायां वावश्यारभ्यं कर्म्मो कुतः प्रवृत्तेः यतः फलानुपलब्धौ व
प्रवृत्तिरस्ति कर्मेति चेत् नियमनिमित्ताग्निहोत्रे दर्शपूर्णमासादौ सायणा नयनेण पशुं
यथैवं न हि तत्रैवास्तु यथा काम्ये प्रवृत्तिः अस्तु किं क्रियते नित्ये प्रमाणाभावात् नन्वेवं वेदस्या
पि तथैव भविष्यति न तु उपन्यासादेवं चेष्टयता उपन्यस्तमानानि न घटानि यतस्तस्माद्वे
न दुःखयोनौ विधीयादिति तस्मात् दुःखनष्टी चिन्तयीत शश्वीत तस्मात् दुःखानिं घस्य वृत्तो नाप्य
कामेन तस्मात् दीक्षितस्य नास्तो माप्तिरिति नदेतत्र पुंश्चिक्षेत्रे संदानं दयामिति ति अत्रापे
न्वन दुःखहेरन शक्ते संकल्पो विधीयते इत्यतत्र च भामा दिक्षि हस्ते शयने अनंष्या मंत्र
णामंगी करणी यं दीक्षितानानान शक्ते भावये दमादि कर्तव्यताच विधीयते। यत भाव
नामेव विधानुं शक्नेति विधीः नासद्रूप प्रवृत्ति रूप घटते विधेः प्रवर्तयितुमेव शक्तेर्य
तः ननु नानन्तं वदद् इति वहना भावे विधिदर्शनात् यतः क्रियायोगिना णार्जः प्रस
ज्य प्रतिषेधस्त्व युक्तं नामयोगिनो हि परपुरुषासना पत्तु दासस्यतत्न स्पदर्शन दन्य
न दूरे ध्यर्थत्वं तस्माद्भावस्यावस्तुचेतन विध्याविषयत्वाद्वस्तुत्वे नानुपरतः प्र
प्रवृत्तिर्वा ननु परत्वाकार्यो भविष्यति नेतदेवं स्वभावो यं न मोभावं वोधयपयोगिनः
सादानेन धात्वर्थेना शक्तानु प्रवृत्ते र्वो वगम्यते नञाञस्य यस्वभावो यत्सं वंधिनोभावं वो
धयति। संवंधी अप्रवृत्त वास्तु वदनं धात्वर्थो वा भावना वा मवर्तन शक्ति र्वा नत्राव

षणानां प्रधानेनाभिसंबंधाद्धि ध्यर्थस्य प्रवृत्तिहेतुत्वेनायेव संबंधयोग्यत्वात्तद्विशेषणसं
बंधः तेन विधेरवकीर्णविशेषणान्तरव्यवहिता भावनामाश्रयति तेन तस्याश्रयभावं बोध
यत्संबध्यते तेन तत्र भावनाभावो न विधियोग्य इति विधेरानर्थक्यं भवेत् ननु पूर्वं विधिभा
वनासंबंधे निवृत्ते पश्चात्तद्यसंबंधोस्तु नैतत् अनूद्यमानत्वात् नोपरक्तो हि भावनाप्राप्तिपूर्वं
त्वप्राप्तांशमपेक्षते विधिः स च न अर्थ इति तत्रैव विधेः प्रवर्तकत्वं भविष्यति ननु व्याह
तमेतत् नञर्थो विधीयत इति प्रवृत्त्यभावो हि तत्र पुंप्रवृत्तिः स्वविध्यर्थ विषयस्तद्रूपं नञ
र्थविषयो विधिरिति न दोषोऽयमुक्तोत्तरत्वात् [illegible] यणाच्च न तेन तावत्तन्नि
त्यत्वं न विरोधी सत्यं व्रीहिभिर्यागसाध्यः [illegible] निमित्ते यथा भिन्ने जुहोति वैश्वानरं नि
र्वपेत् पुत्रे जाते [illegible] सप्तमीयं निमित्तत्वं संबंधिनो ब्रवीति यत् नि
मित्तं कारणं तेन भेदो होमस्य कारणं सान्नाय्यभवेन तदस्याभावरूपता ननु
नैवं हि रूपत्वं भेद इत्यभिधीयते तत्र भावो भवेत्तेन कारणं भिन्नताहुतो एवं चेत्त्रियत
त्वे स्यान्निमित्तत्वं विहन्यते भेदेनैव तु होतव्यं कादाचित्के निमित्तके तथा च यदि वाभी
तिश्रुतिस्त्वनियतं [illegible] मेहो न भाव एष स्यो मा भूदनुपपानत्वा विनाशाद् उपपातः स्या
तस्मिन्नैमित्तिकं मन्तां हेतुत्वं च निमित्तं स्यात्प्रवृत्तौ सहभावतः अत एव यथा फलापेक्षया
विधिर्भावनायां प्रवर्तक एवं निमित्तापेक्षया प्रवर्तको न फलमपेक्षते यदि भेदस्तर्हि होमे

39

एम
३९

ननु तूत्पन्नानिष्टनिरसनं भावयेत् न च पापाकामित्वनिमित्तस्यैवानिष्ट्याद्यत्वात् सति
पनिमित्तहोमस्यानियतत्वात् एतेन स्वर्गकामादि निव्याख्यातानि न चाग्निहोत्रे पापाकाम्य
येन यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति फलसंयोगाज्जीवनेन संयोगान्तरं श्रुतमस्ति नतश्च
यावज्जीवनिमित्तानां जुहुयादिति स्वर्थः सिध्यति । एकस्यैव प्रयोगस्यानेकद्वाधिकत्वे प्राप्ते सायंप्रा
प्रातरिति वाक्यान्तरेण कर्मान्तरानुमये निमित्तत्वोपलक्षणकर्तृत्वे जीवनं सायंप्रात
र्योगि । हेममनुष्ठाय पत्निपत्नीसंबंधात् न च पापक्षयाय पापाकामित्वं ननु विपरीतं कस्मा
न्न भवति । यद्यपि स्वर्गकामोऽग्निहोत्रं जुहुयादिति स्वर्गोद्देशेन होमे विहिते यावज्जीवकर्तव्या
होमानुवादेन वाक्यान्तरेण विधीयमानायां कर्मधर्मत्वे नित्यत्वकर्मयावज्जीवं कर्तव्यमि
त्येकस्य न याज्यत्वं कर्तुमशक्तेः सायंप्रातरनुरोधेन कर्मणः प्रातर्यदृति हमस्य जीवन
शब्दाभ्यासफलत्वस्थः सन्नुत्तरो भविष्यति । तथा च फलसंबंधपापाकामित्वमत्रा
प्यनिविष्टमिति यदस्माभिः परिहारे कारणं वक्तं न्यूनभंगेनैव वक्ष्यमुत्क्रमिति नास्मा
भिः प्रसक्तेन उद्दिश्य जीवनं कर्तुः कर्म यत्र विधीयते । यदुक्तं होमसंबंधादिष्टेः श्रु
तिपरिग्रहः होमानुवादेन यावज्जीवनं चेद्विधीयते प्रातर्वाक्ये न वाजन्यत्र मुख्यार्थ
कं वृथा भवेदर्थो फलस्यानुत्पत्तिमेवमपि युज्यते । मुख्यार्थविधिलाभे च न फलस्यार्थ
परिग्रहः मुख्येन जीवनेन कर्तव्यत्वं उद्दिश्य जीवनं ध्रुवं कर्माप्राप्तं विधातव्यं फलयोगाद्य

क्लिवं अस्यानुष्ठानमप्राप्तमनिशास्त्रत्वं कथं न तत् काम्यकर्म्माभिसंबंधः प्रक्रियाकृत एव
यः तत्रापि दक्षिणाभावे विधेयं नोपलभ्यते एवं चाग्निहोत्रं जुहूयात्स्वर्गकाम इति --
अप्राप्तप्रापणात्कर्मान्तर एवां चेत्फलार्थिनोभ्यस्तमनुष्ठानव्यं भविष्यति न निमित्तं हित्वा
स्वावसरे मल्लाभमिच्छति। अन्यार्थमपि तत्कृतं न तेन लभ्यमिति न स्वयमनुष्ठातव्यां दर्शपूर्णमा
साभ्यां स्वर्गकामो यजेमत यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति वाक्ययोस्तुल्यत्वाज्जीवन
स्य कर्त्तृधर्मो धर्मत्वे कर्मकर्मत्वाभावात् तुल्यन्यायेनायथाकाम्यं प्रवर्त्तनात् प्रवर्त्तत एवावि
धेस्तात्पर्येतस्यैरथ्यौ केभ्यं मारानर्थक्यं स्यादित्यर्थः। ननु तस्माद् त्रिंशतमेव वर्षा
णि यजेतेति कालनियमवाक्यादुत्सर्गः प्रतीयते तत्र यावज्जीविकाया बाधस्तत्र हि
नियरनाभावान्न दर्शपूर्णमासयोर्नित्यत्वमेवं वादिः। न हि यावज्जीवनकालावरोधः स
प्रहृत्य वरोधानुपातियेन तत्पूर्वको यावज्जीवनकालावरोधः सप्रहृत्यवरोधानुपाती
ये न तत्पूर्वको पा यावज्जीवनकालबाधः स्यात् किंतु वाक्यांतरावरुद्धं त्रिंशद्वत्सरकाल
मुत्सृज्य जीवनावयवकालमनुपतति तेन त्रिंशद्वर्षाण्यवश्यानुष्ठेयत्वान्नित्य
त्वहानिरेतदेव हि निसंचत्वं यदवश्यानुष्ठेयत्वं तेन प्रवृत्तेः प्रत्यमानं दर्शपूर्णमास
योर्यार्थ्योः काम्यं दृष्टाय रोपितं तथात्वं दर्शपूर्णमासाभेदात् अभेदश्च दर्शपू
र्णमासयोर्वै देवतेनस्तदैक्यात्। एवं फलपक्षे पांजसा हवा अस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामि

40

एम ४०

ष्टं भवतीति तत्त्वं दर्शयति अन्यस्तु दर्शपूर्णमासस्य स्वरूपफलसंख्यापूर्तिं दर्शयति
यथा द्वादशायनयज्ञो स्याद्वा यदि पंचदशो वेति संपादनमपि पंचदशभिर्वर्षैः स्ति
ः शाद्रत्समरणां तत्त्वरूपं विना न स्यात् तेन न तत एव न यथाकाम्यं एवं चेत् तेनैव गता
र्थत्वाद् अनारभ्यमिदं । सत्यं । फलसंबंधो ह्यारंभमुत्पादयति एवं चेत् न न एव यथाकाम्
म्यं नैष दोषः नहि फलदर्शनमात्रं नित्यत्वविरोधि किं तु प्रवर्तकाभावः स च दर्शपू
र्णमासप्रवर्तकोऽत्राप्य विशिष्टः । यच्च फलं तत् गुणाद्विधत्ते । वक्ष्यति चेत् तत्स्वयमेवा
वार्यः । गुणविधानं वा संनिधिसंबंधवचनाभ्यामिति तेनाधिकृताधिकारकं स्याभि
धारवन्न स्वरूपनिष्पन्नं विहन्ति तेन दाक्षायणोऽपि न यथाकाम्यं ननु दाक्षायणश
ब्दो दर्शपूर्णमासपर्यायः विशेषगुणसंबंधकृतं नामान्तरं वा गुणनामैव वा नाम
यथा दर्शपूर्णमासयोगान्तरमैन्द्रदेवत्यस्य त्यागिनो विधीयते तेन स्वर्गफल
दर्शपूर्णमासवदत्रापि यथाकाम्यं अवधिनीयः फलकामनया गुणसंबंधात्
तत्कृतनामाप्यनियतं तेन यदा नास्ये तत्रामान्तरावधृतं यष्टव्यमिति फलाभि
संबंधे साधनाभ्युपगमात् आरंभात् काम्यकर्मान्तरवत्तदा वर्ण्यपकरणीयं स्यात् अथ
तोऽयस्तत्रापि अधिकृताधिकारे फलत्वे वा गुणे प्रवर्तके नियथाकाम्यमादेव
स्यं अत्र क्रमः अलुप्यायनाम स्याद्दाक्षायणयज्ञो नाम निदाक्षायणाभिधेय

नामभिधायांजसा स्वर्गस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टं भवतीति। दर्शपूर्णमासेज्या।
सिद्धौ दर्शपूर्णमासाभ्यां तौ दाक्षायणयज्ञस्याह चयस्यार्थवत्ति सन्न्यायो योवर्षं भावी
न च पूर्ववत्स्यानामावस्यान्तरं नाभिदधाति माभून्नामकरणाहेक्षतं देवदत्ते निनाम
विधायोगिनोस्यानभिधायकं नेन दर्शपूर्णमासयोरेवैतन्नामरणतत्वा आगुणसंबंध्ये
विकल्प्यार्थः अनेनापि प्रकारेण पक्षान्तरयागोनुष्ठेयानि फलसंबंधापि निर्गुणाद्दर्श
पूर्णमासमत्वकल्प्यान्तरे नेनाष्टौ पक्षाः दाक्षायणो यावज्जीवं नित्यकाम्योपरः पंचदश
वर्षे पि तथा। एवं निर्गुणाद्दर्शपूर्णमासाभ्यां तौ दाक्षायणयज्ञस्याह पंचयस्यार्थवत्त्वि सन्
न्यायो योवर्षं भावी न च पूर्वामासयोरेवैतन्नामरणतत्वा आगुणसंबंधो विकल्प्यार्थः
अनेनापि प्रकारेण पूर्वान्तरयागोनुष्ठेय इति फलसंबंधोपि निर्गुणाद्दर्शपूर्णमा
सवत्कर्मान्तरे नेनाष्टौ पक्षाः दाक्षायणो यावज्जीवं नित्यः काम्योपरः पंचदश
वर्षे पि तथा एवं निर्गुणाद्दर्शपूर्णमासयागो पि नान्तरे पक्षा वर्तन्ते। का तावन्निर
स्ते आम्नायेनापि न यथा काम्यं नित्यत्वावगतो न च्चापि होत्रायणीनोपि पक्षा
न्तरेणानुकल्पविधानात् पशु अनीजानः स्यात्खानुश्रावयमेवैतस्योदनमल्वा
हार्यपर्वणे यचेपुरिति अप्रयुक्तप्रकृतेविकृतावनधिकारः देवा शक्तिं पश्यन्त्वेदः
चानुश्रावयमेवानुकल्पं विधत्ते अपि न स्यात् एष एतेन यजनेत्युन्यानिवाक्य।

एमः
८१

51

पेक्षितः शेषोप्यवभृथकर्तव्यतामाह नास्यानमीवा अकिल्बिषास्माः प्रजा उपजीवंतीति
अस्येति यष्टुरभिधानं अस्य यष्टुरमाः पुत्रादिप्रजानुपधीरनमीवा अरोगा अकिल्बि
षा निर्गतपापकाया उपजीवंती त्यनेनोपजीवनाश्राग्रहो बहूयोपघ्नमनेवनित्त्वा
भ्र्यणाकार्यं कृत्वा मिवन्नं विषमिवत्वद्देतेन व्यापन्नप्युपयोगं तदपहननसाधनमा
हतेनोपजीवनमोषधीनां नित्यं शरीरधारणाहेतुत्वाद्दुभुक्षाया अवश्यं निराकार्य
त्वान्न च दोषनिरसनं र्वं कार्यं तेन निरसनमप्यवश्यानुष्ठेयं तथा न्यायेनायोगे
नावश्यं भवतीति सोप्यवभृथकर्तव्यः अर्थवादोपि हुत्वा देवेभ्यो ये मम ग्रामे त्वय
नत्तं च यद्धृतो मे दर्शयन्नाभ्युपकनामहा अनुगन्तं चक्रुरुणादर्शयन्नित्यस्यनामुपो
द्धृत्य पतितेनात्रापि यजेतेति कर्मप्रवर्तकेन फलसाधने यच्च कर्कोणप्रायश्चित्त
विधानं नित्यत्वावबोधस्तु नं न च हारावार्यवचनं न स्येतत्प्रत्यक्षवचनं नित्यत्वे कथ
यत्र प्रमाणं प्रायश्चित्तविधानं यस्माद्धारावार्येरव्युक्तं तस्मादेतन्नित्यमिति कायु
क्तिः अतएवाविमत्यप्रभाषितं कर्काचार्यैः पश्चादपि नयाप्याकाम्यं तं वैसंवृत्सरे
नानीजानमितिपादि निरुक्तेः षष्ठ्य षष्ठपस्तुवं धयाजी तिविपत्प्रामृतेष्ट्वान वक्ष्य
मानसानीति फलसंबंधोयं न पाप्याकाम्यं स्यात् ननु प्रतितितिष्ठंतियएवरात्रीरुप
यंतीति वहार्थवादकं कस्मान्न कल्प्यते सत्यं नित्यत्वे काम्यभावे हि फलाकांक्षा
समुद्गमोविशेषणार्थवादाभ्यामगतो कल्प्यते फलं यत्र हि विध्यंतरे नित्यत्वो

धर्कहेतोरभावस्तत्र भिन्नविहितरात्रिसत्रविश्वजिदादिष्वधिकारिविशेषणार्थता
वाद्सामर्थ्याद्विनाफलपरिकल्पनं युक्तं दर्शपूर्णमासयोस्तरोनारीजानमनीयादिष्टः
स्मात्स्त्रीजानस्यसंबद्धस्यानित्रेमासेनिधानश्रिश्रितेनिस्यसेनतोचनतयानेनसहै
कवाक्यतामापाद्यमानान्यत्वात्पराणिपवभविष्यन्तितस्मात्पक्षेणनयाय्याकाम्यमद
भावेचप्रकृतोवाक्यसमाप्तिः॥ सोमेवैकंसोमपिनयाय्याकाम्यं कुतः प्रकृतेः प्रवर्ग्यय
नित्हितोमयागविशिष्टभावनायांफलरहितं वसंतकालवीप्सायुक्तं वसंते वसंते
ज्योतिषायजेतेत्येतद्दृश्यते ह्यागतआगतोवसंतः सोमासंयुक्तः स्यादनन्तरीसा
श्रवणमयेनर्थस्यापानेनयसंतेवष्पानुष्ठेयनश्वगमान् नयाय्याकाम्यंसोमे
यज्ञज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतेतिफलस्यश्रवणांतच शीघ्रसोमासवर्णपांगानर
कर्म्मांजरयस्यः एवंस्वर्गकामज्योतिष्टोमस्यकालमात्रसंबंधादत्रापवेनावि
धिपृष्ठविधानादिगौरवंनभविष्यतीतिनयाय्याकाम्यज्योतिष्टोमेयत्त्रुवादस्यापेक्ष
याकर्कोचार्यैः पक्षद्वयोपन्यासनमकारितद्दनीवाविचार्यैकोक्तंयनाग्निहोत्र
दर्शपूर्णमासादिष्वपिवाक्यद्वयमस्ति तथासतितत्राप्येकइतिसूत्रणीय
स्यात् नचवृत्तित्रितंतस्मादृष्टाकार्ययोरेकवाक्यतायामप्यमेरोहमपक्षोनकर्त
व्याख्यं भिन्नवाक्यमायोद्दर्शपूर्णमासयोर्द्धिकर्म्मत्वंश्रुतमोपपद्यंतिसत्व
योमकेवाक्यंविषयात्मकतस्यापयपदनेमत्सोरास्मनंनिष्कोरणीतइति उपान्ते

रा.म.: ४२

42

रितिक्षयं यागेन भावयेदिति वाक्यार्थः । आत्मनिष्क्रयः श्रूयते तापादनं तन्निरस्येन क्रियते इति
नियः सोम अतो न यथाकाम्यं अत एव गवामयने तु गृहः । कथमेवं सोमानंतरितो भवतीति
सवनेरिति श्रूयते इति पश्वावश्यकतया कारणानंतरं दृष्टकानुष्ठेयं न स्यान्तु यहोनुकल्यादि
नामदर्शनीयः तेनावश्यानुष्ठेयता सोमस्य चातुर्मास्यानि पशुबंधं सोम्यमध्वरमिति च
नित्यसहपाठो नित्यत्वगमकः । निष्क्रयार्थं वैश्वानरीष्टिस्मरणान्न स्मृत्यन्तमनुपपत्तिन्नित्य
त्वदार्ढ्यं स्पष्टयति ॥ चातुर्मास्येषु चतुर्मुखक्रमः । चातुर्मास्येषु न यथाकाम्यं कुतः ऋतु
मुखक्रमेतेः ऋतुमुखे ऋतुमुखे चातुर्मास्यैर्यजेतेति शाखान्तरस्थवचनात् । निर्विशेषणा
हि वीप्सा सर्वार्थवीक्षं च यस्याग्नेर्तेनेनयपदत्तु मुखे तत्र तत्र चातुर्मास्यपर्वणां प्रवर्तय
ति । चातुर्मास्यसमाख्यापीयमर्थं व्यापयति चतुर्मासे भवानि चातुर्मास्यानि यदा यदा च
तुः संख्यापूर्तिः तदा तदा देयं समाख्यास्यान्न प्रकरणवाक्यलिंगान्यनुबाध्य सेपद्धारेणाकालक
र्म्मसंबंधमतिपादयतीति तेनाच यथाभावात्सर्वदानुष्ठेयानि अथ मते फाल्गुन्यन्तं तरमाषा
ढान्तं तन्नरतं तरं कार्तिकान्तं दिनं तदपेक्ष्ये यं वीप्सेति सत्यं न पायथाकाम्यं कृत्यं नहि
यावज्जीवमनुष्ठानाभावो यथाकाम्यं किंतु सकृदपि यत्फलकामनानतिक्रमेणानु
ष्ठेयं तत्तन्नवात्र फलकामनानतिक्रमो नु व्यापकः । किंतु शब्द एव एतेन सर्वमुखऋ
तुमुखे वश्यानुष्ठेयता प्रत्यभाल्गुण कर्म्मादिवत्सकृदनुष्ठानेपि यथाकाम्यं स्वशाखो
यामपि अक्षय्यं ह वै सुकृतं चातुर्मास्ययाजिनो भवतीति । सुकृतस्याक्षय्यत्ववचनं नित्य

लगमयवानि। पश्चात्कामस्य फलं न त्वकृतं फलोपभोगेन संपन्ने अत्रास्य फलं फलाभावे
नोपभोगाभावात् संवत्सरपरिगणनेनोपक्षुज्यमानस्य क्षयो भवतीति संवत्सरस्यो
पदर्शितः परिगणनेनोपायसंवत्सराभावादस्य यत्वं सुकृतस्य तेन नित्यत्वं फलह्र
स्वकं ननु प्रजापतिर्वा इदमिति प्रकरणउत्पत्तिविनियोगदर्शनात् अधिकारप्रयो
गविधिभ्यामपवर्ण्यं न त्वेनं त्रप्रयोगविधिः सर्वत्र तुल्य इत्यत्रापि कस्यचिदिष्यते। अ
धिकारविधिस्तु प्रकरणाद्गृह्यते तेन यजमानमेवैनं स्वर्गं लोकमापादयतीति
स्वर्गस्यापादनं न मनेनक्रियत इति स्वर्गायत्तेन कामेनाभियोजनेन त्वधिकारवि
शेषणं फलं समर्पयन्कोऽस्य त्वचातुर्मास्यानां बोधयति भवेदिति ननु यदि फल
संबंध एवाधिकारविधिर्भवेत् नित्यत्वसंबंधो व्याहन्येत हेतोरेतस्मात् नेनोत्रापि
नित्यत्वनिश्चयमात्मन एवाभिकारविधिरिति द्विसंपत्तिपरीय मर्थवादः निय
तसहपाठात् नियतैर्नियतनिमित्तैर्नित्यैः कर्मभिः सहपाठादेकत्र पठिता
नित्यत्वमवगम्यते यथा प्रधानप्रायश्चित्तिविनिस्पर्शवदत्तस्यानवगतप्रधान
मापदर्शनात्प्राधान्यमवगम्यते एवमत्र नित्यसहपाठात्तन्नाम्यत्र चन्द्र
नित्यपरत्वमपि चातुर्मास्यानि प्रस्तुत्य वर्षमिति चतुर्षु मासेषु चातुर्मास्ययाजी नित्ये
न क्रियमेत नित्यैः सहशुणे शते संवत्सरे [illegible] नापि पाठात् दर्शना
द्धद्यते चायमर्थो यथा नित्यानि चातुर्मास्यानि संवत्सरमुन्नसेदत्कम्यकेषमे

43

राम ५३

तुर्मास्यानां मरणान्तानि भवन्तीति दीक्षितस्य नित्यकर्म्मनिवृत्तौ चातुर्मास्यानामपि तथात्वे नित्यत्व
विरोधे सति तत्समर्थनाय स्येह नित्यत्वास्तीति नित्यत्वाहानिः तामेव स्वरूपाहानिमनुगमहेत्वाह
पयस्येति सूत्रावशिष्टेन नित्यत्वाय स्वरूपसंभावसमर्थनं चातुर्मास्यानां नित्यत्वं दर्शय
ति नोत्सर्गयोगादनेनैतदेवं यत्तु यथाकाम्यमिति कुत एतत् उत्सर्गयोगात् उत्सर्गेण यो
गः उत्सर्गयोगः उत्सर्गस्त्यागः योगः संबंधः त्यागेन संबंधात् फलमुक्तं हि प्रत्यवायानु
फलेत्यागनिवृत्तौ त्यक्तुमुक्तं नित्ये फले कार्ये प्रवृत्तिनो निवृत्तिकारणप्रयोजनाभावानुप
पत्तेः कथमुत्सृज्येत नित्ये हि प्रयोजनं प्रत्यवायानुत्पत्तेरनुपालनं उपात्तक्षयो वा तथा
च यदा गतस्तदानुत्पत्त्यनुपालनाभावात्प्रत्यवायोत्पत्तिः केन वार्यते उत्पात्तक्षये
प्यनेकजन्मकर्मक्षयाभावेन सर्वापत्तिनानुष्ठाने शास्त्रं प्रवर्त्तयत्केन प्रतिबध्नतेनेनय
चानुत्सर्गस्तत्र नित्यत्वं अग्निहोत्रवत् यत्र नित्यत्वाभावस्तत्रानुत्सर्गाभावः उत्स
र्गयोगाद्यथाकाम्यं चातुर्मास्येषु तथा च श्रुतिः तस्मादेनं नानीजानं पुनः फल्गुनी
पौर्णमासमभिपर्य्येयादिति नत्विज्यमानस्येति यच्चकौ चार्य्येण पूर्वसूत्रे अपरद्द
निष्ठाभिप्रायप्रकाशनेन सर्वार्थदर्शनं वर्णितं तदनुपपन्नं नहि बृहस्पतिसवसितस्त्रे
कस्यानुपपत्तिपरिहाराय प्रहृतेनेहेन न्यायेन क्रियमाणेनाशङ्कितदोषाणाम
मपि व्यवहितहेतुसंबंधो युक्तः यदि क्रतुमुखमुक्तं चेति इहत्वेनं तरं न गच्छेत्यामद्वैद
वेमपि परमनेन विच्छिन्ने प्रतिज्ञार्थे उपरहेतुसंबंधः आकस्मिकः स्यात् अतो यिय

मानमपि हेतुद्वयं नियतसहपाठदर्शनाच्चेति पत्नीदर्शयजिनं देवपत्न्यर्थितं स्यात्तौ पुनर्लाकृत्यापि
न सर्वत्र समानन्यायात्क्रमकं भविष्यति ॥ स्याच्चिं ॥ शुद्धेन भवेन्नित्यत्वेनावान्तुमास्याना पूर्वी
हेतुभिः यच्चानुत्सर्गप्रयोगो नित्यहेतुस्तत्र न तस्य गर्हितेऽन्तुः सत्संगे योगान्नित्यत्वं किं तु नैव
न मात्राभिसंबंधप्रतिपादनात् । तेनानुत्सर्गो प्रयोजकः यदि स्यादुत्सर्गो नित्यत्वे प्रयोजयेत् न
हि दृष्टार्थमूलमासायाग नानित्येन भवितव्यं तत्राहितस्याहुतिं ॥ शुनमेव कर्माणि यजेत नि
विषयत एवोत्सर्गः न चानित्यत्वं प्रतिपादयेत् सावुना हिविधिः तस्मात्रिं ॥ एतदुत्सर्गेऽपि नित्य
त्वमवृश्यानुष्ठेयत्वं सिद्धं । तीत्यस्यानंतरत्वे न विचारे संनिकृष्टता । तेन नित्याश्रि
ते किंचिद्विचार्यमवक्तव्यते आख्यातप्रत्ययः कर्म्मसाधनत्वे नवो धयनू । आद्यं
तागेन संनिकृष्टता तेन नित्याश्रितं किंचिद्विचार्यमवक्तव्यते आख्यातप्रत्ययः कर्म्म
साधनत्वे नवोधयनू आद्यंतागेन संयुक्ते साधनं नादृश्यते । अपूर्वसाधनं हि
स्यादृष्टे यत्वाद्यथाश्रुतं श्रुतं च साधनं सांगं विगुणानिःफलं ततः यद्यपि स्वर्ग
पुत्रादिफलं नेहानुरंजितं स्वविषयसंप्राप्त्यमनं तत्रापि तेन स्फुटं क्रियाचेत्कार्यमत्व
वनादिहेव विचारितं हरितस्य पर्णतेन दैवफलमुच्यते प्रसिद्धेन विधिस्पर्शो । राग
तस्तत्पुरि प्रहानू । नीत्य साध्ये प्रसिद्धत्वाद्रागः स्याच्चेतसः । कथं । अतंभेदं समाश्रि
त्य फलवत्का मप्रच्यते । गुणाहितं ततः साध्यं साधयेत्तत्फलं च्युता अथवा गमिदं क
र्म्मप्रधानमिदमप्यते इति भेदः तेनोपेत सएव स्वाप्यमत्रो अर्थफलं प्रधानादि वि

रम
५५

गुणादपि सिध्यति। वीजयोर्हन्वास्तत्र संशयो जायते स्फुटः। विगुणे फलनिष्पत्ति वा निष्पत्तिर्भवेदथ
उपक्रममिति सिद्धान्तं सूत्रेणानेन वर्णितः। विगुणे फलनिर्वृत्तिरङ्गप्रधानभेदात्। सिद्धान्तो नियमसं
वन्धी संवन्ध्यन्तरपूर्वकः। अनेनानुमितो योऽत्र पूर्वपक्षः स उच्यते। गुणोपदेशानर्थक्याद्विगुणे न फ
लं भवेत्। श्रुतश्च साधनं भावः स च सर्वोपकारकः। विगुणे गुणहीने कर्मणि जाते पुरुषापचारा
त्साधनैकदेशस्याभावाद्भूतत्कर्म फलसाधकं न स्यात्। कुतः। अङ्गोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गात्। यदि
प्रमादपरित्यक्तैः प्रधानं फलं साधयेत्तर्हि गुणं विनापि शक्तिसम्भवाद्विद्यमाने विगुणे प्रधा
नमेव तच्छक्तिमहिम्नि तदेव साधयिष्यति फलं व्यर्थोऽङ्गानुष्ठानप्रयासस्तदुपदिशोऽप्यनर्थ
क इति शास्त्रप्रामाण्यादुपदेशोऽप्यनर्थक इति शास्त्रस्य प्रामाण्यादुपदेशस्य प्रामाण्यात्
तद्भवितव्यमङ्गानामपि फलसाधनत्वं। तेन तदभावादनिष्पन्नत्वात्सर्वस्य शास्त्रेषु भवा
भावान्न फलसाधनत्वे तदभावाद्यफलानि प्रतीतेर्न गुणे फलं निष्पत्तिः। अपि च यजेतेत्य
नेन यागः सर्वेतिकर्तव्यतारूपो भावेन साधनमभिधीयते येन साधनसंवन्धानन्तरं क
थमिति साधनस्वरूपाकाङ्क्षायां यदनेनेतिकर्तव्यताध्यात्वर्थस्वरूपं स च साधनं फ
लस्य तेनाङ्गयोगिनः प्रधानस्य फलसाधनत्वादङ्गहीनोऽश्रुतसाधनहेतुनान्न फल
निष्पत्तिः। अत्रोच्यते गुणहीनेऽपि स्यादेव फलनिष्पत्तिः। कुतः। अङ्गप्रधानभेदात्। अङ्गसा
धनत्वे समानोऽपि व्यपदेशोऽभिदाहतः। भेदः फले विशेषाख्यातन्त्रसंवन्धनापि न चैवमं
गचैवमङ्गवैफल्यं प्रधानस्योपकारतः। भावनासाधनोपेताकाङ्क्षानीतिक्रियापतेः

तेनास्यासाधनेयानोनयुक्तोक्तिः प्रमाणकः। अधिकारविधिस्तेन प्रधानफलयोगिकृतः।
सर्वस्यापि यागादेरस्य साध्यसाधनत्वरूपं समानं तथापि यो यं भेदेन व्यपदेशः इदं प्रधा-
नमिदमंगमिति स विशेषं भेदकं विना न स्यात् न च कार्यं प्रति साधनत्वे व्यापाररूपत्वे
समाने फलसाधकत्वविशेषादन्यविशेषमुपलभामहे येन तत्कृतो भेदः स्यात् तस्मादं-
गप्रधानव्यपदेशान्यथानुपपत्या भेदे सिद्धे परिशेषात्फलसाधनत्वासाधनत्वकृतो
भेदो भविष्यति। अपि वा धर्मत्वयोर्यागः साधनांशपूरणाय भावनांतर्भूतः फलसंबंधं
प्राप्तः। न वेति कर्तव्यता माहसाधनसंबंधोत्तरसंबंधिनीति न साधनोपकारपर्यवसायिनी
फलसंबंधं मनसापि नेच्छति। यागस्तु सह प्रभूतमाकांक्षति फलं च साधनभूतं यागं तेन या-
गसंबंधात्फलसिद्धिः। अतो विगुणापि फलनिर्वृत्तिः। तथोपदेशे न यः कः फलेति शायादि
दर्शनात् स्वाराज्यरोगाद्यादिभिरतिशयतारतम्येनोपभुज्यमानत्वात्तेन निरतिशयं फलं
प्रधानादेव धनरेव। समुणात्सातिशयमुपक्रममप्रभत्यपवर्गपर्यंतो भावः साधनत्वेनाख्या-
तेनोच्यत इति मतत्राऽङ्गरकालमिति कर्तव्यताकांक्षानुत्पत्तिप्रसंगात् तस्मादाख्यातमत्र
प्रधानमात्रमाह तस्माद्विगुणेऽपि फलनिष्पत्तिः निःस्वेच्छुमितक्ष्यंणं तु स्वं विगुणादपि
यच्चकर्मणाभ्युदयोपि काम्यापि मंगाख्यानमिति तदविचारितप्रतिभानं नियतनित्यस्यागु-
णपश्चादेरंगाभावानुदर्शनात् प्रायश्चित्तविधानाज्ज्ञानि त्वं विगुणमपि फलं साधय-
तीत्यवगम्यते प्रायश्चित्तविधानात् भिन्नेजुहोति स्कन्नेजुहोतीति न चैतत्काम्यसंबंधिका

५५

रम
५५

न्यस्य तथा चेन्नित्ये पुनरङ्गं फलनिर्वृत्तिः स्यात् । यदि हि विगुणं कर्म्म फलं न साधयेत् हि विनापि प्रायश्चि
त्तं न दृश्यतीति प्रायश्चित्तप्रापासोऽधिकोऽस्यार्थः स्यात् तेन प्रायश्चित्तविधानं स्वप्रयोजनसिद्ध्ये क
र्म्मणः साफल्यं गमयति । नचक्रियैवन्यथा जाते प्रत्यवायोत्पत्तिः अवश्यकर्तव्यतावाधप्रसंगात्
अवश्यं कर्तव्यं यथावत्कर्म्यमिति वोपदेशमशक्यत्वात् न हि वैपौरुषाय परैर्विनश्यत्कु
र्म्म यथावत्कश्चित्तत्संवादयितुं समर्थः तेनावश्यकाहयेन्यतरस्मिं छ्रमत्वान्नित्यत्वमादरणीयम
प्यागुकुमारिचोपपदमध्याहार्यं । अतः प्रत्यवायोत्पत्त्यभावादेव तत्परिहार एव प्रायश्चित्तेन न
यावदङ्गं नित्यं कर्म्म यथाध्याहार्यं अतः प्रत्यवायोत्पत्त्यभावादेव तात्पर्यकृत्यं चि विगुणमपि
समाप्यमानं दृष्टं तद्यथा ।। वेधाकं भविधाने हि न्यूनस्याधिकस्य च अनुष्ठाने यदोषफलं श्रुतो दृष्ट
त्वदोषकृत् न्यूनाद्दोमानसे भावे फलं प्रजननादियत् । कर्म्मणस्तु चतुर्थ्योपि प्रत्ययैः संस्कृता
स्तु नः स्वपदं निरवधयति नन्नमस्कारेण श्रममपत्यस्य मदनं करोत्युपचेति नेननरन्यूनं भवति
मनस्सन्निवेसंनिष्ठत्वेति फलं इत्यर्थः यद्वैयत्तस्यन्यूनं प्रजननमस्यानदिष्यपक्व न्यास्वर्गलो
को भविष्यामीत्यनेन न्यूनादेरपि कर्म्मणः फलं दर्शयति यति यस्तु न तस्याचार्यैरुदाहृतो प्रत्यवायोत
स्यादिति तदवश्यसमापनीये साधयत्यास्तेति निधिद्रव्ये श्रासेविसद्यानां विधानं न च विधिरू
पाभावः पञ्चमे ऽलङ्कारे सा सर्वत्र विधिसम्भवात्तस्मादनुदाहरणमिदं अपि च तथा दृष्टमिश्र
च्यामि दृष्टं वाच्यर्थदर्शनं लिङ्गं । यदि अन्यप्रयोजनं वा संनरदयनीतरीयकत्तयान्यमयेन तदः
न्यायेन दर्शनं स्यात् । तथा वीरणागानविधानपरे प्रयोजनसम्भावः । न चात्रैवमन्यार्थं वा संस

येन दर्शपूर्णमासं भवेत्। अथ वा वक्तृकर्तव्यतां वा सा दौर्विदग्ध्यादृष्ट्वानुकल्पपरंपरं प्रतिनिधित्वेन
मासं दर्शयन्नन्यायं दर्शनं स्फुटयति तथापि दृष्टमित्यानुकल्पिकं दृष्टमिति विगुणे फल
निवृत्तिः कथं दृष्टाः अत मुख्यद्रव्याभावे परं द्रव्ये कर्मसाधने दृष्टे न इति कर्मसिद्धिं विना न सा
धनं भवेदिति कर्मसिद्धिरप्युक्ता भवति। एवं चेद्दृष्टमिति न वक्तव्यं। नहि विगुणं सफलं दृष्टं किंतु
सामर्थ्यादवगतं न वानुकल्पिकं द्रव्यं प्रतिनिधीयमानं वा सत् येन विगुणसमद्भूपो गु
णो यस्मिंस्तद्विगुणमिति स्यात्। आनुकल्पिके हि प्रत्नापेक्षया मुख्यस्याधानमेव प्रा
तिनिधिकं वसामान्यरूपेणानतिदेवं कथं तयोरभावो त्रिगुणार्थो भवेत्। उदाहरणे च न्यू
नशब्दे न विगुणत्वमुभ्रं व्यसफलत्वं स्फुटमेवाभिहितं प्रजनिष्यद्रव्येण वस्तिदिति तस्मा
दिदमेवोदाहरणाय। अथवा शाखान्तरे कर्मैकत्वमवलं व्यप्रतिशाखं विशिष्टानेक
गुणविधानेन तत्रगुणविहीने क्रियमाणे कर्मणि चोदनालक्षणहीनत्वान्निःफले
प्राप्त आह। विगुणे फलेमाप्त आह॥ विगुणे फलं निर्भीरंगप्रधानभेदात्। विगुणे शा
खान्तरोक्तगुणहीनेपि कर्मणि फलनिर्हतिर्भवति। कुतः। अंगभेदात्प्रधानभेदाच्च
केषांचित्पूर्वं षुर्वादिकारणादि केषांचित्सपः केषांचित्क्रमप्रकृतिद्रव्यप्रमाण
धन्यद्रव्यदिति। केषांचिदुभयत्रायां [illegible] याजेन षठविधं केषांचिदिदमेव यागहन एव
च गुणोपसंहारेणाकर्तुमशक्यत्वादवश्यंभावि विगुणत्वं तदुपदेशस्य सामर्थ्यादेवं शाखां
तरगुणहीनेपि फलसिद्धिः अपि च प्रधानभेदः कथं कर्मैकत्वे प्रस्याप्यत कृते गुणोपसंह

एमः
५६

46

रं कुर्यात्॥ प्रायश्चित्तविधानाच्च शाखान्तरगुणोपसंहारस्य मानं प्रायश्चित्तविधानं दर्शपते भू
भूरनुमंत्रणावरणादि शाखान्तरगुणो हि तैत्तिरीयाणां ये च त्वामन्विच्छन्ते आहुतं हुतपान
भूयादि निगदं तु बह्वृचरकाध्वर्यवो विगृह्णन्ती स्य पञ्चम्युपयामगृहीतोसि एष ते योनिरिति शाखा
न्तरीयं गुणविधानमस्तु तत्स्वेनोपयामेन गृह्णीयान्त्ययोनौ सादयेदिति गुणान्तरोपसंहृतिं विवा
स्वं नीदर्शपते॥ न श्रुतिलक्षणत्वात् नैनत् शाखान्तरीयगुणोपसंहारान कर्तव्यः किं तु उपसंह
रणीया एव यतु उपसंहर्तुं शक्याः कृतं श्रुतिलक्षणत्वाद्धर्मस्य श्रुतिलक्षणं प्रमाणमस्येति तन्म
वत्तस्मात्तु स्याहि पूर्वं विधीयेतेन पश्चात्प्रतिषिध्यते न च श्रुतस्य नञ्नेपक्षापेक्षत्वं कृतं श्रुति
प्रमाणाप्रमाणत्वं वेदशास्त्रपरीक्षणानां शास्त्रं प्रमाणं श्रुतित्वाविशेषेण निरपेक्षप्रमाण्या
विशेषात् अत एव पत्नीरस्यापि श्रुत्या विहितं न हि हितमेव प्रतिषिध्यते च प्रतिषिद्धमेवमत्र
पुनरूपयं तत्रोभयमपि श्रुतिलक्षणत्वादेव प्रमाणं प्रमितं अत एव शाखान्तरीयोपधर्मो श्रुति
लक्षणत्वादेवोपसंहरणीयः॥ तथा च सूत्रकारस्तु स्वप्रमाणं च कि...ये शाखान्तरीयं पक्षं
मुख्यमुपन्यस्य हि जैमिनपक्षं स्वशाखान्तरं दर्शयति उपयामो देवेति प्रतिगृह्णाति प्रणवा
वसानयोरोमिति वेति श्रुतिश्चतस्मादोमित्येव प्रतिगृह्णीयादिति॥ यदुक्तं गुणोपसंहारे प्रा
यश्चित्तविधिरनर्थकः स्यादिति तदुच्यते प्रायश्चित्तं तत्कालं स काल आदि लक्षणो वैकल्पिका
वधारणस्य यत्सोदितानुदितलक्षणस्य तत्तत्कालमवधारणं अत एव तत्कालं आदाव

वधारितं वैकल्पिकं यदि विपर्ययेणाल्पं प्रायश्चित्तं न स्यात्। न कालमवधारणं विपर्यस्तं प्राय
श्चित्तमावहेदेवं भ्रपपदकृत्ये दृष्टं श्राद्धान्तरविहितगुणनिरसनमिति तत्स्मारि क्रीयते॥ दृष्ट
तत्परिमाणे। शालक्षण्यवर्णमात्रादृष्टे ये विहिते प्रतिषिद्धे विहितप्रतिषिद्धे च सर्वत्र माने प्र
णाश्रुतिः। तेन यच्च स्वामन्त्रिस्यादिविधाने प्रमाणान्तरं तत्प्रधानक्रियादिनि विकल्पेऽपि उभय
त्रापि श्रुतेरविशेषात् तस्मात् हवनं दृष्टं अवबुद्धे सर्वस्मिन्न यथेप्सि सर्वत्र विहितेत
स्मिन्नेव प्रतिषिद्धे मानप्रमाणं विगुणे फलनिवृत्तिरंगप्रधानभेदात्। फलं चेद्गुण
हीनेऽपि नित्ये कर्मणि सिद्ध्यति। सफलत्वाविशेषेऽपि काम्यकर्मणि न तथा। काम्ये विगु
णेऽपि फलनिवृत्तिर्भवेदेव अंगप्रधानभेदाभिधाने हि तत्रापि प्रधानमीमांस्यं गाने। नित्य
प्रदेशात् प्रायश्चित्तविधानाच्च काम्ये विवप्रायश्चित्तं विधानमस्ति। यथा सर्वकामेश्व
मेधे अपवादे हिंसामा विहिंस्यादिः॥ तथा चरु दृष्टं विगुणेऽपि काम्ये फलं दृष्टं। यथा वृष्टिका
मायां कारीर्यां वृष्टिदर्शनान्न कर्मसमाप्तिविधानं मन्यते यत्किं तदा कारी गमयति तत्र
ग्रहकालं गं विगच्छति। अंतगुणागुणाश्च गच्छन्ति। अकृतेऽपि गुणाशेषयोगिनी
कर्मणि फलं वृष्टिप्राप्तिलक्षणं दृष्टं तेन विगुणमपि काम्यं फलं प्रापयति तत्स्तु
तिलक्षणत्वात्। श्रुतिलक्षणत्वादंगसंबंधस्य काम्यकर्मणि प्रधानस्यांगैः
संबंधः श्रुतिलक्षणः। श्रुतिप्रमाणकः। तत्र हि फलं सोदयादेवान्मुखंवृत्तष

एम: ५७

करोति। न ह्यधिकारिणं भावना याप्रेरयति श्रुतिः किमिति यदिष्टं तदेव संबध्यते तत्र जा
नाति स्वयमेव पश्यमाणोऽस्मि एवं चेत्साधने श्रुतिः प्रेरयति सेतिकर्तव्यताके तेन श्रुत्ये
व सेतिकर्तव्यताके साधने प्रवर्तितत्वादन्यभावे श्रुतिर्बोधिता स्यात्किंच ये हि फलश्र
श्रवणाभावात्स्वयमुन्मुखीभावाभावादुन्मुखीभावमपि शास्त्रं करोतीति तत्र महतिसिद्धौ
रेव फलं अत्र तु फलं स्वर्गादि तत्र सुदूरत्वात्प्रवर्तनायोग्यत्वात्र प्रवृत्तिमात्रे वस्थानं तु दृष्टानि
अपयदृष्टं प्रायश्चित्तविधानमत्रापीति तत्परिहीयते प्रायश्चित्तं कालं सकालोऽय
स्यतत्वात्कालशब्दो दुरितताविलस्वकः तत्कालप्रत्यवायपरिहारार्थमित्यर्थः
यद्वीतदंगाय यथावत्संस्थवायादुत्पन्नं तन्मात्रपरिहारकं यथोक्तकारिणो विगुणा
यामर्थसमाप्तायामर्थसमाप्तायामपि फलं दृष्टमिति तदुच्यते॥ दृष्टे तत्परि
माणं तस्य कर्मणः परिमाणं दृष्टे फले फले फलदर्शनं पूर्वगुणाभावोपदा
यः तस्मात्तस्येन सकलेनैव फलं साधितमिति न विगुणेन फलसिद्धेः कारणाभाव
मुपपद्यते तस्मात्कार्म्यं सगुणमेव फलसाधकं तत्र प्रायश्चित्तेन कर्मविनाशज
नितदोषापहरणमात्रं क्रियमाणेन न कर्मपरिपूर्णता तेन विनष्टं कर्म न फलसा
धयेदिति प्रायश्चित्तेऽपि न फलसिद्धिः २ ऋचो यजूंषि सामानि निगदा मंत्राः अ
भावप्रतियोगित्वाद्दृष्टे पूर्वगुणः स्थितः गुणाश्चित्तमनः किंचित्संदिग्धमवलं

48

व्यक्तेः मंत्राणां मंगलादौ हि स्मारकत्वेन संस्थितः। स्मृतिलक्षणत्वार्थानामवश्यंभाविनीयतः
अनन्यसाध्यानानन्यसाध्यमंत्रैः। प्रसाध्यन्ते। न ह्यत्र अदृष्टप्रयोजने लौकिकं संगतिरिष्यते। सामर्थ्या
भावतः कार्येण तद्व्यापेक्षयोरिह ततो वाधानवृत्तिः स्याद्दृष्टार्थत्वे यतं गमे अर्थस्मारकत्वं
अशेषतो विशेषेणाक्रियते स्यात्तन्मंत्रता। सर्वेषु पूर्णमासादिषु यावत्स्थानपाकेऽग्नीध्रादीनि य
च्चापूर्णमासाद्यभिधाने न स्फुटं स्यान्निर्देशतः न तन्मध्ये स्यादीनि तत्र हि विनियोगाव
गतो न हीयथावगमे संनिधानेत्वरूपमपि लक्षणात्पूरणार्थावगतो स्मारकत्वमागच्छतीत
त्याचक्षते च योरवं अग्नेराघ्राणोर्थस्मारकः समंत्रैरनिर्णीतानामेवमंत्रसमाख्यया प्रसा
यमित्येवं प्राह आह॥ ऋचो यजूंषि सामानि निगदा मंत्राः॥ नियताक्षरपादावसाना ऋचः
अनियताक्षरावसानमपादं यजुः ऋगधिरूढं गीतिः साम यच्च ककाचार्यैः रूपेण गीतं तत्र म
वाक्यं सामेति विशिष्टार्थपरः सामशब्दः तत्र विशेषणांगी निर्विशेष्यं गीति प्रधानयोः
प्रधाने संप्रत्ययः इति न्यायात्प्रधानानामृचां साम संज्ञायां प्राप्तायां मतं हि शिष्टप्रयोगे हि वि
शेषणोपजन्यनेन यथा घटादिविषयग्रहणे सति घटप्रत्ययो स्यात् इत्येवं विशेषणग्रह
प्रतियोगिग्रहणं संबंधग्रहणं पश्चाद्धि शिष्टप्रत्ययो स्यात् इति तेनागृहीतविशेषणा विशे
ष्यबुद्धिर्नोत्पद्यत इति सर्वं गीतिविशिष्टा ऋक्षु प्रयतेतेन प्रथमप्रतीतत्वात् गीतिरेव सा
मशब्देनोच्यते न त्वगीतिः स्तुतिनिर्वर्तनसामर्थ्याभावात् ऋक्स्वपि स्तुवतेः स्तुवन्तः स्यादीनां

एम
५८

त्फलनिःसाधनत्वमस्त्ययाफलनिःसाधनयोग्यपदार्थमेकैकं तत्सामग्र्या उपपन्नं इति वाच्यं । तां विना कृतत्वं
तथा कर्माज्यप्रदेन लक्षयिष्यामः । कृतस्वराभिव्यक्तिपरेण स्तुत्यभिनिर्हृत्य स्वार्थेनेति । नहसन्
न स्यात्र विशिष्टमस्य यसामग्र्यं नियदि हि सामग्र्या वाम् मन्त्राभिधायी भवेत्तस्यैति तिष्ठा मसामे
निष्ठसमीनिर्दिष्टाश्च तांस्थो भेदेन नानाविभक्तानि निर्दिश्यन्ते न भवेत् न च विशेषणानीति । लो
केश्वराभिवृद्धिभेदोहि लक्षणात्कारणाद्वैवितसमाप्य धनपुरुषार्थ्यदर्शनात् । यत्र हि केवलं
त्तोभाभिनंगानंतत्रापि गानमात्रं स्फलानि फलं तुष्टी प्रापकत्वेन स्फलनिर्भवन्ति एवमत्रापि गानि
मात्रमेव फलनिर्भविष्यति विलंबनादीनि च वर्णो अपलाप्य वर्णविनाशस्थाने तु प्रकुर्वती सा
श्रयमात्रपि स्वपाठ्ठ राणप्राश्नयं तिन्नि नाध्य राधेयमावेन विपरीतो गुणप्रधानभावः फलु
निःसाधनतावृत्तौ तत एवमस्य स्वरत्रापि परिहारः सुकरः अत एव जैमिनि गीतिषु समा
ख्यस्य भिरर्थ्येन स्मा भिन्नत्वस्वरूपत्वादेव भिन्नलक्षणात्वं नावांतरविशेषणेनेति । अपि
च विशिष्टस्य साधनमत्वं यत्र यत्र न सापेक्षमेव स्वानुरूपं फलं साधयेत् । न यथायं कु
विंदे नरकः पटोनिर्मितत्वस्फेत्को कश्चिदाह किमत्राश्चर्यं रक्तत्वं तु निर्मितत्वाद्दित तत्
त्रविशेषणं रक्तत्वमपि विशेष्यगुणमन्तं फले उपकारं दर्शयतीति । नैवमत्र गुणानु
गुणतासंबंधकीर्तनेगीतिः कश्चिदुपकारोयचतुष्टातिशययजनकः न त्वेवस्नाया अपि
गीतेरस्तीति नायगुणात्वं प्रेषपर्यायं निगदशब्दस्तेन प्रसिध्द एव स्मरंतिप्रेषणे लो

रं स्तोऽहं ना: प्राप्य सत्वमी। गादं निनिमहं स्वार्थं वृत्तेः प्रत्यक्षकृत्यनः। संनिसंत्राद् षेत्वा घाअ
प्रसिद्धार्थवाचकः। प्रयोगैः क्षांद्सैः क्रियाः परोक्षाणि परोक्षका ततापेक्षाणि स्युः
मिथेयंवद्रत्यमी॥ निरुक्तं गरृतेरर्थ एव स्ति जिज्ञासितः। तेषां वाक्ये एकशेषभावाद्
घृषि एम ष सर्वेषां न त्वापि यजुर्भेदं सुत्काऽन्यत्र वाक्यलक्षणं नोपपद्यते तयोः स्वरूपे
णवाक्यरूपत्वादेव संदेहो नास्ति। संदिग्धकत्ववाक्यभेदोपपत्तुषानेन तेषामेव परम
र्थः। तेषां यजुषां वाक्ये मन्त्रः स्मृतो करणं उच्यते इति व्यवन्यस्यार्थप्रत्यपायकं एव
जाते वाक्यमिति। सर्वोऽपि मन्त्र एकं वाक्यं तन्मा भूदिति। निर्दिशति॥ निराकांक्षं मिथः
संबन्धं यथावत्प्रचरितं आकांक्षाव्यपगमो भवति तावत् परस्परसंबद्धं वाक्यं निरा
कांक्षं पदं दृष्टं मिथः संबन्धमात्रेण परावयवपत्याने प्रयोगः संभवेन्नतु। इत्यतो न
परमात्रेणोलक्षणं नाभिवर्तते। मिथः संबद्धमित्येतन्द्विपचे लक्षणे न सत्त। मा भूदि
शेषसंबन्धे कारकार्थस्य वाक्यता। मीथः कारकसंबन्धात् संभवात् संघातत्रं नवकत्वे
विशेष्याणि विशिष्टानि विशेषकैः। संबन्धीरनुयोग्यता साकांक्षा कापुन स्ततः यथास
विशिष्य आहूतो भोजनाय नरः क्वचित्। बहुभिर्व्याहृत्ये भोज्ये विशिष्य पूर्वभावविशेषित।
मा भूत् भोजने विठ्ठरः विशिष्यस्येऽस्मिभिर्शकया। विशेषणाविशेष्याणामेवं संबन्धसंभ
वः देवसाक्षेति वाक्येऽस्मिंश्चतुर्थं मा स्म भूदिति। निराकांक्षं पदं स्मित तनहि संघेऽपि त

एमः
५९

49

स्यीनंआराने मूर्ध्नि हवन्यो रेवंवाकांक्षि हन्यते। कर्म्मणो गौहिताकांक्षं नास्तिवाकस्यल
क्षणं नैन हापनकर्म्मैव कुर्वन् साकांक्षनाशनं। उत्पन्नेनेनिराकांक्षं वाक्यं नेनहि हर्वनेक्रि
यमाणान्निसाये वानिराकांक्षत्वसंभवे क्रियाशब्दप्रयोगेण यत्र रक्षस्यानुवर्तनात्। प्रयु
क्ते नत्र शब्दस्य स्वयमेवाहितत्वात् क्रिन्। क्लिन भिन्नप्रक्षणो किंचतत्र तत्रकरेस्य सोऽपचु
कर्काचार्येणाललक्षणभेदाश्रयणं कृत्वा मिथः संबंधमिच्छन्न दर्शयीनर परतव्यानीतं
रूपमप्यनुपपन्नं निराकांक्षं पदस्याभिधानेन तत्र सामान्यरूपेण सर्वकारकसंबं
धानिराकांक्षत्वं पदस्याप्यविशेषं विना सामान्यस्यापर्यवसानं तेन्न पूर्वतस्यास्यदे
तिध्यासिमोम्ह दिति समस्तलक्षणं न चेष्टयन्योगअथासरार्थः। कर्म्मणो वामिस्या
द्रोक्लिन मीति चोभयोः। साकांक्षत्वात्मोस्वामीति सर्वत्र साकांक्षत्वादिति। तत्र न
चाप्यहार मयत्वक्तुनाम नर्थकं भवेत्। अपमिथः संबंधे प्राप्ते अमिथः संबंधार्थम्
नर्वचनं तत्र छीन्नमिन्नो स्वामी स्यादीनां स्वकारकैः परस्परसंबंधात् अथयोग्येष्वने
केषु प्राप्तेषु नियमार्थं नहृच्चनं न दृपिन सामान्यविशेषेषु प्राप्तेषु विशेषयोग्यतर इति
मनैववसंबध्यते। इषेत्वा छीन्नमीति वाप्रापोति तत्र सामान्यविशेषत्रिसाधाचकत्वा
छीनमिच्छेनेनैव भवितव्यं न वक्तव्यं सूत्रकारेण पुनः तस्मात्सर्वत्र निवर्त्यमानक्रिय
येव तैराकांक्षान्तव्यहारो विना वचनं क्षमिति। यत्र वचनं तत्र शब्दस्यापि सामक्रियाप

योऽवेद्यमंत्रपाठेन विहन्यते। न चानुषंगार्थः। स्यान्नपि न वक्त्रस्वयमेव दर्शितत्वात्। पश्वा
दन्त्यान्ताशौसत्वकारणानुक्तत्वादिष्यमाणत्वाच्च प्रापकाभावादिदं पंक्तं सर्वत्रापरि
तोषेणापरिगृहीतं तदपि सामर्थ्यापर्यालोचनेनेत्येनन तो निर्भक्त इति दूषणः पंचम्यन्तया
ः साकांक्षयोर्मध्ये वर्तनेनानन्तरस्मात् तस्मादस्य प्रतिष्ठाया इत्येतमोक्षियमाणत्रिसया
निराकांक्षीभावो जन्यते। ननु एवं देनैव निराकांक्षः कर्तव्यः सावश्यं निर्दिष्टेनस्मा
द्विप्रकृष्टत्वात् किंकृतापि गन्तव्या यादृशो वसंनिकृष्टः सर्वत्र पठितः न च ततः श्रावे
नगृहीतत्वान्निराकांक्षो नोतरत्र गन्तुं वस्ते हतइति वाच्यं प्रातिपदिकार्थस्यसंवन्धु
मयोग्यत्वाद्विभक्त्यर्थेनैवसंवन्धस्य च तस्यर्थस्योभयत्राविशिष्टस्वात् सस्य चम्पूर्थे नेस
वन्धुभयत्रकांक्षं धं प्राप्स्यतीति न प्रयसव्यासव्यापस्य मेनेत् इति तस्मादस्ये प्रति
ष्ठाये निर्भक्त इत्येवं तस्य रामेव वाक्यं पयमानमस्तीति ज्ञेयं तदर्थमपि लक्षणाभे
तव्ये यच्चनतो निर्भक्त इति ततः श्रुतेऽप्यध्याहार्यत्वेनोपन्यस्तस्तदपि मंत्रार्थसंगतस्य
परित्यागविरूपितमंयेन विष्णुक्रममंत्रेषु पंचम्यन्तनिर्देशाभावान्निर्भक्तशब्दः सास्मा
त्रैः सह संवन्धमप्राप्नुवन्नत्र स्वयं प्रकृतं परमर्षिणा नंतस्थ इदं पंचम्यन्तं योग्यमपेक्षते।
तद्विष्णोर्विष्णुर्व्यक्रं ः स्तगायत्रेण छन्दसा निर्भक्त इत्युच्यते मानेनिर्भागो परमेअ
पादानमस्यापेक्षः संवन्धं न प्राप्नुयात् तेन तदस्येनराकांक्षितं मध्येस्तु अत्र त्वन्यस्मा

50

एमः
५०

माहात्म्यसंभवात्तदाकांक्षाभावाच्चसंबन्धार्थापेक्षितमोवापापस्त्वं संबंध्यते त
स्मादस्यानिर्भक्तोऽस्येमुनिष्ठो येनिर्भक्तइत्येव भवंति पंचम्यर्थेस्यवृत्त्यर्थो न्नत्वाद
र्थेन सह संबंधेर्थेनोयोभिधानतोयोयुक्तार्थाभिधानसमर्थः स सर्थः सत्तस्मिन्नर्थे
व्यवस्थितेः कुतः तदुच्चनत्वात् इत्यनेनैनेतिवचनं तत्स्यवचनेन तद्वचनं । तस्मात्तस्मा
दुच्चनत्वात्स एवौ च्यतेनेनेनान्यः स्मरत्यर्थोहि मंत्रप्रयोगः स्मरणं च तत्स्यैव कर्तुं शक्नो
ति यमभिधत्तेनेनतस्यैव वचनत्वात्तेन सह संबध्यते विनियोगविधिना स च खलु तत्सा
मर्थ्यलिंगानुमितो ऽयं न मित्रवियोजकं मंत्राणामिदं सत्त्रं अनेनाभिधानसामर्थ्ये
न श्रुत्याः सर्वत्र विनियोग आश्रितस्तेन यद् विनियोजकं मंत्राणामिदं सत्त्रं अने
नाभिधानसामर्थ्येन श्रुत्या सर्वत्र विनियोग आश्रितस्तेन यद् विनियुक्तं मंत्र
जातं तदपि सामर्थ्यान् विनियोक्तव्यं प्रवदत्स्वत्सर्वानर्थानिति प्रतिमंत्रमेवाहो मंत्रा
न्तैः कर्मणां सह संयोज्यमानां मंत्रास्तदा संयुक्ता भवंतः यथा सर्वेणाऽस्मनासकल
क्रियासंबध्यतेति तत् क्रियारंभमाणो सत्त्रमिदं मंत्राणैः कर्मादिसंबंधनीयः कुतः
अभिधानाद् स्मृतिसंस्कारोत्पत्तेः कर्मणो हेतुः संस्कारः स्मृतिस्तेनावश्यंपक
मार्थेभवितव्यं । न च स्मरणं कर्मणां स्मारकं विना स्यात् न चान्ये मंत्रेभ्यः स्मारक
भवति अत्र बहु निवन्ति यमनात् न चाप्रयुक्ता अप्यभिधानाय प्रभवंति । न चानभिहि
तोर्थसंस्कारमुपैति येन चानुपहृतः स्मृतिजनकस्तस्मादभिधानं मंत्राणैरेव कर्मा

रिः संयोजनीयः॥ अनियमं वा स्यः । वास्य आचार्यो ऽनियमं मेने स्मरणं हि मंत्रप्रयो
गेण कर्तव्यं न च मंत्रोऽस्मिन् कर्मण्यप्रयुज्यमाने ऽनिमस्य यमात्रादेव जायते । संबंध
मात्रं च कर्मणां गम्यमानाव्यापारे मध्ये ते च समानं ते नानियमं प्रदेशास्त्रवाक्यो मन्य
ते । अभिधानान्मंत्राणां कर्मोऽरिरि नियत्र इत्यनियमापि भवति कर्मानेऽप्रयुक्तो
ऽपि दृष्टमेव ॥ आरिचाचार्याः । तु शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । नानियमः किंतु मंत्राणां न
कर्मादि संनिपातायरि याचार्या निमित्ते दृष्टुं प्राप्तं हि कर्मणः सर्वविशेषयुक्तः
स्यानत्रेणाद्गेव स्मरणमपेक्षते तच सर्वमंत्रानुद्रवणं भवति यद्यपि तत्तन्मंत्रा
क्रियाभूतपदार्थग्रहणान्मंत्रोचारणावसरे ऽविनाभावि निकर्मणः तथापि
नुष्ठानात्पदार्थानां पूर्वमपेक्ष्यते साकारणत्वात्तथापि तद्गमंत्रोचारणं तस्मा
त्पूर्वं नरं मंत्रोचारणमिति महोत्तरपयोऽसौ स्यादिष्टवर्णं जनमात्रं मंत्रस्मरण
मात्रेण साहचर्यात्स्मर्यते । ननु गोप्रकृतिकन्तवनीत साधनमेतत्कर्ममिति
एवं सर्वमंत्रानुद्रवणं विनाऽस्यात्सावयवाक्रियात्स्मच्य यथैवं मंत्रमनुद्रुत्य
तेन कर्मादेः संनिपातो विधेयः एवं चूय अपेक्षितं दृष्टमान्यणादृष्टार्थत्वं च
मंत्राणां भविष्यति अनपायादृष्टप्रयोजनाभावात्तन्म योगस्यादृष्टार्थता प्रस
ज्येत सा वाप्यदृष्टसति कल्पनाधीनत्वात् । ननु तात्मना दिसंनिपातो मंत्रोचार
णेन कर्मस्मरणमिति विरुद्धमिदं न स्यात् मंत्राद्स्मीयन मध्ये स्मर्त्यवकाशस्या

एम
५९

51

तच्च सकलमंत्राप्रयोगात् तंतं स्मृतिसंभवः प्रयोजनवान्कार्यस्य कर्मानुष्ठानस्य प्रवर्त्ति
नात् नच कार्यकारणानां कालयौगपद्यमविरुद्धं कारणत्वाहानात् प्राङ्नियतपूर्वस्य कारण
भावविहितकारणं पठंति। अत्र स्वस्मृतिकारणं मंत्रांतः स्मृतिकार्यं कर्मादिस्तत्कालः
पूर्वापरभावसन्निपातेन न सिध्यति तत्र च मंत्रांतोत्तरभाविनी कर्मादीः पूर्वभाविनो तत्रै
वोद्भवति न तु तच्च समकालतानां संगृहीतानामिव कार्यकारणभावः उच्यते मंत्रे एतस्य
तं कर्म कर्त्तव्यमिति तत्तावत्संपाठक्रमावस्थितानां प्रतिकस्मरणमविनाभावात्कर्म
स्मारमभिप्रेतं प्रयोगाभावप्रसंगात् अतः सकलमंत्रानुद्रवेण न स्मरणं कर्तव्यं मं
मंत्रावयवैरभिव्यंज्यमानैः स्मृत्यावयवाः क्रमेणोत्पाद्यंते। तत्र यद्यन्त्यावयवोऽस्य
स्मृत्यवयवं जनयति तदापरिनिष्पत्तिया स्मृत्या कर्मादिः संक्षिप्यते चादिसंस्कृतं
सकलं संस्कृतं भवेत् तत्र कालस्यातिसौक्ष्म्यात्क्रमविद्धं प्राग् प्राग्पत्रवेधक्रमेणो
पलस्यते सहविद्धमिवैव भूतानि भवति। यथा चाभासदर्शनं संस्कारमुद्बोध्य
स्मृतिं जनयति न च भिन्नकालतोपलस्यति सौक्ष्म्यादेव मिहापि मंत्रांतोच्चारपरि
निष्ठिता स्मृतिः कर्म संस्कारोत्पत्ति सर्वमनवद्यं॥ ये आहुः। तेषां वाक्यमिति वाक्यं
मंत्रस्थं कं तत्र च मिथः संबद्धं निराकांक्षं च यैच सूत्रकारेण विनियुक्तं तेनान्मा
त्राः साकांक्षा एव दृश्यंते नतरां मंत्रत्वमेषां मम स्यादिति पठंति। न मंत्रावयवकोत्तरः

52

संनोस्माभिः उक्तत्वा अंगभावं नेयाः। सूत्रत्वादेवायास्माभिरादिमात्रं संकेतत्वेन गृहीतमिति
ज्ञेयं ॥ पुरणादिनापूर्वोक्तः। आरंभेर्थतो व्यवस्थेत्यनेन त्रितयं सामान्यतो निर्दिष्टं कर्मसं
बंधआद्यंतौ च पुनर्विशेषतोभिधानमादिना कुर्वन्नर्थो हृदि रूपदिष्टः अंतस्थनस्ताय
ने। सत्र चक्र विदर्भानो व्यवस्थापयितुं न शक्यते उभयाभिधानसामर्थ्यात्। सापयाश्वजं
गच्छेत्स्मारियघेन गृहणाभिधानसमर्थपुरीषाहरणाद्यभिधानसमर्थेन स्यातृग्रह
णाशेषोवेति न ह्यपीत्स्वकारतस्मादुभयसामर्थ्ययत्र च मंत्रां ताप्रागभिधानसम
र्थोनिरेक्षा तत्र मंत्रा न परस्या नर्थकं भविष्यति यथाधर्मोसिविश्वायुरित्य
नर्थकं सां कल्प्यमानर्थकं च माभूदिति व्यवस्थापयितुं मंत्रानिर्दिष्टातोपरादि
नापरकर्म तो यदिष्टस्य मंत्रस्यादिना पूर्वकर्म्मांगमंत्रातो हेयः यच्च ककौ
वार्येणोक्त अर्थतो व्यवस्थितिसिद्धत्वात् पुनरुक्तमिति तदसत्। एवं हि पौनरुक्त्यो सर्व
विशेषमंत्रयुक्तकर्म विधायकेषु पुनरुक्तताप्रसंगः। अथेनतसौद्ध विवरणमेत
दिति न पुनरुक्तं तर्हि विवरणशेषत्वाद्स्यापि न पुनरुक्तता। वाक्यसमुच्चयार्थत्वाच्च
नमयोननंतस्यार्थतो व्यवस्थयैव सिद्धेः यावंत्यकार्याभिधायिकानि तान्येकस्मि
कर्मण्यंगभावं प्राप्नुवंतीति तस्मात्पूर्वेणैव सिद्धेः समुच्चयोपि विशेषसंबंध प्रतिपाद
नं चानेन सूत्रेण सामर्थ्येन तत्र परणादेः पूर्वभाविनो बहवो न विधायकाश्च पूर्वमंत्रा

राम
५२

वषट्कृता एव ॥ उपांशुप्रयोगस्तु नेः । कर्मणि मंत्रप्रयोगस्तूपांशु कर्तव्यः । कुतः श्रुतेः ।
उपांशु यजुर्भिश्चरन्तीति पंचमलकाररूपेणाविधिः उपांशुश्रुतिश्चात्र च यजुर्मात्रविषया
पक्षमानां यजुर्विधेर्वभूयिष्ठानुकामानं हुतहूयस्य पक्षमानां एकाविशेन्तरे विधेयस्या
सीदिति चोपसंहाराच्च वेदसंबंधेनस्थानामृक्चाम नयं धर्मः । वाक्यस्य प्रस्तुतत्वात्स्वस्य व
यजुष्ट्व नद्धर्म एवमाम्नातं ॥ नतु प्रैषाः । यजुष्ट्वादेव संप्रैषाणामुपांशुत्वे प्राप्ते प्रजनं योना
शोनस्यादिति निषेधः नेहि संबोधनेन कार्यसंवेद्यं कर्तुं बोधयंति उपांशूच्चारणे श्रव
णाभावाद्दाभिमुख्ये वा सन्निकार्यावबोध्येनस्यात्तस्मात्तेनोपांशुता संप्रैषेषु ॥ क्रोशं
बर्हिः बर्हिक्रोशं कुशप्रमाणनिकमवगंतव्यं यत्र रूपावयवे बर्हिः शब्दः प्रयुज्य साधन
विधानां तत्र तत्र कुशानामेव ग्रहणं स्यात् कुतः । लोके प्रसिद्धशब्दत्वात् । लोके हि
लोके प्रसिद्धो यवादिशब्दः ससंस्कारविहीनोनातः पूर्वोवेदेपि ना इत एवं गंस्ये
नयावीनां वपतीत्याहो वा सा ह मोक्षणादि प्रायप्रवर्तते । एवमत्रापि सीणानि रुणा
नि बर्हिर्गाविश्चरंतीति बर्हिःशब्दे प्रसिद्धत्वात्संस्कारनिमित्तत्वमेकदेशस्यो
पि रूढिर्बलवान् कल्पनाभावात्संबंधस्य च सांतरे हीनेरनरण्य यत्वं संस्कारदर्श
नेशात्र प्रयोगः प्रयुक्तेशब्दमुद्दिश्य संस्कारविधानमिति मस्माजातिनिमित्तः प्रयो
जनं रूपावृता हो त्वा किंकमेव वानियं ॥ अथान्यपरिमाणं अर्थान्तपरिमाणं दुर्बलत्ते
यापयत्रार्थ्य परिमाणविरोधस्तत्र परिमाणत्यागेनाशास्यानुग्रहः कार्यः । यथाव

सोऽन्त्रीण्यामंगुष्ठपर्वमात्रपुष्करपरिमाणाश्चपणे पंचगृहीतेन संनताष्टानुवाकेऽन्या
सिद्धापरिमाणस्यागोवरं । प्रयोजनं हि प्रधानं परिमाणे यं गोगं येनलक्ष्यागो गरिया
नाकिंचित्परिमाणमिति उन्मानाहीनो सर्वे यांसामान्यमिति स्थूलः । ननु परिमाणे
स्थूलः सर्वतोमापक्वेकाष्ठमायरूपस्तदाहारी । उन्मानमूर्ध्वमानस्यान्परिमाणं तत्सर्वतः आ
यामश्च प्रमाणं स्यात्संख्या तेभ्यः पृथङ्मतः । ततश्चायच्च षड्गुणाशाधर्यात्तं तुल्यारिमाण
तं परिमाणमवर्ष्यान्भविष्यतीति नैष दोषः । इह हि न्यायः प्रकाश्यते । अंगांगं हि प्रधानविरो
धे दुर्बलमिति तेन मानविशेषलक्षणपरं विशेषेण सामान्योपलक्षणं भविष्यतीति त
स्मात्सर्वप्रकारस्यापि विरोधे पर्यनत्याधेभवति पुअग्न्यानुनिरूढानि पशुप्रकृतिरनंतर
प्रसंगोऽन्याः घटस्य पिंडोपपत्त्या अपुजो विषमसंख्यया घातवोयेषां नान्यत्सूधानुनिरू
ढानीध्मावर्हिषोर्नहृत्यानि भवंति प्रागग्रसूत्रं उपगम्य वर्हिषि न विनोतिप्रोक्षणे प्राग
दक्संस्कृतानामविद्यानार्थं । उदगग्रेन प्रागग्रविधिमाविनोतीति विशेषः अत्रापीध्म
प्रोक्षणे प्रागग्रमापाशु भवेदित्यारंभे प्रत्यग्रंथीन वगृह्णीतप्रत्यगीतिप्रायश्चि
त्तोमस्तनप्ररेशोनिरिध्मपने उदगग्रे वर्हिषि विशेषस्यासंभवात् । अष्टादशे
ध्मपरिधिवृक्षाणां भवंतीति विशेषः पालाशकर्म्मार्यवैल्वाश्वत्थः परिधिवृक्षाः तेषा
मरत्निप्रमाणकाष्ठैरिध्मकार्यः एकविंशतिर्वा एकविंशतिकाष्ठानि विध्मा भवति
एनच शाखा न राजन् । ततः परिधीने [illegible] । एकद्विध्मदेवपरिधीनुपदधाति । अथैकर

ध्यसेयं वैनान्यरिधीन्तु रिद धनीतिवचनात् अत्रइंधे हृयाएनध्वर्युरिध्मेना[illegible]मिति सामि
धेन्याधानं विधाय संख्यानियमो न कृतः तत्र सप्तकाद्दशता इध्मसाधनानामन्वामुक्तं ॥ सामि
धेनामपेनी पिर्हानेनित्र संख्यो परिस्कृता पंचदश सामिधेन्यः सप्तदश इति सहभाव
श्च निर्दिष्टः सामिधेनीनामपीनामेव संख्या उक्ते एवं च पच्चवेकृतावृगस्यि तत्त्रगोश्निमे
संख्यायाहृद्वखात्प्रकृतिवसेवं संख्यात्रागच्छति सादृग्ध्यामसंदिग्धो नि संशयमिति न्याय
न् पचकर्काचार्यरेणोक्तं परस्परसंगमावस्तदुपकारमविचार्येत्युक्तं येन सामिधेन्यामिः सामि
धनाय विहिता स्तवनावर्ति निषाय यत्र इति तत्साधयंती ध्यकाष्टानि कथं नोपकुर्युः सामि
धेनीना अथ इध्मनाग्निमिति एष्य संयंध स्वात्तं ज्यं काष्ठानामिति निपास निपाठ क्रमा
त्सक्षेपो भविष्यत् यापदगुचाराणतामाभावः केन वार्यते । तथो च प्रतिप्रश्यव मिति स्तत्र
कारेण कुर्यात् तदनेन तत्तापितं सामिधेन्यंतो यदाश्व कार्यमुत्पादयति तदाग्नीध्र काष्ठैः
कुर्वत्सामिधेनी फलोपकारं कुर्यादिति तेन यत्र काष्ठं न भवेत्तत्रनाकृतोपकाराभावे
फलाभावात्सामिधेनीप्रयोगो व्यर्थः स्यात् तस्माद्यागिभावाद् गिरथ्यो न्यायांगवृद्धिः
विपरीतां गतावातभ्युपगमादेव सोपि दोषो न भवति यच्चाद दृष्टपुरेणाग्नीध्रे सामि
धेनीनामभ्युपगमे दृष्टकृत्यं न तरितराचाभ्युपगतमेवा निहथाप्यवे दोसीति यजमा
नो वेदं करोति जात्यनिर्वापं पे षणसमकालं कृत्वा वेदं करोतियजमानः ॥ कानिर्दिशादा

ज्यनिर्वापोपि यजमानः वचनादन्यत्रेति परिभाषितत्वान्न च वक्तव्यं वचनं नास्तीति कालनिर्दे
शात् । स हि समानकर्तृकयोर्द्वयोः क्रिययोः । सामर्थ्यादेव पूर्वापरीभूतयोः पूर्वकाले क्रि
यायां समानकर्तृकायां स्मर्यते । समानकर्तृकयोः क्रिययोः । पूर्वकाल इति यत्र पूर्वकाल
नाश्रुतं प्रतीतत्वात् श्रुतत्वेनाद्य हि समावृत्तकर्तृकाणापि तेन न यजमानकर्तृकेणापि तेन न यज
मानकर्तृक आज्यनिर्वापो भवेत् । यच्च परमेभिः कालनिर्देशमात्रं मन्त्रक्रियनेन समा
नकर्तृकेति । न च यमेकस्मिन् प्रत्यये द्वयोः प्रत्यायकेषु नेत्येवं प्रसमव्यं नापरमिति
कर्तृभेदः वस्तुस्वभावस्यपरिहार्यत्वात् अथ प्रतीतो यमर्थरूपाज्यस्त सर्वपरत्यो
गं किं भवतापि वाराधिष्यति । अथ प्रयोजनाभावादेकत्वमुच्यते प्रयोजनं वान्यत्समा
नकालत्वमस्यानेनापि न प्रयोजनं कारकाणां क्रियानिष्पत्तिः सा च निर्वापरूपिणी
कर्तृसंबन्धेन एव अथ पत्नीनत्वाविधानं तत्रैव निर्वापादेश्रस्त्रा संबन्ध एव न त्वत्र
लक्षणो विशेषवचनं विना विशेषकार्यसंबन्धेन स्वापपदार्थविच्छेदकरत्वादनुप
पन्नत्वात् । तस्य हि कृतनाकृतप्रस्यवेक्षणमेव कर्म न च येषणकपालादिभोधनविष
ये हि येन तत्र च व्यापृतः कथं निर्व्यापारत्वेनान्यकार्ये विनियुज्येताप्यत्र विद्वित्वा
दाज्यनिर्वापस्य प्राप्तत्वात् कर्तुः कर्तृसंबन्धविधानमत्र न युक्तमिति तन्मीरस्त कर्तुरप्राप्ति
तत्वात् नायं नियमः । प्राप्तेषु कर्मस्वन्यत्र कर्तृप्रापणं न युक्तमिति [illegible]स्येवं प्रथा

यम
५४

नं स्वामी फलयोगादित्येतदपि न वक्तव्यं स्यात् अन्यो वा परिधिर्मे योजनमिति च विः
हिते परिधिर्मे योजनेन स्यादन्यकर्तृकत्वं क्रियानं न चक्तुः एतत्प्राभावोऽन्योऽकप्रसिद्ध्या याज्ञ
नेकार्थशक्तेः पाणिनास्पष्टीकरणात् न वाने कार्थता दोषो अक्षादिशब्दवदनेका
भिधानशक्तियोगात् निरुध्याज्यं प्रातर्दोहनमनस्मिन्निति यत्र कर्तृसंबंधेन समाख्या
प्रापितस्य वाधनामत्ये स्याज्य निर्वापकर्त्तो प्रापितः स वाक्येन यस्य दोहनसमा
न कर्तृतया सदोहनेऽपि समाख्या प्रापितः एवं चेद्दुर्बलप्रमाणप्रापितत्वादुध्वर्त्ते
भवतापि समानकर्तृत्वं नियमेनांगीकृतमस्ति अन्यथा विसृज्येति वचनाद्यजमान
सिद्धये यजमानिकर्तृ निविसर्जनमपि न द्वितीयं समानकर्तृकतया विश्वास्वामिनि चो
पतिष्ठत इति वानवक्तव्यमभवेत् एतत्स्वामिनि विसृज्योपतिष्ठत इत्यपि न दुर्जनव्या
ख्येयं स्यात् कृशभृत् छिः सव्याहृतं न वक्तव्यानां त्रिवृत्तं स्तुतकार्यं वत्सतानुसंधाक
रः त्रिवृन्नो वाणी स्तुतकार्यं शान्ताकारः पञ्चभ्राभाशुद्धादिनि कर्मसु तत्र यत्र क
र्मैकपाद्गु प्रयुज्यते न त्रय न्संबंधाद्गु तदपि कार्यं प्रत्येतव्य आरोग्यभिविधेर्भया
दायो च संभवात् ॥ मर्यादाध्यर्थ्य परिसंख्याभिविध्यर्थ एवं गत्याद्या यथ्ये चाप्रेषा
दिकरो त्याप्रयाजेभ्यः स्पफाध्यायिनि निधानात् अंतवचनेष अंतस्य वचनं यत्र तदं
तवचनं तस्मिन्नंतवचने मत्संबंधं कार्ययोगिप्रतिपत्तव्यं यथाशांघनं भवतीडांतेवो

प्रतिकर्मोत्कर्षणं प्रसंगो पूर्वकर्म्माङ्गसंस्काराणां कार्यो स्यादनेन प्रतिहिताः आहवनीय
स्यापि तन्त्रावसवप्रमाणत्वाच्च कर्म्मान्तरप्राप्तो संस्कारानपवृत्तेना प्राकारमाहवृ
त्कर्म्म कर्मप्रसुत्कर्षणे कार्यस्य कार्यविधाया आहवनीयगताः संस्कारा गार्हपत्यं गच्छ
न्ति। ननु एकदेशः आहवनीयमनुध्यानस्य मारो न हाम्यय कार्य समाः पुनराहवनीति
प्रतिकर्मोत्कर्षणे एवं च पशुपुरोडाशसवनीयपूर्णदर्वादेरपि कर्मान्तिरत्वानुत्कृष्यानु
त्कर्षणे प्राप्त आह प्रसंगो प्रसंगः प्रायश्चेन्न कर्म्मणि। कर्म्मान्तरप्राप्तिः नन्वप्येकर्मा
सक्तिः प्रसंगं नास्मिन् प्रसंगे कर्म्मन् तत्वेपि नोत्कर्षणं यत्र निपत्ततिनिमित्तं दाक्षिपोर्ण
मासयागस्यायं प्राप्तयो हेमादि तत्पत्तन्निमित्त प्रसंगात् संग्येव तत्रापि नोत्कर्षणं
अपवृत्तकर्म्मालौकिकोर्थसंयोगात् अपवृत्ते समासं पश्यं योगिकर्म्मसो यमप
वृत्तकर्माग्निः स लौकिकः स्यात् लौकिकविहितः लौकविहितः स्यात्। सूत्र॥ अर्थ
संयोगात् अर्थेन संयोगोऽर्थसंयोगः प्रयोजनेन संयोगात् कर्म्मसिद्ध्यर्थं हि आह
वनीयादेः प्रयोजनं तन्निवृत्तो आहवनीयत्वाद्यपगमो युक्तः॥ संस्कारा आह
वनीयत्वसंपादकाः गार्हपत्यायकर्षिता स्तत्र गच्छन्ति पुनरपि कर्मार्थमग्निमाभि
लगच्छन्ति न च पवृत्तकर्मादिलौकिकोन भविष्यति प्रतिपर्वोपवर्गेपि समाप्य
श्रुतेगतिः। यस्मादयाकिकत्वस्य तस्मादस्यान्यथा पर्यना दापस्त्वव च्छत्यनुत्त

55

रमः
५५

भावुगिता॥ संस्कारस्याविशिष्टकर्म्मणोनावृत्तत्वात्॥ अथ प्रकरणोत्पन्नत्रिरनारभ्यवादआश्रयित्वा
त्सर्वगुणः। यदंगं कस्यचित्प्रकरणेनोत्पन्नं न च किंचित्कर्म्मविशेषमारभ्योदितं वाक्यप्रकर
णाभ्यां यस्यांगसंबंधो न कृतः। यथा खादिरको भवति पर्णमयी जुहूर्भवति स सर्वगुणः वा
क्यप्रकरणाभ्यामप्रसमभावेपि संनिधेः संनिहितविकारधर्म्मः प्राप्तः सन्न भवति किंतु सर्वगुणः
सर्वविकृतिगुणः। कुतः आश्रयित्वात् आश्रयो अस्यास्ति साश्रयी स च सर्वगुणसमानः न
हि गुणो गुणिनं विना क्वचिद्दृष्टपूर्वः। सर्वेहाविद्यमानयोर्व्यपदेशकरणं न भवतीति व्यपदेशं
नादसाधारण्यमंत्राकांतव्यं। ननु सर्वकर्मसंबद्धो ह्याश्रयस्तत्संबंधः। सर्वकर्म्माव्यभिचरिता
श्रयत्वात्। योऽस्यस्याश्रयः स नियमेन सर्वकर्म्माविनाभूतस्तदाश्रययोगादयमपि सर्वक
र्म्मांगं भवेत् एवं च प्रकृतेरपि भविष्यति। न भविष्यति प्रकृतौ हि उपदेशतो धर्म्मसंबंधः या
वतः प्रकरणे उपदेशतः प्राप्तास्तैरेव संबंधः। तत्र हि परस्परकांक्षालक्षणं प्रकरणमे
वांगांगिभावं नियमयति न चानारभ्याधीतेनाकांक्षा विद्यते प्रकरणपठितैर्निराकांक्षीभावा
त्। तस्मात्सर्वविकारधर्म्मत्वमनारभ्याधीतानां अथ प्रकृतावपि स्रुवादिप्रकृतिद्रव्यमपेक्षते
अपेक्षमाणानामसामर्थ्यप्रापितेन निराकांक्षं भविष्यति प्रकरणेऽनध्ययपठितानां प्रकरणे
दंगभावस्तद्वदनारभ्याधीतस्यापि। कुतः। अविशेषादाश्रयस्य यो हि खादिराश्रयः स प्रकृ
तिविकृत्योरविशेषेणाव्यभिचारी तदाश्रयविशेषविशेषविधानमप्यविशेषेणोभयत्र प्र
वर्तते तस्मात्प्रकृतावपि गच्छति अथवा प्रकरणेऽविशेषात्। प्रकरणे च प्रकरणपठितआश्र

यो धर्मो नरेणावस्तु विषयः सामिधेनीषु सप्तदशसंख्यालक्षणः सर्वाधिकारगुणो भवति। कुतः। अ
विशेषादाकांक्षालक्षणः सर्वविकारगुणो भवति। कुतः। अविशेषादाकांक्षाभावस्य यथा प्राकृ
तेन निराकांक्षीकृतं प्रयाजं नानारभ्याधीतमनपेक्षते। एवं प्रकरणपठितेन पाञ्चदश्येन प्रकृतिसंबं
धे जाते इष्टिमात्रसंबंधं साप्तदश्यं विकृतिष्विगामि भवति नान्या विकृत्यं विषयप्रकृतिमपेक्ष
ते॥ दर्शनाच्च। दर्शयति चायमर्थो यथाप्रकरणे संबंधो धर्मो विसृतिं गच्छति। यथा दीक्षणी
यायां समिष्टयजुर्निषिद्धे वाक्ये सामिधेनीषु सप्तदशानां नास्ये सप्तदश सामिधेन्यो भवंति अ
प्यमेधो ष्टिष्वप्येवं जैमिनिनाप्येवमेव मिमाणिते प्रकरणविशेषात्तु विकृतौ विरोधी स्यादिति
एवं जाते यथा विकृतौ विरोधो प्राकृतस्यान्यथा प्रासस्य वाधकं स्यात्. प्रकृतिर्हि पाञ्चदश्येन
निराकांक्षा नापेक्षते संख्यां तदुक्तं॥ ननु विकल्पो भविष्यति। न विषमत्वात्। प्रकरणे
पाञ्चदश्यस्य विशेषः साप्तदश्यात्। प्रकृतौ न साप्तदश्यस्य प्रकरणकृतसंबंधविशेष
त्वेन दुर्बलं तत्र गमनावकाशं न लभते विकृतौ त्वानुमानि। कं पाञ्चदश्यं विधायकं विषयं
परिहृत्य साप्तदश्येनोपभवितव्यमिति सर्वत्र व्याख्यायामेवं योज्यं। दर्शनाच्च। दर्शयति चाय
मर्थो यथानारभ्याधीतं प्रकृति विकृति विकृतिगामि भवति आज्यभागौ प्रकृत्य श्रूयते य
स्यैकस्यै चादेवतायै हविर्निर्वपानिति सामान्यवाचिभ्यां यविष्ठ ब्राह्मणाः संबंधा प्रकरणा
विकृतेः कर्मविशेषसंबंधाभावादनारभ्यत्वे तत्र सौम्याध्वरेन पशावितिविकृतिशेषत्वो
विकृत्येन देशाद्दर्शयति प्रकृतौ च यज्ञ यज्ञ्यो वा शब्दार्थ इति आचार्यकृचे। नत्वे हि

५८

रामः
५८

प्रेनं स्यात्। वाशब्दमेवकुर्यान्नहितयासतिमात्रयापि गौरवमस्तितेनस्वमनीषिकयैवव्याख्यान
मिदं। यदि वीजस्येन स्थानं कृत्वा प्रकारान्तरं दार्शयितुं वाशब्दं विनिमयेत्। नहि विषयान्तरव्या
ख्यानमपि स्यात्॥ इदं तु अभिप्रायापरिज्ञानकृतमिति प्रकृतं॥ अथवा॥ अप्रकरणोत्पन्नि
रनारभ्यवाद आश्रयित्वात्सर्वगुणः। यश्च न कस्यचित्प्रकरण उत्पन्नो न च किंचित्संयुज्य वा
क्ये पठितः। सविशेषसंबंधाभावात् क्रत्वाद्यामिनतायनान्तेन येन येन संबद्धुं योग्यस्तेन तेन
त संबध्यते संबद्धुं योग्यश्च तत्र तत्र यत्र यत्र तस्याश्रयः नहि नित्यपरतंत्रोन्याश्रित एव
नित्यं आश्रयं विना स्थातुं शक्नोति यत्र वाश्रयं पश्यति। तत्र गच्छति आश्रयित्वादेव
आश्रयश्च ध्रुवः सर्वकामसाधनं स च प्राकृतो विकृतश्च न विशेषयितुं शक्यते य
स्तु वविहीनः सम्बन्धो वेजितः सर्वगुणः। ननु विशेषसंबंधकरणं षट्कं तत्किमुच्यते वा
क्यप्रकरणाभ्यामविशेषित इति उच्यते। अंगांगिसंबंधकरे ननु विशेषसंबंधः क्रियते श्रु
तिर्हि गार्हपत्यमिति। द्वितीयासामान्यं करणादिसंबंधमाह लिंगमपि तु तत्सामर्थ्यमं
गविनियोजकं तत्राभिधीयमानार्थविषयमिति नानाभ्यामाधीनं संभवति अन्यार्थदर्शनं
च। प्राप्तिप्रकाशमानप्रापकं। तत्रापि प्राप्तिरन्यतः सिध्यति। स्थानसमाख्ये च विशेषप
रे सत्वा समाख्यानं च स्थानप्रवेशद्वारेण प्रकरणवाक्यावलंबनेन विशेषसंबंधं प्रा
पयितुं। एवं स्थानमपि प्रकरणवाक्येन मन्त एवं विशेषावधारणप्रमाणे अत एव मुक्ते॥
प्रकरणे चाविशेषात्। चशब्दो वाशब्दार्थे वाशब्दश्चावधारणे प्रकरण एव तु वेदा

दिष्टानां निविशन्ते प्रक्रियान्तरस्मिन् धर्मा इत्यधिकरणान्तरस्याप्रकरणे प्रकृतिः। कुतः अविशे
षात्। प्रसंगद्वारेणायं व्यतिरेको यदि सर्वत्र। यं धर्मो गच्छेत् नहि प्रकृतावागतो विकृतौ
नो। प्रकृतौ ग कांडापेक्षायां तेन संबंधेनारभ्याधीतेन संबंधाद्धांकं विशेषकरं न भवेत् प्रा
कृतकांडे तैत्तुसर्वं विकृतिष्वपि तु वेत्या दिष्टत्वादेः प्राप्तिनत्वात्। अथ वा वयो। अविशेषा
त्। विशेषात्। विशेषात्। विशेषमुत्सृज्य प्रकृतिधर्म्मा नयन्ति ये तत्र पठिताये वा
नारभ्याधीतत्वेन प्रकृतिमाश्रयद्वारेणाश्रयंति ते सर्वेपि प्रकृतिकांडे पठितास्तु
यथ्य पठितद्रव्यसापेक्षः। साधनत्वेन तत्र श्रुतो यच्च तत्रापेक्षितं तत्र पठितमेतद्य
स्त्वन्यत्र पठितेन तत्र संबंधानेः कथं तत्स्थितेन भवेत्। तस्मात्तत्कांडे विकृताव व्यमाणे
तत्संबंधमेवार्थं तेनाविशेषाद्धर्मप्राप्तेनारभ्यवदतां प्रकृतिनिवेशः। एवं च यदि वि
कृतावनारभ्यवादः पुनः प्रापयेत् नहि। दिष्टातिदेशः स्यात्। न च प्रापणशक्तिरस्य संभव
ति अप्राप्तेर्हि प्रापकं शक्नुयात्प्रापयितुं। अथ पूर्वमनारभ्यत्वादः सर्वत्र प्रापयिष्यति
अप्राप्तं च सर्वं चोदकातिदेशः प्रापयतीति तत्। आकांक्षा हि संबंधकारणं न संनिधि
मात्रं आकांक्षा च चोदनो सामान्यात्प्रकृतिधर्मेणा वैकृतं च प्रधानमुपकारमपेक्षते।
गानोत्तत्र यप्राकृतान्यव समर्थानीति तान्येवाकांक्षे। तानारभ्याधीतम समर्थमनवा
दृत्ता सद्रूपं। दृष्टेनाव। दृष्टयनेवापसमर्थो यथाविशेषसंबंधमनारभ्याधीतसंबंध
वाधिचेषेणाविकृतिगमयति। वष कृते स्तु चाहुताभवं तिति तस्माद्दुः सर्वेष द्वारेणतु

57

एम ५७

हुयादिनिप्रकरणाम्नायिनो धर्मो वषट्काराः स्नुवाहवनं नप्रकरणेऽस्तु तां न च वाक्येनाम्नावि
ते एवमेवैस्नुवः समाश्रीतितरन्यतः श्रा स्वानां संभागविधानरूपमेवं न च तत्र पदार्थमात्र
विधानवचनमस्ति न स्रुकस्यापकं परनारभ्याधीतं तदेव सर्वविशिष्टस्तु कस्यापकं। न च प्रकृ
तिगतं विकृतौ सिद्धवदेव कृत्वामविनयमेवेति संप्रत्यादर्शनेनानेन सर्वं विकृतिषु प्र
कृतेरुभयधर्माणां गच्छतीति ज्ञायते यच चार्थैः कृतं तांजस्येव दर्शनं पर्यालोकितं केयं
वाचोयुक्तिरेवं च कृत्वा विकृतौ प्रयोजनं दर्शनमुपपद्यत इति प्रकरणे चाविशेषादिति चश
ब्दस्यानेवाग्र वत्के प्राप्यते नापि प्रकृतेनैवानारभ्याधीतनिवेशोऽभिहितस्तत्साध
नायान्यार्थदर्शनं लिंगं हेतुत्वेनोपात्तमेतत्तचानारभ्याधीतानां प्रकृतितो ह्यपरे वाक्ये वि
कृतौ प्राप्तिर्दर्शनीयान प्रकरणपठितानां प्रयाजादीनां निसंदिग्धानां ज्ञपत्वाज्ञप्रक
रणेऽन्यनिरनारत्ववादाश्रयित्वात्सर्वेगुणाः। अथातः स्रुचोर्धारणस्य नियजाति स
र्मकं उमुद्राहरणं। न ह्येतत्स्रुक्स्वचिद्विनियुक्तकरणाउत्पन्नं दर्शपूर्णमासौ प्रकृत्यक्रमेण प्र
तिप्रश्रमुमरसमाप्तिः कृत्वा यजमानं स्वर्गलोकमभिवहति। परावमेनहेदइति फल
त्वानं पर्यवसितं विच्छिन्ने प्रकरणे प्रारभ्यत्वात् न च कर्मविशेषसंबंधो वाक्यगतः। ध
र्मा भवंति नेन सर्वगुणाः॥ प्रकरणे चाविशेषात्। प्रकृतौ च योसंयुज्य कर्मसाधारणत्वेन
विधीयते सोपि सर्वगुणाः। अविशेषात् हेतुश्चायमुपदेशश्च कृतः। अविशेषापप
त्त्यादि प्रक्रम्य विधीयतेनेन तत्स्वकृतिविकृत्यार विशिष्टं तथ धायतो हदेवेभ्यो पक्रा

58

मेति पशौ प्रकृत्यधर्मा नो न लक्षणाविधने आ आवरणादौ निवृत्तथा यन्ते पुंत्ते स्यपकृ
त्यमुवपनप्ये स्वाहेत्यादि तथा सपरिदृष्टौ कुर्वीतेतो षिं काम्याप्तुपक्रम्य धर्मविधानं त
नदृपि अविशिष्टे यत्नमात्रे दृष्टिमात्रे च सर्वत्र भवतीति सर्वगुणाः दर्शनाचादृश्यन्ते चोभ
ये धर्म्माः सर्वत्र तदृध्वयुंप्रसौनीति प्रकृतो दृष्टमाह। द्द ंसत्रमिति विकृतौ प्रकृतावनाम्ना
सीतं दृष्यते सर्वत्रा प्रकृतौ यथा। सआ आ व्याहसमिधो यजेति नदृष्टं नमिति अतिक्रम्या आ
व्याहेति विकृतौ। तस्मादुभयेपि सर्वे धर्म्माः॥ अथवा प्रधानं च प्रकृत्यविचार्यते नहि त
त्कस्यविल्प करणउत्पन्नं नच वाक्येन कार्यविशेषेण सयोजितं आश्रितं चाग्निषु अग्नि
निमित्तकर्म्मणि तेन यदृद्ग्निसाध्यं तस्य सर्वस्य गुणाः नित्यं फलप्रापणमात्राश्रि
तत्वात्॥ प्रकरणे च प्रकृतौ निविष्टे कुतः। पुनः प्रापणे प्रमाणाविशेषादानर्थक्यं
स्यात्॥ दर्शनाच्च। दृश्यन्ते च प्रकृतिनाधर्माः प्रयाजादयः श्रोहकेन प्रापिताः तस्ये
प्रयाजेषु जायमानेष्विति प्रयोजनं प्रकृति विप्लवस्य र्थत्वे विकृतौ वचनार्थत्वोपवि
शेषेभ्यो प्रकृतिनिर्भवस्यपदे शप्रापितत्वात् प्रकृत्यर्थं पुनरीति हे शप्रापित तमे
नैवार्थके वाध्यते। प्रयोजनान्तरं च नोदकप्रत्तिपद्यान्तारम्भाधीताः कल्याण्स्तेय
द्धि प्रकृति विकृत्यर्थास्तर्हि विकृतावपि प्रयोक्तव्याः। केवलप्रकृत्यर्थत्वे प्रकृता
वेव यैकं कृतानि पात्राणि तस्मादेवयज्ञियज्ञति पत्रस्याग संबंधात्वोमसंयुक्ता
निपारि शेष्यं च स्त्रत्र कृत्कारिष्यति॥ खादिरः स्रुवः स्यचष्व पाल्लाशी जुहूः।

एम
५८

आप्वृष्ण्यूपमन् शाखांनराष्टैकंकनीध्रुवावारणान्यहोमसंयुक्तानि। आहैमचरणसंयु
केष्टुसंवंधापरिक्षिषाविवेकंकेनेन सिद्धः बाहुमात्रः स्नवः तन्मयोपाणिमात्रपुष्करः त्वचि
लाः त्वकाग्रे परिशेषविले हविर्ग्रहणे क्षमं भवति॥ हंः समुत्वप्रसेकत्रः प्रसिध्यनेयेना
सौ प्रसेकः सहसमुत्वकुरन्यः सर्वत्विनाग्नहस्यर्थः मूलदंडा भवंति अरत्निमात्रः स्नुवः
अंगुष्ठपर्ववृत्तपुष्करः। अंगुष्ठपर्वणानुरूपं वृत्तं पुष्करं यस्य सोंगुष्ठपर्ववृत्तपुष्करः
अत्र क्षेत्रफलेनांगुष्ठपर्व सात्र नाश्रयणीया अंगुष्ठपर्वमात्रमिति वदानं नस्मात्क्षेत्र
फलेना सिकाचशाखांनराल्कार्या नदृति रिक्तंच क्षेत्रं स्योम्याकृतिः। आदर्शाकृतिः
प्राशित्रहरणं वृत्तं॥ चमसाकृतिर्वा चतुरस्र चखालोकरावंतरेणसंवरः। मु
ख्येवाखालोत्करयोः सचात्वालिकर्मणि विहितकार्यार्थ संचरः प्रणीतोत्करावि
षु अंतरेणसंवरइस्यनुष्यन्नेन प्रणीतानावाय घातो यायातु॥ चोदितानाभावेनारंभस्तत्त
द्विस्वान स्याइदानीमिदं विचार्यते कर्मसाधनानि व्रीहियवादिद्रव्याणि श्रुतानि
यदा कालादेवमानुषायचारणत्रसंपादयितुं शक्यंते नत्तदा फललिप्साप्रवृत्तेन किं विसा
दृश्यापाद्रव्यांतरेण तद्वित्ताभान्तरावमुपलभ्यते न साधनेन तत्कर्म निवर्तनीय मुतस्विद
द्रव्यंणैवेति। किं तावत्प्राप्तं श्रुतद्रव्याभावे सादृश्यादश्रुतमपि न द्रव्यमनुपादेयं नहि
कर्माणि संज्ञामात्रं साधनं येन संज्ञांतरेणाभिसंबंधं नद्रव्ययवयोरपि साधनंनस्याद
संज्ञाभेदो हि बहिरंगत्वात्साधकत्वदायुक्तो यत्सदृशाववयवसाम्याद्द्रव्यमन्यद्वा न स्यात्

द्रव्यं हि क्रियायाः सम्भवे निमित्तसंख्या वा परं वा द्रव्यान्तरे विद्धं चिरन्तनी नितान्तम्भावेन प्रतिक्रियासि
पासिद्धिर्भावना यथा जीवनापामृतं पीतं द्रव्यान्तरे यथापूर्वमनर्पितस्य तस्य भवति
येनि सामान्याद्द्रव्यान्तरोपादानेन क्रियासाधनी येत्येवं प्राप्त उच्यते चोदिताभावे
नारम्भः । चोदितस्य श्रुतस्य द्रव्यस्याभावे लाभे कर्म्मणो नारम्भः । अकरणे कुतः न
सिद्धिः स्यात् तस्य तेन सिद्धिस्तत्सिद्धिः । तस्य कर्म्मणस्तत्सिद्धत्वात् । तेनैव तत्कर्म्म
सिध्यति नान्येन एतदेशेनाप्यनेन वस्तुनोन्यवत्त्वात् । अन्यद्धि वस्तु अन्यद्वस्तु साध्य
कर्म्म साधयितुं न शक्नोति । प्रतिनिधिश्चावचनत एव यत्र सदृशोपि न तद्द्रव्यकार्य्यं
हि यथाश्रुतमेव क्रियमाणं फलसाधकं भवति स्यात् तेन श्रुतिलक्षणत्वात् हि
स्य तत्र एवं चेत्तेनैव गतार्थं व्यर्थमिदमधिकरणं न तत्र गुणविचारस्तत्र तेन गुण
श्रुतिलक्षणत्वं भवति नो वेति विचारस्तत्र तद्द्रव्यत्वे श्रुतिलक्षणत्वं द्रव्यान्तर
त्वे श्रुतिलक्षणाभावात् फलसाधकत्वं द्रव्यादेव नहि कर्म्मणो रूपं तयोरन्यतर
त्वापद्येत पि कर्म्मान्तरत्वं न च कर्म्मान्तरं कर्म्मान्तरफलप्रदं तस्माच्छ्रुतद्रव्यासम्भवे ना
रम्भः एवं चेन्नित्यमपि नारम्भणीयं तत्राप्युच्यते श्रुतद्रव्येण कर्म्मासिद्धिः एवं प्राप्त आह । नि
यते सामान्यतः प्रतिनिधिः स्यात् ॥ नियते नित्यकर्म्मणि सामान्यसमानस्य भावः सामान्यं
तत्समानभावात् ॥ प्रधानद्रव्येणावयवैः समानभावो यस्य द्रव्यस्य तद्द्रव्यं प्रतिनिधिः
स्यात् । प्रतिरूपं नैकार्यं निधीयते यः । स प्रतिनिधिर्भवेत् । कुतः । नियतत्वादेवा यदि

59

एम
५९

नियतं न च श्रुतात्पर्येण कार्यत्वेनाशक्तेनापि तत्र प्रवृत्तौ नात्वर्थात्। तेन न श्रुतिलक्षणन्यायस्त

त्रैव भवति। अपि तु यथाशक्त्युपाकरिस्यपपदाख्या हरः। अतो विगुणमपि फलं साधयेत् न

तु गुणहतो नयात्। अत्र तु प्रधानपक्षनिक्षिप्तद्रव्यहानिः तत्कथं फलसिद्धिः॥ उच्यते। प्रा

जातो भूतो ना याम योग्यायां क्रियां प्रति। समर्थं लक्ष्यं यद्द्रव्यं जातिर्विशेषणं भवेत्॥ विशेषणं

गुणो यस्मात् विशिष्टमुपलक्षितं। विगुणं जातिनाशात्स्यादुपलक्षितसंगतेः। विगुणे

नियतास्ति वेदः फलस्येति निरूपितं॥ अथवा॥ यावज्जीवकवोकाद्यकर्म्मावश्यंप्रतीयते

कर्तव्यमायुक्तं तत्प्रधानद्रव्यसाधितं यावेर्यत्तेन वाक्यं हि तद्द्रव्यं जात्याभिरंजितं। साधनं

वन्हिजन्याभूतत्वं वा ध्येविशेषणात्॥ व्रीहियवादिशब्दैः स्वभावतो जातिप्रख्यपेयत्वेन सा

वनिरवयवत्वात्साधनभावं प्रतिपद्यते। श्रुताव साधनत्वेनान्यथानोपपद्यत इति साध

नयोग्यं व्यक्तिं लक्षयेत्। तस्माद्व्यक्तिमात्रावच्छिन्नं तो विशेषणं द्रव्यस्य भवति। अतएव

वाङ्गं जातिः प्रधानं क्रियासमवायि द्रव्यं तत्र गुणाभावेपि फलसिद्धिर्भवत्येव भवतीत्यतं

विगुणे फलं निवृत्तिरंगप्रधानभेदादिति। नवात्राऽस्य तं वैगुण्यं सामान्यरूपेण जात्याश्र

याणां कृतिविदवयवानां जातिशब्देन प्रापितत्वात् तेनातो विगुणमित्यमपि अथवा या

वज्जीवकचोदनया कर्म प्रवृत्तिमात्रमभिधीयते। तत्र सांगे प्रधाने प्रदर्शे वर्त्तते एवा हि

वाक्यं वयवव्यञ्जात्याक्रान्ता व्यक्तिं साधनमाह तत्र प्रधानसाधनद्रव्यविशेषणमात्रत्वो

दृष्टा संध्याकर्म्मचोदनाया बाधिकामप्यदृष्टिरिति गुणचोदनैव बाध्यते न च गुणमात्रानुरोधेन प्र
धाननिर्वर्तनं समर्थद्रव्यानादरेण न कर्मलोपो युक्तः यतो वक्ष्यति अर्थद्रव्यविरोधेर्थ
सामान्यं तत्त्वात् तत्त्वाद्गुणद्रव्ययोर्द्रव्यं प्रधानत्वादिति तस्मा युक्तमुक्तं नियते सामान्यतः
प्रतिनिधिः स्यादिति आरंभानियमः अंगेनऽधिकरणे प्राचीनाधिकरणस्यापवादत्वेन
नीयेतेऽधिकरणसमानत्वमतिपादनायाह। काम्यानामपि नियमोऽनुष्ठाने यतः सतो
ऽपि प्रतिनिधिर्भवति ननु काम्येषु यथाकाम्यमुक्तं स चाप्युक्तं न सर्वदा किं त्वारंभात्प्र
भृ आरंभप्रभृति आरंभं प्राप्य वानुष्ठाननियमः काम्यानामपि संप्रतिनिधिं विना न
सिध्यति सर्वदा तत्साधनस्यासंभवात् अवश्यसमाप्यत्वे चारंभ एव निमित्तं यत्क्रतु
रेतत्समाप्यं यथाविधि इति प्रदेशांतरे आरंभस्य समापनपर्यवसानदर्शनात् लौकिकं चा
पि यत्कर्म आरंभत्यज्यते यदा त्विकामस्तोयमित्याहुः पापपाको भिशस्तता। पापज
न्मांतरे प्राप्यमिदानीं ननु ततः कथं। नित्याकरणस्तस्याद्यारंभानियमो ऽस्तु तः दोषश्चा
समाप्तौ स्यात् सामान्यतश्च दोषस्य सर्वदर्शिनः सोऽसमाप्तौ स्यादाकुतः सामान्यात्
समानभावान्नित्येन नित्यस्य त्विहसमाप्तिं दोषमाह वत्काम्यं चापरिसमाप्यमानं अव
श्यकर्तव्यं नाहि आरंभाद्वा तु नरं काले नित्ये न समानो नेन यथा नित्याकरणे दोष एव
मारब्धकाम्यासमापने दोषो भवत्यवश्यकर्तव्यसाम्यात् दर्शनाच्चाद्दर्शयति वेमम

60

एम
६०

र्थं यथा प्रतिनिधिनावश्यं समापनीयं नित्यमारब्धं काम्यमपि सोमाभावे पूतीकानभि
षुणुयादिति श्रुतद्रव्यसोमाभावेवश्यं समापनीयं तोऽपूतीकसाधनविधानेन दर्श
यति साधनं हि समाप्त्यर्थमभिषवे भिषवाभिन्नं च कर्म्मसमाप्तिर्भवति अन्वार्थं दर्शनेन
पुनर्ग्रहणात्॥ दर्शनाद्वेतिपत्साध्येनात्तत्त्वेनेदं दर्शनं दर्शनेत्यन्वार्थं प्रकृत्य मन्यविधा
नाप्यप्रवृत्तेनमन्यदर्शयम्भवति। यथा वीरणगाणपदं ह्रस्वलहे मविधिपरे वाक्ये क्रम
नियमार्थं प्रयाजानुद्रवणे न च यदि सोमं न विंदेत्पूतीकानित्यत्र विधानात्तरमस्ति येन प्र
तिकप्रदर्शनं प्रतिनिधीप्रापकं दर्शनेस्यात् तेन दर्शने कृतेः तस्मात्ग्रहणात्यैव पुन
र्विधानात्। यदि तु यतेन दर्भ्यात्समेव प्राप्ते चेत्कथं श्रुतद्रव्याभावे सदृशद्रव्यप्राप्तिं द
र्शन एवं प्राप्त आह। अन्वार्थं पुनर्ग्रहणं पुनर्ग्रहणमेवेदमन्वार्थं अन्वोऽर्थो यस्य
तदिदमन्वार्थं पुनर्ग्रहणं स्यात् अन्यार्थोऽप्राप्तो विधिरूपः सप्राप्ते सामान्यरूपमर्थं दर्शय
ति। सोमाभावे तु सदृशे प्राप्ते विसदृशं विधायमानं सामान्यप्राप्तिं गमयति पूतीकान
भिषुणुयादित्यत्र नाभिषवविधानं वाक्यभेदप्रसंगात्। विध्यनुवादविरोधाच्च अथ यथात
थं स्यात् प्राप्तत्वाद्धि शिष्टविधिर्भविष्यति॥३॥ नं च॥ प्राप्ते कर्म्मणि नानेको विधातुं शक्य
ते गुणः। अप्राप्ते तु विधीयमाने बहवोऽप्येकप्रयत्नेन चाप्राप्तिः मुख्यविधिः नैव प्रापित
त्वात्। अथ मुख्यविधिर्मुख्यद्रव्यसद्भावे प्रापयति तन्न विध्यन्तरे श्रयणे कर्म्मान्तरत्वप
त्तिप्रसंगात् सोमसाधनात्कर्म्मणः पूतीकसाधनं कर्म्मान्यत्स्यात् तथा च सोमाभाव

ऽनर्थकं प्रसज्येत नहि कर्मान्तरे सोमप्राप्तौ येन तद्भावपक्षोऽहितीयस्यात्। अतोऽयमर्थः सो
मयागे एव सोमाभावपक्षे प्रतीका भवन्ती। एवं चैतस्यास्य एव धात्वर्थगुणविधित्वं नतस्य
प्राप्तएवाभिषवस्तत्र च समान्येन सदृशद्रव्यमपिप्राप्तं। द्रव्यमिति षविधिपरेवाक्ये समा
न्यद्रव्यदर्शनेन प्राप्तं समापित्तिगमयति अनेन प्रसंगेन नियमशास्त्रात्। इदानीमिदं विचार्यते य
तोऽत्र मन्त्रादिरणस्यामि सहोजन्यस्य यवागूर्वैश्यस्येति तत्र श्रुतद्रव्याभावे प्रतिनिधिः स्यादु
तनेति किं प्राप्त एवं न्यायास दृशं द्रव्यं मुख्याभावे प्रतिनिधेयमिति एवं प्राप्त उच्यते अनेन प्रसं
गेन नैव तत्साध्ये न प्रसंग प्रतिनिधिर्न भवति कुतः नियमशास्त्रात् नियमः प्रत्यापद्यते श
ब्दान्नियमशास्त्रे ऽत्र तदेव स्यात् नाशनं भवतीति एवकारे ऽन्ययोगव्यवच्छेदको योग
व्यवच्छेदको वा भवति न तावदन्ययोगव्यवच्छेदः भवेत्स्यवाशनं नानेषु नमेवं कूपः ला
रस्यादेवाशनप्राप्तेः नाप्यशनमेवेति तस्मादेवानन्यान्ययोगव्यवच्छेदः अशनमेव
नान्यदिति न भवितव्यमेवं प्रतिनिधिर्नि। प्राप्त एवं प्राप्ते पुनरपीति नसिद्धान्ततः अ
नेन प्रसंगेनानियमशास्त्रात्। अनेनोपसंगः प्रतिनिध्यभावे न भवति। कांकास्त्रवन्येन
मत्रापि संबध्यते न च नियमशास्त्रात् यस्मान्नायं नियमशास्त्रात् इत्याशनविध्य
योऽप्रतीतोऽर्थवादः नवाशनस्य प्राप्तत्वात् विध्यसंभवादर्थाभावाद्भावः इष्टविशिष्टा
शनस्याप्राप्तत्वात्। इदानीं विशिष्टमशनं हन्तव्यं यत इतरपरं अनिष्टमेवास्यादन्न
तामेवाशनं भविष्यति। अत्र विध्यभावितः हि दोषणस्यैवकारार्थस्य कथंविधानं एतत्

एमः
६१

वार्यव्याख्यानं कथमुपपद्यते। येनोत्तरसूत्रीकारिणा वाहिरिचनिकप्रतिनिषिध्यवर्णार
स्यपते अथ पत्न्हदेवसुक्षेत्रासे विसर्हगाप्रापणायवनं नहि नेद्धदेवसामान्यप्राप्तिरपि
सर्वस्त्रोत्रात्मद्विष्यति। अथवा पपक्षे प्रतिनिषिध्यमानो वा पदा वा पस्तदायमेवप्रतिषिधिः
श्चावापाभावे निर्दिष्टप्रतिनिषेधाभावात्प्राप्तोऽतिनद्वाप्रतिनिषिध्यविवार्यते अतप्रसंग
गद्युति यद्यपि सूत्रे प्रथमे व्रतद्रूप्यावापपक्षे पक्षमेण प्रतिनिषिध्यहत्यते तथापि श्रुतो
विहितप्रतिषिद्धत्वेन्योभयपक्षे प्राप्तप्रत्यासत्त्या विशेषेण प्रतिनिधानमुपपद्यते तथा
हि प्रथमे व्रतऽभो मीहीपवावयंती स्पपक्षे भ्यपह्रुव्रनुहु धानदृहि तेन स्यात्काहुहित
थामकुर्याद्विवाय प्रतिषिध्यपुनरुच्यते ननु मात्रपक्षान्तरमेनावापरूपं श्रूयते नहम
पत्र प्राप्त्यायप्रतिन सेद्ध्याति यऽभोव्रीहिमवावापति तस्मादन्यन्तरमेवावपेदित्यभ
भयावापतिरुद्यानिषेधमवगमय्यान्तरावापविधानाख्यस्य हविरत्नीयथाश्रासिः
स्वार्थस्यात्र न हूनतनान्तेनोभागं विशिष्टोऽत्रो वापः प्राप्यते पुनः आवपंति व्रीहियवोतोचो
भयं पुनः निषेधो पिरूपेक्ष्यस्तस्य तो विधिरेवच यऽभो व्रीहियवोतस्मादन्यतरमि
त्यपि विशेषप्रतिषेधार्थं विधेर्विषयत्वतः। विकल्पं तत्र कल्पितत्रासामान्येतत्रुधि
स्तत्रां स्यपदेवास्येनोहविस्तदेवास्येनावच्छिन्नि। एवमत्र सामान्यभूतं प्रतिधानं गोव्री
ह्याजामाहिष्यादिश्रितं आवापे गोसद्भूयमंगे हेन द्रव्याभावप्रतिनिध्यन्तरमाश्रयणीयं

श्रुतत्वाच्चापवादस्य बुध्याप्रतिनिषेधो न कारीति स्यैवाश्रयणीयं। यथा अनतुच्छान्नदुर्हितय
स्यैवातः कामयेत न स्वप्रतं कुर्यादिति। यस्याचापपस एवस्तत्र कारवच नंतप्रनामि
ति तत् अभ्यनुकारितं न प्रतमतोहृदमिति नावापानावापपक्षद्वेसमानोपंचावति
कः प्रतिनिषिद्धस्तत्प्रतिनिषिद्धप्रासंवाहे प्रतेऽप्रसंगो न नियमश्रुत्वात् प्रसंगः प्रतिनिषे
धाको प्रतेऽव्रतार्थश्रीत्यादिके प्राप्तिः। कुतः नियमश्रुत्वात् यस्यैवातः कामयेत
न स्वप्रतं कुर्यादिति अतो व्रीहियवयोर्मध्ये यस्यैवैकस्यैव स्वार्थः न स्यैवजत्राप्यू
कस्यैव अत इति पक्षसंज्ञातत्स निर्धारणेऽव निर्धारणे वनियम एव। अत अनयोरेवेति
कामंगः प्राप्तिनव्रीहियवसादृश्येन शूद्रे विप्रतिनिः दक्षिहानीं क्रियार्थते श्रुता
भावेनतुध्यासदृशम् श्रुतकनिर्वर्वपवोगितेन न्यतमेवेति बुध्यागतास्य न तत्र
श्रुताभावे मेषप्रतिनिहितेमंत्रेणाधिभिधानद्वारेणास्मरणासंस्कृतंकर्मकर्त
व्यमिति नियमाद्दभिधानसमर्थो मंत्रस्तदेव यथा नद्यावकर्मदयुक्तः न चु प्रतिनिषे
धवावकस्तद्यो भवति ततो विपरिणाममत्र यथा पठितएवकर्थंविद्धोऽपिसूत्रास्या
धानं करिष्यतीति अविकृत एव प्रयोक्तव्य इति किंताव मात्रे विपरिणम्यतइति
कुतः अपर्यनो व्यवस्थितिवचनात् अर्थाभिधानमवरूपैस्तैः कर्तव्यं न च विपरिणा
मे विनाभिधानं शक्यं कर्तुमिति तस्माद्विपरिणम्यत इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः शूद्रे विप्र

एमः
६२

62

तिपत्तिः प्रसंगश्च निवर्त्तते। एवं च संयोगो न लभ्यते। कुतः यतो विप्रतिपत्तिः यस्माद् यन्न विप्रतिप
पद्यते तेनोक्तं सजातीयस्पर्शः कथं श्रूयते ह्यबुध्या हि प्रतिनिविष्टं स्यात्। तथा च बुध्या व्याप्तं कथं देव
स्फुरति कुड्यादिपिता मे च बुद्धिं तु स्यादपति तेन विप्रतिपत्स्यभावादभिधाय कुड्यादेर्नानाभावं
परित्यजति। तस्माद्विपरिणामः नचैवं मैथावपत्र इह प्रसंगः तत्र हि भिन्नद्रव्यविधि
नावुध्यते तत्र पतनतनान् द्रव्यान्तरसम्भावादनभिधायकत्वं। ननु प्रतिनिधिद्रव्ये विहितद्रव्यसमु
च्यामहे तत्त्वेनाभक्ष्याभावात् कुतो द्रव्याणां धर्मो भवतीति सैव। तत्रोखादीनां पाकवैषम्यात् सोत्रा
मण्यां हिरण्यं तत्। यदा च भिन्नजातीयानामसंनिवेशप्रतिनिधित्वेन जातोऽग्राहीत् समानजाती
यत्पाकवैषम्याभावसमानत्वं तेषां किं वा तु चिह्नपरिगतेहैवम् तत्त्वेन तभेदात् तत्पूर्वसोभेद एव
मिति तत्र भेदाभावेन पाकैकत्वादेकं च पाकोतति। न च तद्युज्यते। स्थूलेरितिवह इव चक्रेव तस्मान्न च
पाकत्वे षम्यात्म्यास्पर्शदर्शनमात्रमिदमिति मन्तव्यं। एकस्मिन्नपि तत्र हेतुरोधेन पर्या
येऽश्रपणसंभवात्। स्याद्भिन्नजातीयानां त्वनभेद एवमपि न युज्यते नहि जातिभेदादेते
षां भेदप्राप्तेः सूत्रकारस्यैवं वचनं भवेत् पाकवैषम्यादिति तस्माद् शक्यतयाप्य घट्टमाहो
नि विधिसंस्पर्शाभावात् कुतोऽनुष्ठेये तस्मिंस्तथैव तत्कर्त्तव्यमिति तुल्यानामेकमेवो
खादिभवति यत्तु नैकादशिनो प्रकृतिकं स्तोमाय तन्त्र प्रकृतिकं स्तोमायं तत्र तद्धकं चो
पालभ्यादि तत्र भिन्नकर्मनिमित्तं गणत्वाभावाद्भेद एवैषां भवेत्। एवं तर्हि यत्र द्रव्यां
तरबुद्धिर्नापेक्षितत्राविशेषं भवितव्यमत्राह तथा च सोमे वाच्य निकर्षतिनिधाने षु

दध्युपबृंहणाद्गुणभूतेन प्रापितत्वात्प्रकृतेर्भेदे भवितव्यम् ॥ इति प्राप्तमेवं प्राप्त आह । सोमेन ज्ञातस्वभा
वाद्द्रव्यभेदेपि न । विपरिणामः । सोमः कुतज्ञातस्वभावानुज्ञायते न ए भावान्सोमाभावे वक्ष्यमाणकर्तव्येषु कर्म
णोभ्यासाद्यवस्थासाध्यासादृश्यमात्रद्रव्ये नियमतः प्राप्तेन हि शेषनियामकमिदं न द्रव्यान्तरविधिप
रं तेन तज्जातीयमेव दृष्टतीकाद्रिगृहीतमपि तेन तद्बुद्धिरूपेतितस्मादनिपरिणामः । आज्यं वा
दृश्यतानूर्ण पवनवचनाद्द्रव्यविधानं तत्र विपरिणाम इति ज्ञातं दृष्ट्वा दृष्ट्यं वृशद्धान एद्द्रव्यान्त
रविधानं तेन देवा आज्यपा इत्याद्यपूर्वे प्राप्त आह । आज्यं वा विपरिणामः कुतः । अदर्शनद्र ।
व्यान्तरस्य न । सत्राज्य । व्यतिरिक्तं द्रव्यं दृष्टत्वेनोपलभामहे । दृष्टं चाभिधानादिना संश्रियते
दधित्वाज्यसंस्कारकं पयसंस्कारकं तत्र प्रधानप्रयुक्तैर्गुणैः प्रधानद्रव्यसमवायिभिः सम
वैति । तस्मात्तत्राज्यशब्दप्रयोग एव वा अपि च पृषदाज्यं चेति विशेषणसमासः स्पष्टं गुणभा
वमाह । पृषद्धि चित्रं विचित्रता साधनं गुणसाधनमेवोगतेन प्रधानसाधनेन भवतीति । ननु द्वयं
वा इदं सर्पिश्चैव दधि चेति हि स्वभावे श्रवणादन्यापि प्रधानद्रव्यं कथं तस्मात् । उभयमेव देवं
यस्य पृषदाज्यं गृह्णातीति निश्चापकं नाभविष्यत् । अनेन पृषद्गुणके विहिते प्रतिपन्न गुणभाव
नेव हितीयत्वं भजते स्वसमर्थ्यं ॥ पशौ मंत्रवर्णान् पशौ च मंत्रवर्णो लिंगं गुणमेव दाधीति दर्श
यति देवा आज्यपा इति तत्रानुयाजाः पृषदाज्यसाधनका अपि आज्यपा इत्युच्यन्ते । अन्ये तु
दध्नो गुणभावेन श्रुतेश्च । श्रुतिश्चैकत्वं पृषदाज्यस्यैकवचननिर्देशादाह अथ पृषदाज्यं गृ
ह्णातीति ॥ विकल्पे प्रवृत्ते कर्मान्तरत्वात् । इदानीमिदं चिन्त्यते वैकल्पिकद्रव्यसाध्यकर्मणि प्र

राम
६३

न्यतएवधारणेनारब्धेद्रव्यनाशेतदलाभेवैकल्पिकंद्रव्यांतरंद्रव्यांतरमुपादानव्यंप्रति
निषेधंवेनिर्दिष्टमपिश्रुतद्रव्याभावेप्रतिनिधिरवसरः।एतत्प्राप्तित्वाद्द्रव्यांतरस्वीकारप्रस
ङ्गाद्विकल्पोद्रव्ययोः प्रवृत्तेप्रारब्धेयोगद्रव्येणकर्म्मतद्रव्यंप्रवृत्तेनसदृशेनतद्धर्मात्मकं।कुतःक
र्म्मांतरत्वात्द्रव्यांतरसाध्यस्यतस्यकर्म्मप्रारब्धान्यथाचरणीयंतेनतत्सदृशेनतद्धर्मात्मक
मानमेवतत्साधकंप्रारंभात्प्रागेववैकल्पिकावधारणेनव्रीहिसाधनकर्मेदानींकर्त्तव्य
मित्यवधारितंयत्तुमनसावधारितंयावत्प्रामार्गोपुनर्व्रतंततोन्यसाधनेनक्रियमाणंकर्म्मांत
रंभवति।नचकर्म्मांतरंकर्मांतरंकार्यंसाधयेदिष्टेकंतत्पेषणाकार्यंयथातोतात्व्रीहिसाधनेक
र्मणिप्रारब्धेधीनष्टेव्रीहित्वलाभेप्रतिनिधिरूपादेयोनवैकल्पिकंद्रव्यांतरंयवाः।।प्रतिनिः
धौनतत्कालत्वात्।एतद्विधिकरणस्यापवादस्त्वेनेदमारभ्यते।वैकल्पिकयोर्यतरप्रारब्धंतस्मा
दन्यत्कर्म्मांतरंचेनतद्द्रव्यसदृशेनतद्द्रव्यबुध्यागृहीतंनदेवव्रीहित्यादिसाध्यंतत्वंनोप
वादिसाध्यंकर्म्मांतरंनतस्यप्रतिनिहितव्रीहिसदृशेव्रीहिलशेपिप्रतिनिधिरेवोपादेयो
नवैकल्पिकंद्रव्यांतरंकर्म्मांतरत्वान्तत्साध्यस्येतिप्राप्तजाहप्रतिनिधौनष्टेवैकल्पिकद्र
व्यांतरमात्रं।कुतः तत्कालत्वात् सकालोयस्यासौतत्कालःमुख्यद्रव्यापवादायालक्षणः
प्रतिनिधिर्हितत्कालोयस्मात्तत्रैवश्रुतद्रव्यापचारलक्षणकालंनिमित्तीकृत्यप्रवर्त्तते
नचप्रतिनिध्यपवारःश्रुतापचारोनहिप्रतिनिधिःश्रुतोवश्यकर्त्तव्यत्वात्कर्मणोर्थेना
क्षिप्तोनचतदपवारःश्रुतापवारस्तस्मात्तत्रश्रुतमेवद्रव्यमुपात्तवैकल्पिकाभावेप्रात्यार

65

दमत्वात्कृतं प्रतिनिधौ न। एतेन विनष्टेन द्रव्यलाभेपि न प्रतिनिधातव्यं तत्सदृशं देवेति न द्रव्यविनाशः
श्रुतेन विनाशेन भवतीति निधौ विनष्टेन द्रव्यमपि नोपादेयं श्रुतं द्रव्यापचारलक्षणकालता वा
दिति नैतत् तत्रहितस्मिन् द्रव्ये गृह्यमाणे प्रतिनिधिर्गृह्यते। किंतु मुख्यसदृशत्वान्मुख्यमेव यदि
सदृशासदृशेन देशकालान्तरितत्वादनिश्चयेन कालं भवतीदं तावत् प्रतिनिधानं तदभावे मुख्यद्रव्यसं
निधानात् कालं तस्मात्प्रतिनिधिद्रव्यं विनष्टं विनाष्टेन न पुनरुपादेयं। कृते च प्रतिनिधिस्य उपा
दाने मनसा मुख्यद्रव्यलाभे मुख्यमेवोपादेयं संकल्पयोरिमानसं कर्म न तदपचारि पि यदि मु
ख्यसाधनलाभस्ततः कर्मसमर्थं स्यात् तत्र तस्य समवायादिति अथ कथं चिदसाधने
नादिपदार्थेषु संस्कृतं प्रतिनिहितं प्रवृत्तं मुख्यं लब्धं तदा किं स्यात्। उच्यते यदि स
दृशत्वेन तद्गुण्योपादानं तत्साधयेदेवेति न मुख्योपादाने सिध्यत्वेवं ततोपि फलं प्रतिनि
धिनैव समापनीयमिति॥ अर्थद्रव्यविरोधेर्थ सामान्यं तत्परत्वात्। अथ यत्र श्रुतं द्र
व्यं कर्मसिद्धिपर्याप्तं नास्ति किंतु स्वल्पजातं श्रुतं च तत्सदृशं कर्मसिद्धिपर्याप्तं तत्र श्रुतं
ग्राह्यमश्रुतं वेति किं तावत्प्राप्तं श्रुतमिति तदभावो हि प्रतिनिधिकालविद्यमाने हि
तस्मिन् सदृशं तत्र भवति यथा राजनियुक्तो राजकार्ये शक्तः समर्थोपदारजा संनिहितः
संनिधौ नु पुरुषः पुरुष एव। एवं सदृशद्रव्यं द्रव्यमात्रेण श्रुतद्रव्यस्वरूपतामात्मनो जनये
त्। तित स नि मुख्यद्रव्ये सम्भावसत्तामात्रेणापि व्यपदिश्यते तावन्मात्रमपि प्रतिनिध्यु
पादाननिमित्तकालाभावकारणं भवेत्। तस्माच्च प्रतिनिधिग्रहणं मुख्यमेवोपादेयं

एमः
६८

सिद्धेवं प्राप्त आह। अर्थे द्रव्यविरोधे अर्थः कार्यं गुरोर्गुणा इति द्रव्यं श्रुतं प्राप्नोति स्वाहित्तयोर्विरो
धः एकोपादाने परित्यागः गुरोर्गुणत्वमस्य परिमाणविशिष्टद्रव्यस्य न च सत्यं त्रीहि
परिग्रहेण सिध्यति येन चूर्णितनिषिद्धद्रव्येणासिध्यतीति न द्रव्यं यथा गसाधनं न योरन्यतरस्य
रित्यागो वश्यं वृश्यकर्तव्यो मुख्यधाम्नानुरोधः सत्तानन्तत्राप्यसामान्यं परित्याज्यं। अथवेन सामा
न्यं न समानभावोऽयस्य द्रव्यस्य समानत्वमर्थसिद्धिप्रयोक्तृनाम्नार्थं कुतः। तत्पुरस्ताद्द्रव्य
स्य सर्वपरोपस्य द्रव्यस्य न द्रव्यतत्पुरस्तत्पुरो हि प्रधानवादि। अर्थप्रधानस्याद्रव्यस्येत्यर्थः।
गुणानुरोधेन प्रधानमन्यथानीयं प्रधानं हि यथानुविहन्ध्येत न तथा प्रधानमनुगुणीभ
वति। कर्मसाधनं हि श्रुतं पचनसाधनं तत्। श्रुतमपसाधनं त्वाभावादिव गुणद्र
व्ययोर्द्रव्यं प्रधानयोगात्। अपयत्र श्रुतद्रव्यपरिग्रहो व्याश्रेषणात्वेन श्रुतगु
णाप्राप्तिर्नास्ति। एकत्र गुणपरिग्रहे च द्रव्यं न प्राप्यते नत्र किं गुणपरिग्रहो द्रव्यप
रिग्रहो वेति संशयो गुणपरिग्रहो विशेषवचनादिति प्राप्त आह। गुणद्रव्ययोर्विरोधे
द्रव्यं द्रव्यसामान्यमेवमात्स्य द्रव्यं हि त्वनुमुष्टिकं न समानभावो गतार्थः। कुतः। प्रधान
योगात्। द्रव्यं हि प्रधाने। नयुज्यते कर्मसमवायात्तु गुणः गुणो हि विशेषणमात्रेण
च अवहननमात्पूर्वकाल एव। कृष्णानां व्रीहीणां मिति व्रीहि शुक्लत्वं द्रव्ये व्यपि नानुवर्त
ते कपं यागे तु वर्जनेन विप्रकृष्टत्वं गुणस्यवाहिरङ्गो गुणः। द्रव्यं च प्रधानमिति प्रधानाम्यो

प्रधानयोः प्रथमनुमानस्य । न समत्वात् नैतदेवं यथा गप्रधानयोगाद्द्रव्यमनुमानस्यमिति । नहि द्रव्यमेव
प्रधानयोगी गुणोऽपि प्रधानयोगी योगो हि न प्रसत्तादि सिद्धः शास्त्रसिद्धः शास्त्रे च तुल्य
साधनयोगमात्रकृत्स्नानां व्रीहीणामिति यथा षष्ठ्यां व्रीहि योगस्तथा कृत्स्नयोगोऽपि तुल्यः
तस्माद्योगसमाधानादिकल्पस्यात् । क्रियासमवायोऽपि तुल्य एवं कृत्स्नत्वमुपलक्षयन्
न तुल्ले ख्यतिश्चयः कृत्स्नत्वकतो द्रव्यान्वितः कर्म्मसमवायी समस्तगोऽपि समाप्रधान
ता गुणानुग्रहणता । अनुग्रहमात्रमेव गुणः करोति न समवैति क्रियया शास्त्रेणाया
जितत्वात् गुणोऽपि समवायीति चेत् न साधनयोगो हि योगः न च गुणः साधनं गुणत्वा
देव गुणसमाख्या हि विशेषभावमाह स च द्रव्यस्योपकारेण उपकारस्तु तद्विशेषेण
तेन विशेषणे पर्यवसानादुपयुक्तप्रयोजनात् नोऽजरत्र गच्छतीति न क्रियायोगाः न च सा
धनभावो निरूप्यपि योग्यतामपेक्षते न तेन विशिष्यते गुणः साधनत्वं क्रियां प्रति प्रतिपद्य
पानद्रव्येनावृत्तमात्रमेव योग्यो न च कृत्स्नत्वेन वहि तत्तेन स्वे तुल्यो महत्तानां कश्चिद्विशेषः पु
रुष्यते विशेषाभावाद्योऽम्भुनिरपेक्षुस्यापमनुगृह्णाति सम्पुलकः स्यादि शुल्क
नविदद्रस्य पुलकः स्यादथवा लिवस्याथ यथा प्रज्ञानविविरद्धे नेनस्माद्द्रव्यस्यैव प्रधा
नयोगान्न समान्यमनुमानस्य ॥ कर्म्मणामानुपूर्व्येन युगपद्भावात् इदानीमुद्दिश्य विधा
यिते यान्येकप्रधानसंबंधीन्यंगकर्म्माणि तानि अनुष्ठाने क्रमसापेक्ष्यन्ते नो वेति सं
शये सूत्रे सोऽयोपक्रमः कर्म्मणामंगकर्म्मणामेकप्रधानोपकरणप्रदत्तानामानुपू

६५

65

र्थ्यं एवं मत्वा अनुपूर्व्यां तस्याश्च आनुपूर्व्यां । पूर्वं पूर्वं पठितमनुष्ठितं यत्पठितं ततो येवं मांसात् नरा
नुपूर्व्यं न स्यात् । कुतः । युगपत्संभवात् । युगपत्त्वं नियमनापेक्षया । प्रधानं संयोगोपकारम
क्षते न तु गुणोपकारैर्विशेषं पश्यामो येनायमुपकारेऽत्र निवेशनीय इति तदपेक्षायां ये युक्र
म आगच्छेत् तत्पश्च वशात् स्तो यो न वशात् स्तो य पदार्थो न्यथानुपपत्तिगम्यः । किं त्वेककर्त
नुष्ठेयत्वे यौ न युगपद्यानुष्ठानासंभवात् । अथ क्रम आपन्नेन नयः कश्चित्तदर्थं प्रथमाप्र
थमभावेनानुष्ठेयः ॥ अर्थनिर्देशेन वा अर्थस्य प्रयोजनस्य निर्वृत्तिरर्थेन निर्वृत्तिः प्रयोजनवि
ष्यतिर्भवति । प्रयोजननिष्पत्तिर्भवति । प्रयोजनं च गुणोपकारपूर्णं प्रधाननिर्वृत्तिकालस्थो
ऽनुलक्षणः प्रधानांगं स च पूर्वोपलक्षणः सपरिच्छिन्नो यत्र ऽपकारपूर्णं प्रधाना
निर्वृत्तिमोनान्धीयततदायः स्फजः सो नियमेन क्रियमाणः शीघ्रं कर्म निवर्तयति नियमे
नु विलंबः क्रमस्तु नो भवेत् । तथा चातिक्रम्यतकालस्तत्र्ध्यानकर्मन सिध्यार्थः नि
वृत्तिर्न स्यात् । अथवार्थनिवृत्तिरंगोपकारसिद्धिर्निष्पत्तिर्निष्पन्नानि चेदंगानि नहि हि सि
द्ध एवोपकारस्तत्सिद्धौ च सिद्ध एवार्थ इति किमर्थं क्रमाश्रयणमिति ॥ स्यादानुपूर्व्य
नियमः श्रुत्यर्थक्रमेभ्यः । स्याद्भवेदानुपूर्व्यनियमः क्रमनियमो वा स्यात् वावधा
रणे कुतः । श्रुतेरर्थान्मंत्रश्रुतिपाठक्रमाच्च । श्रुतेस्तावत् । तेषां गृहपतिः प्रथमो दी
क्षते दीक्षायां युगपत्प्रसक्तेषु यजमानेष्वनियमप्राप्तौ प्रथमोभिधात्री श्रुतिः । क्रमप्रा
ह । अथ प्रस्तावस्य प्रयोजनमाह मिस्याघपपशु श्रुतिश्च । ननु प्रधानं प्रत्यंगानां कर्तव्यं संपा

पानामार्थक्रमप्राप्तौ विशेषक्रमाकांक्षायां क्रमविधायकेन भवितव्यं। तत्र दीक्षां
प्रति वहवो यजमानाः अंगत्वेन प्राप्यन्ते दीक्षाणां संस्कारत्वेन यजमानं प्रत्यंगत्वात्
न च प्रथमादिशब्दो दीक्षापरः येन दीक्षाणां क्रमनियमः स्यात् तस्मादनुदाहरणं
दृष्टं सत्यं भवेदेवं यदि प्रधानमेव प्रत्येकं कर्तृत्वेनानुगुणायोगपद्ये विवक्षितं स्यात् अत्रानि
योगपद्यमात्रमेव विधीयते स्यात् तत्प्रधानीकृतं वा स्यात् अंगनिष्ठं वा सर्वथाप्यत्र सा
दिप्रतिपत्तेः क्रमोंगमस्तीति तात्पर्यं यत् निरूप्यते ननु प्रधाननिष्ठं स्वयमेव स्यात् इम
त्रकारः तु त्वस्मात् अन्यसमवाय एवमिति नैतदेनानां गसंभव एकैकशो भवति स्फ्य इति
नक्रमः अथ क्रमः पूर्वं यवागूपाकः पश्चाद्धोमो न स्यात् पाको यवागू तु वा यवाग्वा होमं
साधयति। यवाग्वा जुहोतीति सिद्धाया साधनभावश्रवणात् तथा पूर्वं कंडनातं दु
हवीम्ष्यानां पेषणान हि विष्टाः संरूत्ताः कर्तुं शक्याः अर्थात् पूर्वमवहननं पाठक्रमो
मंत्रपाठक्रमो विधिपाठक्रमश्च। विधयो हि विधिष्वक्रमसंनिविष्टाः प्रत्यंनेन गृहीत
पदार्थस्य वर्तनेन क्रमो मंत्रपाठक्रमो विधिपाठक्रमश्च विधिपाठक्रमश्च विधयो
हि विष्टक्रमसंनिविष्टाः प्रत्यंनेन गृहीतपदार्थस्य वर्तनेन क्रमेण योगप्रत्याययका
भवंति। यश्च पदार्थप्रतीतो विशेषोक्तः स च क्रमेण ... यथान्यद्ध्यक्रत्वादि निष्ठ
पदार्थादि परित्यज्य न हि प्रतीतो न परित्यागाद्धेतु ... कल्पनादोष स्यात्। एवं
मंत्राः स्वपाठक्रमेणानुष्ठानाय पदार्थान् स्मारयंति। तत्र संस्मृतास्तत्क्रमविशेषवत्स

जंतिअपेक्षितत्वात्क्रमस्याप्रतीतपरिस्याग्रे प्रतीतपरिग्रहे हि त्वाद्वाधनवस्यास्या
नुपतीत्यविशेषात् । तस्मात्तेनैवक्रमेणभवितव्यं । एवं च विशिष्टक्रमप्रत्ययाद्वानुपू
र्व्येणभवितव्यं प्राकृते च विकृतौ । इतरस्वक्रमेणपद्यमानाः पदार्थाः विशेषसंज्ञांतर
वक्रमप्रत्यायका भवंति । प्राकृतं प्रकृतौ येन क्रमेण पठितं तं क्रमं पुनः विशिष्टं विकृ
तौ दृश्यं प्रतिपद्यास्त्वव प्नुहुत्वाय्येस्वाग्नेः पूर्वेण परिग्रहेणापरिग्रहे परिग्रहस्तु उत्त
उत्तरेणपरिग्रहेणापरिग्रहस्य प्रतिग्रहे स्यादि सर्वत्र क्रमपर्यवसायिमः स्फोरर्थ्या
क्रमनियमप्रत्ययात्प्रकृतौ क्रमनियमोस्तीति गम्यते । अन्यथा अर्थनियतक्रमेषु
पदार्थेषु पूर्वापरीभावस्यानियतत्वात्पर्यग्निकरणादिषु पूर्वकालत्वाभावात् नियमि
तत्वादेशोत्पत्यप्रसक्तेः । यथायज्ञोपवीतिभूत्वाजानीगण्हातीति आज्यग्रहणं
प्राकृतपदार्थक्रमविशिष्टमनुद्यते । प्राकृतं च विकृतौ विरोधे । उक्तं चैकस्मिंस्त्व
तरिक्रमोनुष्ठानिपदार्थानां सच प्रकृतौ श्रुत्यादिनानिश्चीयते विकृतावपि तद्वत्
अत्र चोदकप्राप्तानां विकृतौ पदार्थानां क्रमविशिष्टानां वैकृतेन क्रमेण विरोधे
किं प्राकृतक्रमोबलीयानुत वैकृत इति संशयो वैकृतो बलवान् पूर्वत्वाद् परित्या
ज्यत्वात् प्राबाधकत्वात् वेत्येवं प्राप्त उच्यते । प्राकृतं च बलवत् विकृतौ विरोधे जा
यमाने कुतः । वचनात् । किं तद्वचनमिति चेत् । मन्त्रकारस्येति सूत्रमः । मन्त्रे हि श्रुत्यनु
कारितं च पूर्वं ग्रहणमाज्ञापयति । प्राकृतवल्लीयोवे वचनमस्ति नियमाधुवा समं जनेआधार्य

ध्रुवां समनक्तीति ध्रुवासमंजनात्पूर्वमाघारः सविकृतो न भविष्यति। वत्सवत्त्वान्नस्य
एवमपि प्रस्तुं पूर्वमिति पूर्वग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति। नात्र पूर्वं प्राप्तोनीति नवचनहास्याग्र
हणाकृतं बलवत्। किंतु हाहरणं ज्योतिष्टोमे आघाराघृतवीं ध्यति मृत्स्यायउपस्तृ
शुपराजानमाहाय प्रतिपद्यत इति श्रूयते। तत्र क्रमस्तु आघाराज्जानि दृष्टिसुग्गन
सिकृत्वा जिनमाली र्यमस्मिसोमनिदधाति तत्र हविरभिमर्शनादि प्राकृतं क्रमबा
दैव प्राप्नोतीति तदृह्यामनर्थकं स्यादिति नोक्तत्वात्तेनेन दुहाहरणं। प्राकृतं वैकृतक्रमे
संनिपाताभावात् तेनैतत्र पित्राप कृतबलवत्त्वे एवं मत्स्येराहरणं व्याख्या। आसीध्रु
वस्य प्रपश्चाज्यग्रहणं मुख्यवनोज्जरमवेक्षणं प्राकृतक्रमप्राप्तं वैकल्पे च ग्रहणं तत्राग्र
हणं माभूदिति प्राकृतं बलवत्त्वमारभ्यते। प्राप्तस्तु सूत्र पूर्ववदाज्यमवेक्षत इति क्रम
वाचकत्वादृष्टिसणनः प्रतिसूत्रनावधाल्प लक्षणात्वाच वधनिप्रीयणा धाम्नेति हवींषि ध्रुव
धांकृत्वा ध्रुवा असदन्निति सर्वाण्यालभमन्त्रनिहत्वा वधनीति संबंधः वेधारुत्वा प्रियेण
धाम्नेति। वधाहृत्वालभः प्राकृतो बलवान्॥ विरोधे पश्यस्त न्यरत्वानुकाकाप्सिवदुभ
यत्रसंबंधः पक्षो पाठक्रमार्थक्रमयोर्यत्र विरोध स्तत्र किं बलवदिति विचार्यते। पथास
वैपर्णाश्यारवयावत्स्तनपाकरोतिनामाछिनत्तीति अत्र पाठक्रमपूर्वमेव क्रमप्राप्तावाश्रयणी
यः। न तस्य रत्वात्तन्मयोजनत्वात् सहार्थानरस्यनाहि। छेदनाय पातेरापकेनवत्सापाकरणप्र
योजनमारत्वाभिनिर्वर्तयेन चानिहननापाकरणसमर्थातस्मादर्थानुरोधात्पाठक्रमो बाध्य

रा म
६७

ते॥ श्रुतिः क्रमादानुमानिकत्वात्। अथ यत्र श्रौतक्रमपाठक्रमयोर्विरोधस्तत्र किं बलवदि
ति पूर्ववत्संशयमावगमापाठक्रमआश्रयणीइति प्राप्ते आह श्रुतिर्बलीयसि पाठक्रमात् श्रौ
तक्रमो बलीयान् नानुकूलः आनुमानिकत्वात् पाठः क्रमस्य अनुमाने भवति। श्रुतिः सा
क्षात्क्रमं ब्रूते यथा स्मास्त्वं स्थिते यज्ञे प्राशरणं नर्पयितवै ब्रूयादिति संस्थिते शब्द
श्रवणाद्ध्यंनर निरपेक्षः पदार्थपर्यवसानस्थानं समर्पयन्क्रमं घूते पाठस्तु प्राप्ति
त्रावदाना संनिविष्ट इदं गमयति अत्र चेत्पाठोनुष्ठाने नाप्यत्रैव भावितव्यं। न च लिंग
कं पठनं स्वनुष्ठाने लिंगं अतोनुमानात्क्रमावगमः। प्रत्यक्षानुमानयोः प्रत्यक्षं बलवत्
तस्माच्छ्रौतक्रमादरः॥ मंत्रचोदनयोर्मंत्रं बलं प्रयोगिकत्वात्। अथ यत्र मंत्रपाठ
क्रमचोदनापाठक्रमविरोधस्तत्र कतरद्बलवदिति संदेहे सिद्धांतेनैव। यत्क्रमं मंत्र
चोदनयोर्विरोधे यथा पाउषेत्वाध्वर्मोसीन्याज्या धिश्रयणं मंत्रपाठक्रमः। इतः परं बहु
मंत्रानन्यांगमध्ये मानुक्रम्याद्वासन मंत्रः पठ्यते उर्जे त्वा इत्येव लेति श्रुतिपाठक्र
मस्तु सोसावाज्यमधिश्रयतीषत्वेति। तत्र च महताप्यास यप्रार्जेतीत्यन्यवधानेन ए
विरोधे मंत्रं बलं मंत्रपाठक्रमो बलवान् नानुकूलः प्रयोगित्वात्। प्रयोगी स्यात्तोनि प्रयो
गी॥ कर्मणः प्रवृत्तो योगः प्रयोगः। मंत्रो हि कर्मणि प्रयुज्यते तेनान्तरंग आनन्तर्य
देवश्च चोदनाश्रुत्वे तेनासौ बहिरंगो व्यवधीयमाने हितात्ययो नानर्थकं स्यात् आरादु
च्छिनेन नात्ययेन स्यान्मंत्रपाठक्रमो ज्यायान्॥ नसमत्वात्॥ तेन दैवं मंत्रबलमि

ति। किंतर्हि समवेतदुभयमपि। कुतः समत्वात् समोपकारकत्वात्। मंत्रो हि स्मारयन्न
नुष्ठापयन्नायचोदनायचोदना च विधत्ते तदर्थमेव। एवमुभयोरप्यनुष्ठानार्थत्वात्
तुल्यत्वं पञ्चमेऽकृतिरोऽप्रयुज्यमानत्वादंतरंगत्वं। तत्र प्रयुज्यमानत्वं पदार्थानुस्म
रणेनाख्यं यदुक्तमन्येन रचोदनाया चेऽपि तस्मात्समत्वं। गुणानां तुल्यत्वात्।
नुभयत्र प्रवृत्ते। यदुक्तं समत्वाद्धि न त्वकुतः गुणानां भूयस्त्वात्। मंत्रो हि बहवो गुणाः
संति। यथा स्मारकत्वेऽपि वाऽहारिता प्रधानसहिताः परंपरं परार्थं इति गुणप्रधानयंति
नैवं चोदना साहित्यरेण्वना यान्यान्यानि वदूनि पदानि व्यवधायकानि गृह्णाति
तेन नानुष्ठापनयोग्यानं वचनं हि चोदनाया क्वचिदुच्यते नामंत्रवदतो न प्रयोगसमवा
यी मंत्रस्तु न तथा श्रुतिश्च मंत्रगुणाभूयस्त्वमाह तस्माद्देन दक्षिणाभ्यनुज्ञामिति। यो
हि स्वसमर्थ्यं उत्कृष्टं तां। नेतु मन्यो ज्ञमभिशंसितुं गृह्णाति। स आत्मन उत्कृष्टस्य गृह्णाति
तस्मात्तुल्योऽर्थः प्राप्तो मंत्रः तुल्यसमवाये सामान्यपूर्वमानुपूर्व्यं नियोगात्। अथ यत्र बहूनां
प्रधानानामेकफलसाधनत्वेनैकतंत्रसमवायः। तत्र सन्निपत्योपकारकाणि प्रतिप्र
धानं सर्वाणि प्रयोगेणाश्रः कर्तव्यानि। उतैकैकशः इति संशयः। किं तावत्प्राप्तं गणशः का
ण्डानुसमयोऽनुष्ठेयः पूर्वमेव गुणत्वंगानुष्ठानप्रवर्तकं श्रुमानुग्रहात्। एवं हि क्रमोऽनुग
स्यते। सकृदंगविधानं हि सकृदनुष्ठापापतिः अनंतरं बहूनां प्रयुज्यते तेन तदनुष्ठा
नायसरो वहव्येता भ्यासाऽश्रयणं तस्मात्कांडानुसमयो नैकप्रधानकेंगानां। एवं प्राप्ते

68

राम ६८

आहतुल्यसमवायेतुल्यानांप्रधानानांसमवायेसहभावे एकस्मिन्साध्येसाधनभावे एकवि
विध्यर्पितेसामान्यपूर्वं समानभावः। पूर्वकृतेव्युः। समानतांचपरस्परंप्राधान्याभ्यांसाचां
गोपकारकतास्वरूपांनराभावात् पूर्व्यदेवताविशेषस्यानुपपत्तेनुमशक्यत्वात्ततः पू
र्वंप्रधानतुल्यंगुणोपकारंद्वितीयादेप्रधानि पूर्वंकुर्यात्पश्चात्प्रथमप्रधानेगुणानंतरं
कुर्यात्। आनुपूर्व्यंप्रधानाश्रयमंगाश्रयं वातत्रप्रधानाश्रयमनुग्राहीतुं परार्थ्यानुस
मयआश्रयणीयः। एवंहिप्रथमप्रधानादु न दत्रविधानमर्पयेत्। अथवाआनुपूर्व्यं
संबंधात्पूर्वमनुपूर्वेनस्वभाव आनुपूर्व्यंपूर्व्यमनु अव्यवधानेनयोगः संबंधाश्चरितार्थः।
अन्यथाद्वितीयेकृतेनतृतीयेनप्रवर्तितव्यंनिमित्ताविशेषादेवगुणतरेरपिकर्मपंचमनंतरम्ण
दः तथावभिन्नमंत्रेनेवस्यात् अथांगक्रमवद्धापिदीर्घायसंप्रधानक्रमवाधार्द
क्रमवाध्येन्यायात्। अपिचांगक्रमानुरोधानंत्रमेदे सहत्वमपवाद्येनतानथाचप्रयो
गविधिर्वाधितः स्यात्। यचांगाभ्यासाश्रयणेक्रमवाधः स्यादितितदुक्तोनंतरंअ
गाश्रितत्वाध्येन्यायानितिसहत्ववचनेनवापरिहरणीयः एवमत्रप्राकृतिकःक्र
मः प्रदर्शितः। यथपासस्तरत्नुप्राजापत्येषुप्रथमपदार्थस्योपाकरणस्यकृप्ता
कृतस्यादृतीयस्यांततरप्रभृतंगवंधनादेः पशुनिष्कर्मप्रथमांगीकृत एवाश्रयणी
यः अन्यथाद्वितीयादौनियोजनादिक्रियामुपाणांद्वात्रिंशदादिः पदार्थैर्व्यवधाने स्या
त् नचनयुक्तं अनंतरत्वंहिश्रोतरश्रामिः पदार्थैर्व्यवधानं प्रापयति। ननतोपिर्किंयत्र

मेऽपि द्वितीयादेः पदार्थस्यारभ्यमाणो सप्तदशस्त्वेत्पूर्वं द्वितीयः पदार्थस्तदा सप्तदशभि
र्व्यवधानं षोडशस्य चेदष्टादशभिरेवं पंचदशस्यैकोनविंशतिभिरेवं चतुर्दशस्य
विंशतिभिरेवं क्रमेणान्तिमस्यैकत्रिंशद्भिस्तनस्य षोडशस्य व्यवधानं नाप्यानुपूर्व्यं हि
सप्तदशसंख्यायाः क्रमेण निवेशात्तत्रास्ति भवसामान्यपूर्वं तानुगतत्वेन सामान्यप
वेतायां च षोडशपदार्थानुष्ठानमवश्यंभावि यत्तामासात्रमेवासौ सहतो व्यवधानं नापि क्रमु
ख्यक्रमेव्यवं यस्मात्सरस्वतो भवनं सत्रेकदेशप्राप्यमपि मे दिश्यतइतिवाकाशेषमनो वे
सरस्वत्या ह्यावत्सरस्वती निसरस्वतः प्राप्यमयं द्वितीयवत्सरस्वत्या एव भंगानुष्ठानं मध्यहरगोद
मुख्यक्रमेण तत्रैकेन पदार्थेन व्यवधानमप्यप्राप्तं परिश्रेष्ठस्तरां सरस्वत्याः प्रपद
नं हि सरस्वतीमनुहरणप्रास्यतानां व्यवधानं प्रपदार्थद्वयेनाव्याप्यं प्रसन्नेनैतस्मात्
त्रापि नियतः पदार्थानुसमय एव । यच्चाचार्येणोक्तं द्वितीयपदार्थे द्वितीयादौ क्रियमाणे
सप्तदशभिर्व्यवधानमिति तदकेनातिप्रायेणेति न ज्ञायते । कांडानुसमये वा व्यवधानक्र
मसंश्रयः । अंगानुसमये गच्छेदुर्बलो वा ध्यानेन वरं न द्रव्यमेकानुसारपोगादित्यनुकांडा
मयं वक्ष्यति नैककर्मणि संबंधात् ॥ एवं न्यायापवादो य आधानानामनुसमप्रकारेण स
मानतन्त्रत्वकनं व्यानहि चतुरो मुष्टीन्निर्वपति कपालान्युपदधाति स्वत्रापि एकैकस्य
नप्रतिनिधानं मुष्टि कपालानामनुष्ठेयमानुपूर्व्यं योगादिति । न तत्र । एकक कर्मणि संबं
धात् । एक कर्मिंदं गृहणोपधानं स्वरूपं कर्मान्तरसंबंधः पदार्थो हि सराबानं यः स्वयं स

एम
६९

69

मर्थो भूत्वा प्रधानस्योपकरोति। ग्रहणं हि संस्कारः स चतुर्भिरवयवैरुपकारसमर्थः स्या
दिति गृह्यन्ते। एवं चानुपकारिणः प्रधानस्य मुष्टीनां चतुर्णां स्वयवसाधनत्वं तेन परिपू
र्णपदार्थरूपाभावात् कथं स्वरूपाभावेन तत्संबंधेऽनुसमयः स्यात्। अथ योऽस्य प्रधा
नेन संबंधः कर्मणा कः सो विचार्य केनोन कपालान्यनं पुरोडाशभागं येन कपाले स्तद्रू
पवा निष्पद्येयुः। किंतु कपालानि पुरोडाशपाकसाधनतामाश्रमः तेन मान्यम यागेन
न संस्कारोऽपतो एवं चेच्छ्रपणेन राक्रकर्मणा संबंधः सर्वकपालानामधिकरणसंबंध
स्तत्साधनतापि न सहतापश्च कर्मस्वपणसाधनत्वाकर्ममेन न संबंधो यावन्तो कपालाः
नामधिकरणसंबंधस्तद्दतायेन सह तापश्च कर्मश्रपणसाधनत्वात् कर्ममेन न सं
बंधो यावतां कपालानां नदेकंकारकं मे स्य संस्कारः प्रधानमेकपदार्थः न दृष्यवाः
परा यावयवाइति तेषामपि नानुष्ठानमयोग्यः पचमुष्टेरवयवत्वमुक्तमाचार्येण तद
पि न विचारितं न हि कारकं क्रियावयवः पदार्थश्च क्रियामेनेन तद् घ्रविचारितमाषितं न
च न तु रे मुष्टी निर्वपति अत्र मुष्टीसाध्ये निर्वापसाधनकं प्रसज्येत। अथ मुष्टिवि
शेषणं संख्यानाहिं वैरूप्यं स्यात्। मुष्टीनिति यद्यपि प्रधानविभक्त्याकर्मत्वं तथा
प्युपयोगान्न क्वापि मुष्टीनामिति मुष्टीनिति सिं संबंधः पुनः संख्यासंबंधे कर्मत्वमि
ति मुष्टीन्निर्वपति चतुः संख्याविशिष्टाः कार्याः। विधानवारेण स्वर्णा चैव रू
प्यं तेन न निर्वापोऽस्तिविशिष्टः संख्याविशिष्टश्च मुष्टिसंख्यया विशेषणविशेष्य

भावअर्थः॥ तेन यवच्छेद्यव्यवच्छेदकत्वेन वा कार्यभेदः निर्वापणानुष्ठिभिश्च तुः संख्या इति
विशिष्टविधानाश्रयणे यो ऽनुष्ठेयत्वपदार्थस्याभावाच्चैकत्वेनानुसमयस्तु हि
नाचु विचारणीयं अनुक्रमणे हि द्वितीये समुदितानां पदार्थानां साधनीयानां तेन प्राप्य
ति नैनत्र हननं तद्दूषयमेवस्यानं अननुसर्वसाधारणेयनान्यत्रापि गमकं स्यादि
त्यभिप्रायः॥ अवहननसाधनावदानप्रदानेष्वनुवचनात् एवं यत्र यत्र पदार्थमिति तत्र
तत्रानुसमयस्तेनेति निरस्तमाह॥ अवहननसादनीनमवदानप्रदानानां नमवानुसमयनी
यं कुतः वचनात्तवरूपं हि प्राधान्यानेकमुदाहरणं हविरवहननमिति निर्दिश्य विनाभि
नवभवधानता। तत्राह। सर्वप्रधानगृहीतहविः संस्कारो भेदेनानुष्ठानयोग्यो ना
स्ति यच्चोपाभिमर्शनं नरैककल्पोऽक्षेपस्यनत्रेणायश्च प्राक्तोक्षणेनवक्षुः संस्कारः
सोऽपि तंत्रेणाउपानाद्यौ प्यैवं सादनं च हविषस्तेन्यं वेहितं न समादेग अवहननदयोऽभि
त्राः पदार्थाः प्रतिप्रधानं व्यजनानीयाभ्यवधानेन संभवंतीति तदादाहरणं ऐंद्र
वा पृथ्वा हि ग्रहेषु प्रतिग्रहं ग्रहणं ततः परिमार्जनं पश्चात्सर्वेषां क्रमेणासाद
नं मित्यग्नेत्यापदार्थानां ग्रामोति। न च वनाद्धस्त्यनेव वनवर्ष्म विकमी साधन
निषेधः। यथा व्यूह स्विनुग्रहीत्वा नसादयति प्रहरणं नमरयादस्वं निषेध
जाद नपामिगमय मि पत्नेव न स्वैवेकाचजता दृत ध हिंस्यत्वाहास्मातीति वु
वत् अवहननकाचत एवासाध्यनहदर्शयति। तत्र प्रथमवनेवाग न निर्णीतरीयकत्व

७०

तुक्तं उक्तं समवेतं अवदानं प्रदानं तच्च प्रसिद्धं अस्मात् अग्रहणात् कस्मान्नोदाह
तं । तत्राप्ये केकस्मैवेणात्तु समप्रार्थे ग्रहणात् मासां गं नां नव च नान्या प्यनेनेनत् । अपि
हि । तत्रासादनं वचनात् । अवचने हि पदार्थानुसमयस्तु यः समवाये तत्रानुल्यानां प्रस
मवायो विषमः स्यात् । ननु हि युक्तो मत्स्य नेष्टस्य खण्ड प्रक्रम्यतीति चन्यायात् ॥ येष्वास्वेष्ट
विधानात्सर्वे वत्तुं दुष्टंगणा स्वष्टो कृत्वा उपभ्रजीति अप्ययच्चतुर्धा वायांग ग्रहणीति भेदस्य सर्वाक
नप्रातिक विधानात्स्वदार्थी सेत्केकत्वाच संदेहाभावादनुदाहरणमिदं ॥ नद्रव्य भेदेऽप्यणोप
हितिवास्याः । आग्नेयपुरोडाशो हारयोः अग्नेयपुरो स्वष्टकृतीवाभ्यां धारास्थानं व तु स्मरणामिस्यादि
तथास्सस्स्ट्र भूभाजाप त्स्ये बुक अत्रापि ग्रहणमेकैकस्या धारयासादनं तमेकैकस्य पशोरव
दानं प्रदानं तत्राग्नेयादिनदपवदानि द्रव्यभेदे प्रधान साध्ये ध्येनग्रहणसादनं तं नाव दानं प्र
दानं भवति । कुतः । गुणयोगात् । गुणसंबंधात् । गुणसंबंधस्य साधनभावेन सद्दर्शपयु
द्रव्याणाम्नु नस्तदासिध्यति तदा यागान्यायोक्तो पता सर्वावदाना नामेकस्य यागः सोव
दानानां प्रदानां नत्वे प्रयमप्रसो पासिध्यति सिद्धे च तस्मिन्साध्यत्वाभावाद्यागांनरा
भावाचकं प्रतिसाधनभावेन गुणयोगाः स्यात्तच्च न दृष्टमन्यासो उक्तो यागस्य अवदा
नादिद्रव्यसंस्कारो यागार्थः । सचेद्व्यानुरोधे भावस्येनां न हितिस्येव गुणयोगात्प्रधानत्वं
हीयेत । द्रव्यस्वभावानुवर्तिवाधच्च यस्वभावानुवर्तितत्स्य गुणभङ्गः । यथा राज्ञः प्रधा
नपुरुषः एवं सर्वत्र स्विष्टकृत्वाद्द्रव्यभेदयागे कोवदानादौ पदार्थानुसमयो दृष्टव्यः । न

नुभवतु नामहवीवनैकेपागाभेदे स्विष्टकृद्दाहोपहार्यानुसमयः प्राजापत्यादौ कर्मभेदान्नभवि
ष्यति। सत्यं भवेदेवं यदि तुल्यसमवायेन भिन्नप्रधानोपक्रमो न स्यात्। अभिन्नपदार्थेन संबं
ध्येनैककर्मणि सर्वथा दृश्यते नैको न भवेत्। तस्मात् तुल्यानां प्रधानानां समवाये यद्वदाने
प्रदानांतं तस्यैवापवर्गस्याभिन्नानामेव देवतैकेरष्वभेदे यागैकत्वापावदानं प्रदानांतं। अन
एवच्छागानां हविरिति प्रत्युक्तं॥ प्रवृत्तेनियतं दोषविशेषविशेषात्। इदं मिदानीं विचार्यते
प्रारब्धे परिसमाप्ते कर्म्मणि नियतकालकर्म्मावसर आगतस्तत्र प्रारब्धं परिसमाप्य प्राप्ता
वसरं कालातिक्रमे कर्तव्यं। उत प्रवृत्तकर्म कालबाधेन प्राप्तावसरं कर्तव्यमिति किं ता
वत्प्राप्तं प्रवृत्तं परिसमाप्य प्राप्तकाले कर्तव्यं कुतः क्रमप्रमाणाविरोधात् यथा तत्र श्रुत्या
दिक्रमप्रमाणं तस्य दार्ढ्यं तरस्य वाय्यं तन सहेते नेन प्रवृत्तं परिसमाप्य नियतं कर्तव्यमि
ति प्राप्त आह। प्रवृत्ते प्रक्रान्ते कर्मण्य विदैवाभ्यो षाद्यूड परिसमाप्तेः पूर्वं निमित्तं नियतकाल
मागतं तदानियतकालप्राप्तकाले नुष्ठेयं। कुतः दोषविशेषात्। दोषविशेषो मा स्विति
कर्तव्यं। कथं दोषविशेषः। यदि प्रवृत्तं तत्स्वकालेन समाप्तमिति नियतकालेन तन्मध्यप
तितं। एकश्च दोषः प्रवृत्तं समाप्तिकालेन संवृत्तं प्राप्तकालमपि यद्यकृत्वा कालेन तत्तदा
परो दोषः स्यात्। तस्मात्प्राप्तकालमग्निहोत्रादि पश्चाद्वौ प्रवृत्ते मेतु ष्ठेयं। यातु क्रमवाच्य
स्य यद्यदार्ढ्यं गुणाभ्युपेतिन्तु मत्रे दृश्यो दोषः अनन्ति प्रधानानिष्पत्तिस्तत्रांगांगबाधस्त
तोत्र दोषविशेषः। ननु निपतनोत्कर्षे पि कालबाधादंगांगबाधस्तुल्योनैनतत्। कालोंगप्रधानयो

एम ७१

तत्र प्रधानाश्रितवाधः स्यादिति दोषविशेषः ॥ षोडशिनि स्तोत्रानुपूर्व्यभ्रंशः स्यात् । ज्योतिष्टो
मे षोडशिनं प्रकृत्य श्रूयते नवै पुरस्तात्प्रातरुपाकुर्यात्सायमित्यनुशंसतीति सर्वसमा
ख्यानात् षोडशिस्तोत्रशस्त्रभाजो षोडशिग्रहस्य कालीति तत्र पंचदशस्वयंवृत्ते पुनः अस्तमयस
मय आपातस्तत्र षोडशिन उपाकरणं कर्तव्यं नावति किं प्राप्तं कर्तव्यमिति कुतः प्रव
ने निषत्ते दोषविशेषाभिधानात् स्यादपि यत्सोत्यं प्रवर्तते तेनन्मध्ये नियतकालः षोड
शिग्रहमागमयेत घृतिकृत्येन ततो दोषविशेषः प्रधानषोडशिकालातिक्रमः स्यात् तत्सा
त्कृतं व्युपाकरणं षोडशिन इतिप्राप्ते उच्यते अनुशंसः पक्षव्याहृतो उत्कर्षः षोडशिनि
। कुतः पूर्वभ्रंशस्स्यादनुत्कर्षे दोषविशेषः भ्रंशस्य कर्थ्य । समाख्याहि षोडशिबंधुमाहस
यानुपूर्व्यं रक्षितव्यानि । तस्याग्रेहि एवानुषेयानामुत्तमविग्रहणं पश्चाद्विवेषु षोडशिन
श्च पूर्वः षोडशिस्तवव्याहन्येत तस्मादानुपूर्व्यभ्रंशात् विग्रहणपूर्वमनुष्ठानं षो
डशिसंबंधश्चानिभवस्मात्स्वकर्षः । अथ नियतकालमुपाकरणं भवतु तत्र दोषभ्रंशस्वभ
वादेनदुष्कर्तव्यं ना । तत्रोपाकरणोहि दोषभ्रंशस्य अन्यदुपाकरणमाहु श्च मन्यते व्या
हिस्तवनइतिकर्तव्यं न दोषभ्रंशस्तस्मादुपाकरणे पश्चाताहेः सर्वस्योत्कर्षः ।
तालिके निरिंसप्रकायश्चाकालिकशासनात् ॥ आरंभे फलमुक्तमामिदं संश्र्व
वाधनात् ॥ नैत नियमतः । पौर्वापर्यं तत्र विधियन्ते प्रसक्तः पाठतः फलमुक्तानानिय
नाकृतिः । एषामपि हि पाठोस्ति पूर्वापरक्रमाश्रितः अत्रानियमवाक्यान्नियमोनि

72

अकर्मसु नीयतः कालसंयोगेन तेषामपि विधानतः। नियतत्वे स्थितिः क्रमाकांक्षा न विद्यते
अतश्च साधकमेधाहोमेष्टस्यापराधतः। विकृयस्ते पराण्येऽपि कृते कालसंयोगो। यदि सा
यं होमस्तदा हि सायंप्रातः मासे कृते सति। वीयते त्रानुपूर्व्यस्याभेदः यथा कृतश्रुतिर्द्दष्टितः यागाव
स्थाने होमस्य क्रमः समर्थित इति। तद्वदेव नेदं दृष्टं समारोपादनेनरं। तुएषस्वतंत्रस्तोपि नि
त्यस्योत्कर्षेनेतनः। अनियमे फलसंयुक्तेषु सर्वकर्मणामपत्रोहारहरणं। किं तेषु नियतक्रमो
नुष्ठापने क्रमनियामकं उच्यते। तदत्राप्यविशेषाद्भविष्यतीति। सर्वाणि भिन्नतन्त्राणि
भिन्नफलान्यपि पाठक्रमेणैवानुष्ठेयमनितिमेत्राह। यान्यफलानि तानि नियतनि
मित्तानि निमित्तानि वा नियतकालसंयोगीनि कालस्य च नियतानुपूर्वीकयोगस्य पाक्रमो
नियतस्तत्र यानि फलसंयुक्तानि तेषु चायुषानुष्ठेयत्वाभावात् फले कृष्यानुष्ठानात् त्यागव
त्कालसंयोगो ह्यनियतः फलवशेन तेन तेषामनुष्ठाने क्रमानादरः। अंगेषु स्वयमनुष्ठे
यत्वे नैकेन कर्त्रा युगपदनुष्ठानासंभवे क्रमाकांक्षा जायते। अत्र तु फलभेदाद्दधिका
रिभेदे न कर्तृभेदात् क्रमाकांक्षा नास्तीति पाठो न नियामकः। नियतकालेष्वपि पूर्वापरि
भावो नियतः एकयोगाभावात् तत्रासीकां तत्वात् क्रमस्य एवं तर्हि पाठक्रमानर्थकं भवि
ष्यतीत्यत आह। क्रमो विध्यर्थः कर्मण्यसंभवात्। विधानार्थो हि पाठक्रमो न क्रमं भजते
कात्स्नर्थः। एवं स्य प्रयोजनस्याप्तसंभारदन प्रेक्षितत्वात् क्रमस्य। सर्वकर्मणां विधानेषु
हि देवकृत्यानेन च क्रमवर्त्तित्याजिकृपाक्रमेणैवोच्चार्यते। तेन क्रमोच्चारणं विना विधा

राम
७२

तेन शाकलं नश्यति न दर्शपात्रक्रमः। अनुवचनादिविधानाय न स्यात्पाठक्रमः। किंत्वनुष्ठानाय महाक्
म एव संभवत्येव धीकारकर्मणोः स्यात्। कुतः मरणानन्तरं देहभावादेव दो शोकोनुष्ठानं
हृदि निरस्तं वानुमोस्यसोमादीनां अथवा मायं कर्मणि क्रमः प्रतीयते सविधानुकर्मणि नोचि
द्विधानमेव कर्मणां न संभवेनैव्यकेवरसनानेकुशाद्वोचारण्यसमर्थ्यानचक्षोत्रमपिम
नस्तु क्रमकारित्वं सिद्धमेवेः। स्यनेकज्ञानोत्पत्तेर्युगपद संभवादेवश्यं केनचित्क्रमेण विधा
नाय भवति न व्यापित्य पैक्रमोनान्तरीयकः प्रतीयते तेन विधानाभावात्क्रमस्य नावश्याश्रयणी
यत्वं। अथवा परिक्रमोपि विवक्ष्यते तर्हि कर्मणि दर्शपूर्णमासाहोकरणसंभवः स्यात्
तत्र स्याहवनीयादभ्यः कारकत्वेन प्रतीयते। संस्कारे रवेषां कारकरूपत्वं। संस्कारश्च विध
नस्त्वपास्ति चेद्दर्शपूर्णमासानन्तरं प्रसज्येरन्। तस्मात् नियमो नुष्ठाने अवहननाशेष्वनु
णानुग्रहात्। इदानीमयं विचारः। गृहीतेवहनन्दूसे विना को भवति महानतयो स्तदा
किं हविरितरोत्पत्तिरतस्मात् विनष्टा वृद्धिः प्रोषादवादे यं किं प्राग्ज्ञानस्तेनैव पक्षः
अवहननाशे हविषः पूर्वपक्षज्ञस्य नाशे न्यद्धविरं नरं मुत्पादयितव्यं। कुतः गुणानुग्रह
त् गुणानां संस्कारणं पुरोडाशाभिन्नानामनुग्रहात्। एवं हि तेनुगृहे नास्यकर्षप्रयक्ते
स्य प्रधानेन संबंधीमुः।। यदि हविरन्तरं नोत्पाद्यते तर्हि ध्यवहननवहननाशेनष्टाः
संस्काराः। कथं प्रधानस्योपकुर्वन्गुणाश्च संपादयेयुः। तेहि पावहानोदेशेन प्रवृत्ता
आम्नायनाशेन स्थायत्संबंधात्। शिष्टानां भक्षानर्हत्वात्संबंधा चवहननद्रव्यनाशस्त

73

त्रस्य संस्कारेणाग्न्यस्य हविरंतरे स्यादन्ये तु नार्थस्य वदनात्प्रयाः संस्कारास्तु पक्वस्यापु
णा वा संपद्यन्ते ॥ न पूर्वशेषात् ॥ नैतदेवं हविरंतरमन्याहुतीयं किं तु पूर्वशेषादवद
यं यतः पूर्वस्यैवायं शेषः । संस्कारश्च हविषो द्विरुपमकृत्याप्रदानराय पूर्वशेषो नापमिति
विशेषो मा भूत् उभयत्र वा सादनप्रोक्षणादिप्रवर्तनं दृष्टार्थो श्वावहननादयः नं पु
नीभावादिफलमपि विशेषेण प्राप्नुवन्तः । अप्रयाणाद्यपि न द्रव्यदृष्टार्थः । अपक्वभक्षणे
ष्टाद्विनिर्वहणानाशेऽपि पूर्वशेषत्वात्संस्कारा अपि तत्र स्युः संनीतिनो स्यादन्नं पह
विरंतरं ॥ अचोदितत्वाच्च ॥ अवदानाद्धि हविरंतरे न चोदितं यथाग्निहोत्रस्रुव स्पृशन्नुख
न्ते विनष्टे हविरंतरं न प्रयोजयति स्याल्लीनं एवमग्न्यहुतं प्रयोजयति न दाहुतं स्यादग्नि
होत्र हुतं ग्ना नीतमिस्रुक्पक्वमप्युपधुनीयी स्रुक्सा घृतस्वाभिधेतस्रुकेन प्रायश्चित्तं तेन
वाभिमन्त्रणस्याभिधाय यस्यास्यां परिशिष्टं स्यात्तेन जुहुयादिति हविरंतरं न चोदितं
स्विष्टकृद्वा तु पूर्वयोगात् । स्विष्टकृद्वा स्यात्तेनेति स्विष्टकृद्वत्समस्विष्टिकृतं हविरेवं कृ
तं स्यात् । हविरंतरे ऽप्यवदाने योगात्स्विष्टकृतं समानं तत्र पूर्वस्मिन्नुद्दिष्टे स्विष्ट
कृदर्थमेव विनष्टं भारमखेन तस्या संस्कारा नान्यत्र गच्छन्ति समानाअपि तस्मिन्वि
नष्टे तेन हविरंतरे स्विष्टकृदवदानं संस्कृतमपि भवतीति पूर्वस्मादेवावदेयं भवेत्
ननु भवतु नाम पूर्वस्मात्स्विष्टकृदवदानं तथापि हविरंतरे स्यादितः केनवार्यते तदाह
आनुपूर्व्ययोगात् । एवं स्यात् आनुपूर्व्यां प्रयुज्यते । यत्र प्रथमं प्रधानावदानं पश्चात्स्विष्टकृद

ए.मः
७३

वदानमिति। यदि हविरंतरमुत्पाद्य तत्सिद्धं गावदानेऽनंतरभावि प्रधानावदानं स्यात्तत्प्राथम्या
नुपूर्व्यं मुख्यक्रमो वाध्येत मुख्ययोर्यागानुष्ठानयोः प्रधानयागस्य प्राथम्यात् शेषादवदी
यमानेनानुपूर्व्यं स्यात्तत्स्यात्॥ गुणहानौ तु शेषभावान्नस्तु प्राप्तः प्रसव्याहृतो। न शेषात्स्वि
ष्टकृतः शेषभावात्। द्रव्यशेषभूतं हि न तु परिवृत्त्या तत्प्रधानयोगि यत्तस्य शेषभू
तेन व्यवधानात्तद्द्रव्ययोगि। असंबद्धस्वकार्यसाधकं यदि व्यवधानेपि साधकं तर्हि तु क्रयाः
प्रधानद्रव्यं स्युः तस्माच्छेषत्वादिव न प्रधानयोगीति कुत इति चेत्। गुणहानौ सर्वांशस्य शेषः
शेषभावः। गुणानां हि प्रधानाकांक्षया प्रधानपरिगृहीताः साक्षात्संबद्धमपूर्वकार्ययोग्यं
द्रव्यमाश्रित्य प्रधानस्योपकुर्वंति। तेनात्र प्रधानोपकारद्वारं प्रधानावदानं तन्नष्टं न स्यात्त
द्धिनाशाद्धीनः। अयं नीतिर्गुणहानिः शेषे तेन न प्रधानसाधनयोग्यः। न च दृष्टार्थशेष
द्रव्ये दृष्टं तेन दृष्टार्थैरपि तत्र भावितव्यमिति तत्र अनुनिष्पाद्य पदार्थानुषेध्य वहनमाघ
नुनिष्पादितत्वेन संबंधमेवं शेषद्रव्येऽपि तेन विना च द्रवदानासंभवात्॥ यथा दृष्टं तद्य
दुष्टेः शेषे न त्रिक्षिप्तो। तत्रैव तिष्ठति। तथा दोहनविरोधनापेक्षिताज्यपो यत्तत्तेन जनयति
तद्वत् प्रोक्षणादृश्यस्य प्रधानसंबद्धा यदवदानेनैव संबध्यते। वहनादेरपि नियमादृष्टं
तस्माद्बविचार्यते। एकमवदानं गृहीत्वा विनष्टमपरं पुरोडाशस्य तत्र एकावदानमार्ग्यं हवि
रंतरं स्मात्पृच्छिन्नदवदानाय छित्तमवदेयं। एवं तु विद्यतावदानमोर्मध्यं एकं विनष्टमपरेति

श्मि। न ह्यपि पूर्ववत्संदेहे किं युक्तमिति वाच्यं। तदर्थमिदं विचारणीयं किमवदानवियोग
मात्राल्लोपे संस्कारनाश उत तावदाननाशात् लोपा हवेरवदानविच्छेदे वमध्यग्रहणादि
च्छेदः यसंगादुभयोर्विच्छेदः सक्रमेणावासहनावन्नास्ति विच्छेद एकैकशो द्वयोर्विच्छे
दे पि त्रेष्वां मतो यस्य प्रोक्षत्वं स्यात्। अथ यावत्स्थानोद्दिष्टा परिग्रहेतेन तावत्र विच्छिद्यन्ते
ते हि तन्नास्ति सर्वेषामुद्देशात्। अत्र वचनं तत्र प्रापकमदप्य... अन्यथात्विष्टकृ
द्भागवत्संस्कारत्वेप्रधानत्वं हि येन एव यापि यत्तु... तन्न सर्वं छिद्येत तस्मादवदान
विच्छेदमात्रान्न हि विनाशोऽन्तरकाले एवं च तदुभयोर्विनाशो विनाशः स्यादेकस्मिन्सं
स्कारसंभवात्। अपि च। गुणायोगाद्... च्यते हविरन्तरपरिग्रहे पूर्ववद्विरूपादाने सं
स्कारविनाशाद्गुणयोगान् स्यात् तदत्रैकस्मिन्नवदाने विषममनुगुणयोगो यागो भवि
ष्यतीति नास्ति हविरन्तरोत्पत्तिहेतुः न च भावितत्वात्परिसमाप्य हविः संस्कारो येनोक्तयथा
...स्यापरिग्रहे एकैकपरिक्षयः स्यात् तस्माद्यासज्य... चैकस्मिन्नव
दाने संस्कारकेतिनष्टे... अवदानमात्रे... विनष्टमवदा
ने क्लिन्नावदाने न हविरन्तरमुत्पाद्य यथोक्तमिहेतत्रे शेषादवदानमस्ति चेदवदानहविरन्तर
स्य तत्परिहर्तव्यं तत्रोभयत्र भवतु नाम तत्र हविर्नोदेषाभावादत्र च्यो... व्यमस्मादिति
...त्यन्तरवयवमुपयोज्य परिशिष्यमुद्दिष्टं तत्र परिशिष्टस्य व्यवहारो भवति यत्र...

74

राम: ७८

ष्णोऽपि सामान्यरूपेण यथाग्निहोत्रे हुते सायं नो होमाय हुतेति प्रणीते न च तेनावहनीयो हेत्रव्यं न दर्श्यन इति ।
स्य शोषणात् । प्रमुक्तं न हि तद्रूपोपमुक्तं शेषतुल्यमिति न तेनावहेयं । न चापि तत्पक्षे त्यागार्थं दर्शनं नानदु
न पानयाम कुर्यात्तु नोच्छिष्टं वा पन लेपं तु नोच्छिष्टं मग्नो दुवामि । नीति हुते स निर्यद्दुर्वारितं तेन स्येव हेमंनिषे
धनित्ते नाहुते कविनाशेन प्रतिषेधः । अतः अन्यतरस्मिन् विद्यमाने तदाश्रयसंस्कारसहकारि द्रव्यरूपे भषा
गसिद्धे संस्कारान्तरे च गुणत्वेन प्रयोगानिर्देशस्य ।। मध्यवत्सं देवेद वहेयं पुनर्दृष्टेः । अन्यतरस्मिन् दृष्टे वेत्तु
न्द्रमत्रापि शेषतः । अवहेयं स्थितानामेतानि संस्कारान्तराश्रयाः । विनाशउभयोर्नष्टाः संस्कारास्तन्मयो
जनः विच्छिन्नयोर्द्वयोर्भावे स्मात्तस्यान्न्य विरंतरं यदर्थं यत्प्रयुज्येत तस्य पुनर्विनाशना । नरेदवनाग्नि
शादेवनाग्निशाद्दृक्रियाः परार्थत्वात् प्रत्युत द्रव्यापचारे तदभावे वा यद्दर्शं द्रव्यं प्रतिनिधानयमिस्तु
तं न त्वदेवतादेरपि प्रतिनिधाने प्राप्त आह देवतानां वद्म्यादिकाइंद्रादि प्रयोगेण न त्प्रतिनिधेया
न हीन्द्रेण यज्ञस्य तेन तन्निजन्यं शक्तिभेदात् । यथा नयोरर्थावबोधने शक्तिभेद एवमपूर्वसाधनेपित
स्मान्न देवताः प्रतिनिधेया अग्निरपि न प्रतिनिधेयः । यथाहवनीयाभावे गार्हपत्यादि स्वस्थाने स्थि
तत्त्वेनउपनतः । स आहवनीय एव अग्निरप्यन्यंतरकार्यं न करोति । संस्कारभेदेन स्वरूपभेदे शक्ति
वैचित्र्यादन्याशक्तिरन्यशक्तिजन्यं कार्यं न जनयति । ननु वक्तव्यं नाग्निः प्रतिनिता तथ्य इति येन दृष्टेन
प्रतिनिधानमग्नेः मथ्यमानश्चेन्न जायेत यमहूतान्यरापश्येन्न माहस्याभिजुहुयादिति न च शास्त्रेण
बोध्यमानत्वान्न प्रतिनिधिः स्त्रीकादि विरोषात्सदृश्या प्रायपत्नाय शास्त्रं चोरितार्थं न च शास्त्रेणेवो

ध्यमानत्वात्प्रतिनिधानं न तत्संभवो नियतविषयत्वाद्वाक्यस्य मध्यमानस्याजन्या अन्यद्देशस्य
मात्राद्युत्सर्गसिद्धः प्रतिनिधिः सुसदृशसंस्कृतान्निर्भवन्केन वार्यते न च तेन शक्तिभेदात्प्रति
नीधीयमानस्य कार्यं न साध्यते। साद्दृश्यात्तु ह्यागृहीते न च तेन तत्र शक्तिसंभवान्नीवारादाविव
व्रीहिशक्तिसत्त्वाभ्युवितव्यमत्रापि प्रतिनिधिनानन्वयद्देशो पृथगपि तत्र हि शेषमात्रित्वा
शेषनैमित्तिकविधानान्नास्ति प्रतिनिध्यवसरः एवं तर्हि स्वयमेव प्रतिषिद्धत्वात्प्रतिनिधि
प्रतिषेधावसरश्च्यते प्रतिनिधानं न तु व्यागृहीतं साधयेत्फलं पूर्णं प्रतिनिधेयस्यानातु
कूल्येनाल्पकस्यतः हीनं प्रसाधयेत्साध्यमनुकल्पः स्मृतः तत्रयं प्रतिनिधौ जलं दर्भः कथं
चित्प्रकारेऽपि वा अजकुलोऽपि लेशानवृत्तिमात्रसदृशस्ततः मुख्यफलप्रसिद्ध्यर्थं प्राप्नो
ति मुख्यसंग्रहः। मुख्यप्रतिनिधानेन माग्नहीतं निषिध्यते। अन्ये वापसरस्तस्य सूत्र
स्वविषयोपि स्तः। पूतीकादौ नु साद्दृश्यमोषधित्वेन तत्र पुनः शब्दो मन्त्रः। नाभिधानमा
त्रं तत्रापि प्रतिपत्तिकर्मैव शब्दे वि प्रतिरिति। अतो मन्त्रो मरस्थाने मन्त्रान्तरं न प्रतिनिधे
यं न हि ग्रहणप्रकाशको मन्त्रः प्रास्तरणप्रकाशयितुं शक्नोति। प्रकाशनप्रयोजनश्च मं
त्रः। प्रयोजनमेव प्रतिनिधौ न सिध्यति न तौ प्रतिनिधेयक्रियाप्यिन प्रतिनिधेया। सा च हि
विधा दृष्टार्था अदृष्टार्था च तत्र दृष्टार्थावहन्तिनं दुल्लीभावफलापेक्षणस्थाने प्रयुज्य
मानापेक्षणाकार्यं पिष्टजननपि तु न समर्थो अदृष्टार्थापि वाघाराज्यभागप्रयाजादिस्य

णां नान्योन्यकार्यजनिका विसदृशकारकविशिष्टत्वाद्धि सदृशं कार्यमुत्पादयेयुस्तद्धि सदृ
शस्वरूपिण्यो भवेयुः स्वरूपभेदः सर्वत्र फलभेदकस्तस्मान्निषेधोऽपि न प्रतिनिधेयाः ॥ कामं देव
तां प्रतिनिदध्यादिति सूत्रशेषः । द्रव्यं देवतासंयोगस्वरूपं तत्रान्यतरत्प्रतिनिधेयं चेद्देवपरं कस्मा
न्न भवति विधेयैकस्वभावादिति चेद्द्रव्येऽपि समानं तदपि साधनत्वेन विधेयस्वभावं यथा स्व
रूपमविधेयं न तत्क्रियांगमिति नोपपद्यते अतो विधीयत्वेऽपि यथा द्रव्यं प्रतिनिधीयते एवं
देवतापि । सामान्यं तत्र यत्तदुक्तं नैवं तत्राप्येकदृष्टरूपपरिमाणद्रव्यदेवतादीनां गुणवि
धानार्थस्य सामान्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । शास्त्रान्तरे च प्रजापतिदेवताप्रतिनिधौ व्यामहत्व [?]
ध्रुवाहे यमंत्रप्रतिनिधोऽभ्युपेतः । अपरे त्वन्यथा सूत्रं वर्णयन्ति । यदेतान्प्रतिनिधत्ते । काम
सन्देवतामपि प्रतिनिदध्यात् न च देवताप्रतिनिधेया विहितत्वाद्विधानैकसमाधिगम्या
देवताया यत्र विधीयते सैव तत्र देवता या हि यत्साधनत्वेन विधीयते तमर्थं सैव सा
धयति । नान्या । अर्थोऽपि तयैव साध्यते नान्ययैवाति [?] । तेन देवतायाः सर्वथा प्रतिनिधेय
त्वे सा प्रतिनिधेया भवेन्नु नैतदिति तु वदेवतादेवतेऽपि नित्यमप्रतिनिधेया इति तात्पर्यं तत्र
भिरसंबद्धस्य साधनत्वस्य विधेयत्वेऽपि प्रतिनिधानात् । प्रतिषिद्धं प्रसमानत् । यथा प्र
तिषिद्धं यस्मिन्कर्मणि तत्र न प्रतिनिधेयं यथाश्यामाकेषु ऐकोद्रववरेदेषु साद्यपास्य [?]
तिनिधेयत्वेन प्राप्तेषु प्रत्यवायान्निवर्तते यथा वासोद्रवेरो माषाः अयज्ञिया वैकोद्रव

76

वरत्वात्॥ अथ स्त्रियामाषाद्यतिप्रतिषेधो नित्यप्रयोगे यदि सा प्रधानप्रतिनिधित्वेन तस्याः प्राप्तिः।
तेन तत्र प्राप्तो प्रतिषेधोयं प्रतिषेधानुरक्ते विधौ सर्वं प्रतिष्ठापूर्वमर्थापत्त्यवगमतस्याप्यतीति
प्रत्यवायान्न प्रतिनिधेय॥ स्वामी फलयोगात्॥ स्वमस्यास्तीति स्वामी धनिकः कर्म्मणि सन प्र
तिनिधेयः। कुतः फलयोगात्। फलेन योगः फलयोगः यो हि स्वमर्थं प्रयुज्यतेति। स तत्फलेन युज्यते
यदि स्वद्रव्यत्यागो यान्यः प्रतिनिधीयेत तर्हि परित्यागं कुर्वन्स एव फलयोगी स्यात्। ततश्च
द्रव्यव्ययोनर्थकः स्यात्। ननु अन्यस्यापि स्वकं द्रव्यं स्वाम्याश्रयं फलमुपादयिष्यतीति तेन तत्
योगिना स्यमविश्रुतेति न दोषः। प्रतिनिधानेनैतत्। स्वर्गकामो यजेतेति यागकर्तुः फलेप्सि
ता। कर्तृत्वं मुख्यमेवेह प्रधाने फलयोगतः। प्रधानं स्वामिना कार्यमिति वक्ष्यति स्वयं फलयो
गात्। प्रतिनिधौ माभूत्फलस्य संगतिः प्रधानं स्वामी फलयोगादिति वक्ष्यति तेन प्रधा
नानुष्ठानुः फलसंबंधोस्तीति सिद्धे प्रतिनिधानरनुष्ठातुरेव फलं स्यादिति न प्रतिनिधातव्यः
स्वामी॥ गुणेषु प्रतिनिधिः परार्थत्वात्। एवं स्वकर्म्मस्वप्रतिनिधाने प्राप्त आह। गुणेषु अंग
कर्म्मसु प्रतिनिधेयः स्वामी। कुतः परार्थत्वात्। स्वार्थत्वात्तेषां ये हि पुरुषार्थाः फलमुत्पादयं
ति कर्त्तृनिष्ठं तत्र फलयोगः कर्तुरिति न प्रतिनिधानं ये क्रतुयोगिनमुपकारमुत्पादयंत्यंगक
र्म्माण्याग्न्यन्वाधानपूर्वेद्युर्बंधनादीनि तानि प्रतिनिधिना थावरितान्यपकारं क्रतावुत्पाद
यंतीति तेषु तत्र प्रतिनिधीः॥ सत्रे प्रभुत्वमुनेः। ननु प्रधानकर्मस्वपि प्रतिनिधौ दर्शने फले

एम
७६

चमानि निधेयगामि तत्कथं स्वामिनोऽग्निनिधानं कर्तरि फलयोगादुच्यते। कुत इति चेत्सत्रे
ष्टुशब्दः पक्षस्यानुगौ ननदर्शनं श्रुतेर्विधानात् न सत्त्रविशेषमाश्रित्य नापूर्वं विधीय
ते। यदि दीक्षितानां कश्चित्प्रमीयेत तस्य दग्धे दीक्षी स्यान्नेतु परोक्ष्य तेन सह यजेरन्निति॥
स तन्त्रधर्म्मा कर्म्मयोगात्। नेदृष्टिविषयं चिंतयेत परोक्षो स्वामिनः प्रतिनिधित्वेन तत्र्व महो
रात्रादिभिः संक्षिप्यते। उतनैनिकिं तावत्साद्धं नशृणुते क्रतौ यजमानत्वाद्यजमानस्य हितो धर्मः
पुरुषार्थत्वेन चोदितानत्र पुरुषार्थसाधनत्वं च न प्रापितं सत्त्रं तु प्रापितं तेन तस्यापकृतत्वं
गमेवानेवानुष्ठेयमिति प्राप्तउच्यते। स तन्त्रधर्मा तस्य यजमानस्य धर्मो यस्यासौ न धर्माभ
वेत्। कुतः कर्म्मयोगात् तत्क्रतयो हि तदायोगः शक्यते प्राप्तुं यदा न पाश्चात्भवेन योग्यता
वेन संस्कारैः स्यात्तेन कर्तव्याः संस्कारा इति भाष्यकाराशयः। परं धर्मो अन्यवाग्यमन
पयोव्रतशालासन विचक्षणादिवचनात् यः सौ सकर्माधिकारप्राप्तकादीक्षायाः सर्वाधि
कारवान्कामधेयप्राप्तकं तरसंभावयन्। सत्राणि ब्राह्मणानामृत्विक्संमेः। सत्राणि ब्रा
ह्मणानामेवाधिक्रियन्ते। कुतः। ऋत्विक्संस्तुतेः। यजमानसप्तदशाः सत्रमासीरन्निति प्रा
यऋत्विजस्तेयजेन्माना इति श्रूयते। अत्र यजमानेनऋत्विग्विधानं ऋत्विक्त्वाय यजमानवि
धानं को विशेष इति चेत्।। आद्ये प्रकृतं यजमानमुद्दिश्य ऋत्विग्विधानं स चान्योन्यस्यानेवि
हितो पत्तु उप्यनुष्ठा का तेन तस्यान्यत्व कारणस्याश्रयकत्वात् तेनान्यकार्यमन्यस्य विधेय

77

मिति यजमाने ऋत्विक्कार्यं प्रापणीयं । ततश्चोद्देश्यगतत्वात्संख्याविवक्षाभावादृत्विज एकस्मि
न्यजमाने सर्वे र्त्विक्कर्म्मणि प्राप्यमाणे यजमाने सप्तदशानि सप्तदशसंख्याबाधे प्राप्ते विशेषवचना
त्सप्तदशर्त्विक्संख्याबाधने यजमानसप्तदशत्वं चोपपद्यते । यजमानेन सह सप्तदशो यजमानसप्तद
शः संबंधिसप्तदशत्वस्य व्यपदिश्यमानः । संख्यापूरणाय संबंध्यंतरमवगम्यते इति यजमानस
प्तदशानामृत्विजत्वमिति गम्यते । न हि ईश्वरोपपत्तेः परिगणने अनुकूलनतः ऋत्विगुद्देशेन यजमानकर्म्मवि
धानं प्रयोगः प्राप्यमुद्दिश्य लक्षणामेव मनुयोगीति अपादोषोपपत्त्या विपरीतान्वयो
भविष्यति । कारोषोपपत्तिः ऋत्विजस्तु यजमानकर्म्म कुर्युरिति यजमानसंस्कार एतेषु
भवंति । तथा च संस्काराणामदृष्टकल्पनीयं । यजमानशब्दस्य लक्षणया संस्कारपरत्वेन
यः स्यात्तत्रापि समाने तत्रापि यजमाने ऋत्विक् ऋत्विग्विधाने ऋत्विक्कृष्टदोषो नप्पा
दृष्टत्वानेयः । अथ दृष्टकल्पनं तत्र गत्वा इति दोषबलात् एवं तरपि न यजमाने सर्त्विक्कर्म्मवि
धाने यजमानमुद्दिश्य ऋत्विक्कर्म्मकर्तृत्वं विधीयते । तथाश्च यदि कर्जरं दृष्टप्राप्तेन स्यात्
तत्रानदृष्टेत्स्यमाणं दृष्टार्थं प्रापितं स्यात्तं निषमाख्यादिना पिता ऋत्विजः कर्त्तारः ते न य
जमानास्तदृष्टार्थेन प्राप्यमाणाः कथं नादृष्टाय तस्मात्तुल्यदोषं न यासप्तदशसंख्यानु
रोध्यापाताम् । अस्मिन्पक्षे प्रवृत्ताख्यापांचवत्सलानां दीक्षयनीयादीनि विशेषशब्दैः प्रधा
नप्रत्यक्षादिष्टेः ऋत्विक्संस्कारसंबंधो वगम्यते तेन तष्टं ऋत्विक्यजमानविधानं तथा च सं

एम
७७

कारः स्वामित्वेन फलसंबंधारि सर्वयाजमानिकं संबध्यते तेन ऋत्विजां सत्रे यजमानत्वे येषा
मार्त्विज्ये धिकारस्तेषामेव यजमानत्वे निर्णीत आर्त्विज्ये धिकारो ब्राह्मणानां ब्राह्मणा ऋत्वि
जः स्युस्त्वत्र ते न सत्रे मानाः अपि ब्राह्मणाः ॥ एककल्पानामेव गुण्यात् । कल्पशब्दः पक्षवाच
कः कर्म्मणि यत्र व्यवस्थितः कल्पो भवति अयं विशेषो वाशिष्ठै रनुष्ठेयो यं काश्यपैः स्सत्त
त्रानुष्ठाने एककल्पपरिग्रहकारणमेवाधिकारः कुतः अवैगुण्यात् । एवं स्यविगुणं क
र्म्म भवति । अन्यथा एकस्मिन्क्रियमाणे यजमानान्तरपक्षापेक्षया विगुणं कृतं स्यात् ।
यथा नाराशंसेनाराशंसैः सह जन्तुपाधायाजिभिस्तैः सह । न परार्थत्वात् । ते मद्वं वेत्काल
र्याहि ते पक्षा येन केन चिक्रतुसिद्धौ नोपनोत्यनपावेष्टं भोप्यन एव । अथवा सर्वे तुल्य
नाम्नां सत्राधिकारः । यत्रैव सप्तं तत्रैव गुण्यमेव स्यात् । यथा दीर्घोत्स्वयजमाने प्र
माणे विस्तारैः तस्मात्सर्वसमता यजमानेषु स्यात् । इत्याशंक्याह न परार्थत्वात् इयरार्थ
स्यत्र यजमानो मानार्थः न स्वार्थः ननु तपोयागादिषु स्वात्मसंस्कारो भवति एतज्जाति यज
माने नार्थ्य यष्टव्य इति न ज्ञाति निष्ठ मपूर्वमनेन परमापूर्वं जन्यते नान्यजातीयस्यापूर्वमिति
विशेषान्नैवपूर्वं तुल्यमास्यात् अथवा एककल्पनामे ककल्पसूत्राणां सहरीक्षा स्यात्
कुतः । अवैगुण्यात् । कल्पान्तरे हि याजमानाः परार्थविरुद्धः समाहर्तुं न शक्यन्ते न स्मादेक
कल्पानां सत्रे ॥ न परार्थत्वात् ॥ नैतत् । परार्थः ऋत्विजः क्रतुसिद्ध्यै न्यतरत्वकल्पो त्वम

78

पितृत्वं प्रभवतीत्यनानादृत्यत्र कार्यः॥ वैश्यराजन्ययोर्गार्हपते गृहपतेः गृहपतेरिदं गार्हपतं
तस्मिन्वैश्यराजन्ययोरधिकारः। कुतः। ऋत्विक्त्वेनाधिकारावधारणात्। न च ऋत्विक्त्वा
वोपपन्नं क्षत्रवैश्ययोः न चाप्यनेनापि तु मिति गार्हपते भविष्यत्यधिकारः अधिकारः अथ प्रसो
येषां विहितत्वैर्ब्राह्मणैरेव भवितव्यमिति नरयोः। प्रतिषेधादेवं तर्हि श्रोत्रियस्मात्रिं च ब्राह्मण
तयोरनधिकार एव स्यादथ सोमे भक्षप्रतिनिधि ग्रहणादधिकारे न विरुध्यते सत्रे पित
या भक्ष्येन वार्यते तस्मादस्ति गार्हपतेऽधिकारः एवं च व्याख्यायमाने सूत्रं जस्य काल
विशेषेण सत्रियवैश्ययोर्हि क्षानीषेधवचनमुपपद्यते पततीक्षा च सर्वेषामिति कलौ
वर्जनीयेति संक्षेपः सर्वेषां वर्णानां कलौ सत्रदीक्षा न भवति गार्हपते भावव्याख्याने प्राप्त भा
वात्कालविशेषप्रतिषेधानवसरः स्यात्। केचिदन्यथा व्याचक्षते नेति पूर्वसूत्रादनुकृष्य
ते। आर्त्विज्याभावेन निषेधाद्गार्हपतेऽधिकार प्राप्ताभावाद अपिशब्दादध्याहरणं गार्हपते
प्यधिकारो वैश्यराजन्ययोः कुतः प्रतसामकल्पो विधुमत्स्नयोः बार्हस्पत्यं ब्राह्मणस्य
प्रतसामकुर्यात्॥ पार्थुरश्मं राजन्यस्य रायोवाजीयं वैश्यस्येति गतो ब्राह्मणानां गार्ह
पतेन कल्पेन विरोधो गार्हपते स्वब्राह्मणेनेति तस्मान्नाधिकारो गार्हपते इतरयोरि
ति गमनेय व्याख्यापर एष स्तोत्रादिति एनरपि भूयाजा पूर्ववन्मधान सर्वोपकारकत्वेन ये
न केन चित्कृत्येन निर्देशं कृत्वं पूर्वं पाष मध्ये वेति। न विरोधो विरुद्धयक्षपरिग्रहे पिष्ण

पृष्ठः
७८

दे॰। सहस्रसंवत्सरममनुष्याणामसंभवात्॥ एवं विचारस्य प्रक्रान्तत्वादुद्दिष्टोन्योपि
विचारः क्रियते सहस्रसंवत्सरं श्रूयते॥ देवा ह वै सहस्रसंवत्सराय दीक्षिरे इति तत्र दे
वानां कर्तृत्वमर्थवादस्युक्तं सहस्रसंवत्सरदीक्षैवं प्रशस्ताय देवा अपि कर्तुं विकीर्षंति।
ततो मनुष्यैरन्यैश्च कर्तव्येत्यवगम्यते यत्ते च मनुष्याधिकारे निरणीतदेवाः शक्यत्वा
दन्यैरनुष्ठेयमुत तेषामेव कर्माधिकारोद्देशपात्रस्याकालसंख्यापरिग्रहेण मनुष्या
धिकार एव स्थापनीयः किं प्राप्तं सूत्रेणोक्तपक्षः सहस्रसंवत्सरमनुष्यादन्येषां कर्मानुष्ठा
नुयोग्यानां नामाधिक्रियते अथवा प्रसज्यप्रतिषेध एवं कुत्रासार्थस्यान्नमात्रविरोधिस
द्गुणानामसंभवात्। तस्मादुत्तरपदयोगिनोपि निषेधमात्रे तात्पर्यं मनुष्याणां न भवति
कुतः असंभवादायुषः। न हि मनुष्याणां सहस्रायुष्टं संभवति॥ स्यादेतन्नित्यत्वात् भ
वेत्सहस्रायुत्वमपि मनुष्याणां कुतः देहस्यानियतपरिमाणस्थितेः। दृश्यन्ते चापि हि
मनुष्याः केचित्स्वल्पायुषः केचिद्बहुतरायुषः। केचिद्दीर्घतरायुषस्ततोप्यधिकात्तरा
युष इति एवं तरतम्यानुमितमनियतत्वात्सहस्रायुष्ट्वमपि भवति॥ तस्य च
कार्यत्वात् तस्य चायुषः कार्यत्वं कारकसाध्यत्वमस्ति क्रियते हीदं कर्मणायामि
त्रीविंदस्यायुष्या वा काठकायुष्कामष्टनवरुणेति आयुष्कामस्याम्नत लहरिति अथवा
देहः सहस्रसंवत्सरस्थितिः कार्यत्वात् व्याधिवत्सव न सर्वः कश्चिदित्यनि
यतस्थित्यावगम्यते॥ नासंभवात्॥ संभावितार्थे विषये हि प्रमाणप्रवृत्तिर्नात्र तत्र

तत्सर्वं तेनैक्रतुः ॥ असंभवात् । नहि संभवति सहस्रायुष्टं मनुष्याणां शतायुर्वै पुरुष इति निर्देशात् सं
भवाच्च न प्राप्यते । कर्मणामपि खल्वयुग्याप्तेः तत्क्रतो याम्यस्तेन कर्मणा प्राप्यते । विधानेपि तत्रार्थवा
दत्वे स्वर्गादेरुविद्यमानत्वं सातिशयसुखादिसामान्यतः प्रमाणसिद्धं ॥ शास्त्रसंभवादिति भा
रद्वाजः । भारद्वाज आचार्यः । शास्त्रसंभवात्सहस्रायुष्ट्वसंभवमेने । अस्ति हि शास्त्रं मित्रविंदायां
युः प्रापकं कर्म प्रकाशकं न च तत्रायुषः परिमाणं तन्नाभ्यासवितसहस्रत्वमपि परिगृह्यति
। तस्मान्मनुष्याणां संभवः ॥ नादर्शनात् । नैतदेवं कर्मणा सहस्रायुष्ट्वं प्राप्यते ॥ आयुर्मात्रं व
र्द्धते । सा च वृद्धिर्दीर्घकालेमा सापि स्यात् यदि सत्वाग्रूपेण न तर्हि न दृष्टापि स्यात् । अन्यथापमस्तु
मात्रेनाश्यआयुः प्राप्तिः सोपि पुरुषार्थ आयुः पूर्णभोगहेतुत्वात् । कोहितस्ते मनुष्यो मः
सहस्रसंवत्सरेण समाप्नुयादिति मनुष्याणामसंभवमेव दर्शयति सहस्रायुष्ट्वस्य ॥ कु
लसत्रमिति कार्ष्णाजिनिः ॥ कार्ष्णाजिनिराचार्यः कुलसत्रं मेने । सहस्रशब्दो वक्तव्यः पवि
घते । विशेषसंख्याप्राय विशेषसंख्यापर एव तेन परिमितविषयो मनुष्येष्वन्यथा न संभवती
ति कुलीनैः समाप्यमाने पूर्वैर्नेय च पूर्वैरारभ्यते तत्कुलीनैः समापनीयं द्रव्यमपि त्रिसाधाः
साधनं त्रैत्वर्थापदेशेनैकेनैन चान्वितोन्यन्येनारब्धमन्यफलदं समाप्तिनिमित्तत्वात् फल
प्राप्तेरिति न भविष्यति आरब्धस्वामिद्रव्येण परिसमापनात्संबंधः न पराभावात् ॥ सांप्रस्था
नमिति लौगाक्षिः पूर्वपक्षं सदोषं कात्कृत्वा लौगाक्षिराह । पूर्वपक्षं सदोषं कात्कृत्वा लौ
गाक्षिराह । एवं तर्हि सांप्रस्थानमसमाप्यमानं साधुः नत्वन्यः संस्कृतोन्यकर्मकुर्वन्नन्यः

79

ए भः
७९

फलसंबंधी क्वापि दृष्टः यच्च धनं न तत्स्वाम्यपरमे पुत्रादिसंबंधिकारणः अथ फलार्थं पुत्रसंबंधो नास्ति
अन्यसंबंधो नास्ति अन्यसंबंधोपि न परस्वव्यापारणाभावात् स्वापहरण्य स्वत्वं धनं नास्ति न घटि
न एवेति अन्यसंबंधोपि न परस्वव्यापारणाभावात् स्वापहरण्य स्वत्वं धनं नास्ति न घटिन एवेति अ
न्यसंबंधोपि न परस्वव्यापारणाभावात् पित्रादृत्येषः पुत्रादिशरीरे विघने एवेति मृते स्वामि
नि तद् ततानपुत्र्येन नदं पूर्वमासादेत्तस्मात्सारम्भयानमेव वरं ॥ अन्यथा वा शक्यत्वात् ॥ एवं तर्हि
मुख्यासंभवे गौण्या आश्रयणं पुनः संख्याश्रुतिमापगच्छतु संवत्सरशब्दो हविर्विषयो भविष्यतीति न
त्रापि संवत्सरगुणयोगो वसंतादिस्वभावदर्शनादस्ति । यदैवौदेती आदिना निरूपितः । तेन
संवत्सरशब्दं तत्परं कृत्वा सहस्रशब्दं मुख्यं परिग्रहीष्यामः ॥ श्रुतिसामर्थ्यात् ॥ ननु संवत्स
रशब्दस्य मुख्या प्रतिमुख्यत्वात्सार्यनिष्टता तस्य मुक्ता अमुख्यो हि संख्याशब्दो मुख्यवृत्ति
र्भवतु अन्यच्च गवामयनं संवत्सरस्तुतं तस्य प्रकृतिः ॥ तच्च मुख्यवृत्तं संवत्सरे गणितं तदत्रा
पि तथ्यानुत्पन्नरुत्ति संख्याशब्दो गणपालस्य गणया वा संख्यान्तरपरो भविष्यतीति ॥ तत्राह ॥ एवं
हि श्रुतिः समर्थिता भवत्यहर्वै संवत्सर इति न श्रुत्या सहस्रसंवत्सराहर्गुणयोगाल्लक्षणया
वा क्वापि निर्दिष्टा संवत्सरशब्दस्त्वहनि निर्दिष्टा न स्तेन श्रुतेः ॥ सामर्थ्यात् किंविशेषात् संवत्स
रशब्द एव गौणः ॥ नापश्चिमनमेव सहस्रसंवत्सरस्याजः सवमपश्यन्नित्यत्र संवत्सरेणानु
गृहं दर्शयति ॥ किंतु सोमादिभिर्यदि संवत्सरस्य मुख्यार्थत्वे ति स्यात् तर्हि तेनैवानुग्रहो भवेत् ।
न च प्रधानत्वमविवक्षायां बाधकं दृष्टं यथा ह्यापि देवदत्त यत्तदन्नो सिंहाविति तेन यत्रवाध्य

लक्षणादेः कारणमस्ति तत्रैव सा। प्रकृत्यनुग्रहश्च प्रकृतिर्द्वादशाहः। द्वादशाहधर्माः सत्रेष्वति
निर्देशात्। यदि गवामयनोत्तरसत्राणां गवामयनं प्रकृतिः स्यात्तर्हि बहुवचनमनर्थकं तेन संवत्सर
प्रभृतीनामपि प्रकृतिर्द्वादशाहः। मासानामहर्विशेषसंस्थानमात्रेऽभ्यासेनारंभे च तन्मूलत्वे
तेन द्वादशाहसंख्याहः संनिविष्टा तत्रापि तन्निष्ठतया प्रकृतिवद्धाकृतिः कृतास्य तेन प्रकृति
रनुग्रहसिता भवेत्॥ कर्मणां युगपद्भावस्तंत्रं पूर्वांगेपीदं विचार्यते। एकफलयोगितया वा
कृतानां प्रधानानां समवायेंगानि तंत्रेण कर्तव्यान्यावृत्तमपि प्रधानमावृत्तानि किं प्रधाना आवृत्तानि
कुतः। प्रधानैर्हि फलसिद्धिमापदमैरसमर्थैरंगोपकारोपेक्ष्यते। तत्र यस्यांगसंबंधो न भवति त
त्फलं साधयितुं समर्थं तस्येन प्रभवतीति तत्र प्रवर्तते। समुदितैश्च साध्यं फलसिद्धिर्मो भ
द्विति प्रति प्रधानमंगावृत्तिरिति प्राप्तेभिधीयते कर्मणां प्रधानकर्मणां फलैकत्व एकप्रयोगवचनेन
साधनत्वेन यत्र युगपद्भवः सहभावस्तत्रांगानां तंत्रं सकृदनुष्ठानं। कुतः। एकपुरुषार्थकृतो हि
कार्यसमवायप्रवृत्तिभ्यः शक्यत्वात्। शक्यं तेन हि सकृत्कृतान्युपकारसमर्थानि कर्तुं प्रधानफ
लस्यांगकृतमुपकरोतीति युगपद्भूतानां प्रधानानां काले साहंगानां सर्वप्रधाकालता संभवति
यदि स्वरूपोपकारित्वसंबंधं प्रति प्रधानमपेक्षेत तत्र्यैकेन संबंधेनोत्सहेरन्यत्र गंतुं आ
रादुपकुर्वन्नेकत्वं यथा हि प्रकाशकप्रदीपवत्सकृत्कृतमुपकरिष्यति पुरुषार्थकृतत्वात्।
पुरुषार्थः कृतो भवेत् तथांगैर्भविष्यतीत्यर्थः। एवं च पुरुषार्थस्य फलस्य कृतत्वस्याकृतत्वं सा
सकृदनुष्ठानेपि प्रधानानां सर्वं पुरुषार्थः स्वर्गादिफलो न्यायेनांगानां सर्वमुपचयकरमपे

एमः
८०

त्सने। तत्रास्यादियागापूर्वप्रवृत्ते प्रयाजापूर्वं निविश्यमानं विशेषाभावात्सर्वापूर्वसमवायसह
यतां भजेत। तत्रश्च परमापूर्वफलं साधयन्ति एवं फले सह कृते न पुरुषार्थस्य कृतत्वात्तंत्र ए
कार्य्यसमवायश्रुतेश्च सकलकर्माङ्गानामेककार्य्ये एकफले समवाये प्रधानानां श्रूयते तन्त्रत्वं
तस्मादपि तन्त्रं यथा एकविंशतिरहुतयो द्वावाघारौ पञ्च प्रयाजा द्वावाज्यभागावाग्नेयः पुरो
डाशस्तद्वदाग्नीषोमीयउपांशुयाजोऽग्नीषोमीयः पुरोडाशोऽग्निः स्विष्टकृदिडा त्रयोऽनुया
जाः सूक्तवाकः शंयोर्वाकः साध्यपदेवाहः पत्नीसंयाजेषु संप्रगण्यन्ते समिष्टयजुश्चेत्सा
दः अत्रैकविंशतिसंख्यानं तत्र विमानं संभवति यदि तन्त्रभेदः स्यात्तर्हि आहुतीनां बहुत्वादेकविं
शतिशब्दस्तद्विधायकवाक्यपरो वा स्यात् देवतादिपुरोवानुवाद्यावल्लुप्तसंख्यादोषः स्यात् अ
स्मिन्व्याख्याने शङ्कास्वासो पुरुषार्थकृतश्च तयोर्भावो कृतत्वे कृतत्वे कार्य्यसमवायश्रुति
श्चेत्येभ्यः। अथवा शङ्का पुरुषार्थकृतत्वेकार्य्यपुरुषार्थवत्प्रदीपवद्रत्नेकेषामुपकार
यितुं शक्ताः। कृतत्वादेकार्थवत् यथा एककार्ये मवहननं निष्पन्ने थेन स्वंपुनरन्तं पृथक् मेवप्र
धानोपकाराय प्रहननं गसंघाते विशेषेण प्रधानोपकारे संवृत्ते पुनः क्रियमाणे एकार्थ्य
त्वेन निरर्थकं अथवा शङ्कं त्वान्नायं चरुपुरोडाशसान्नाय्यहविष्कृयागत्रयसमवायपेष
णप्रोहण संयवनादिप्रयत्नपाकानुष्ठानं तन्त्रेः। शङ्कते सर्वेषामुपकारयितुं पेषणादिपुरोडाश
ग एव तेन न शङ्कावानो तं ते णोपकारयितुं विरुद्धत्वात्। पुरुषार्थत्वात्। अपूर्वपुरुषा
र्थः यस्य पुरुषार्थसूत्र उपकारः सोऽपूर्वत्वादेवविशेषोऽनवच्छिन्नः सर्वसाधारणो भव

नितेन तंत्र संबन्धो निराकांक्षं करोति। अतः कृतत्वान्निराकांक्षीभावस्य न पुनः करणाकांक्षानुद
नावाचनेनानुष्ठापकप्रवृत्तिः। यद्येवमपि प्रवर्तेत। एकार्थत्वाद्दानयोः किं भवेत्। परिसंख्यापूर्व
प्रधानमंगापूर्वेणारहितं प्रधानापूर्वेण समवेयात्॥ तर्हि स्याद्यपि भिन्नतंत्रं अस्ति समवा
योगापूर्वस्य सकलस्य तत्स्यापि प्रधानापूर्वेण तस्य प्रधानाकांक्षामात्रप्रयुक्तत्वात्। नहि भिन्नांगानां प
रस्परमाकांक्षाभावात्पृथक्प्रधानानामपि किंचित्कृत्यं भिन्नप्रधानेषु प्रधानसंबंधयोग्यांगानामपि
तदंगसंबंधः प्रधानकाक्ष्ये च द्वारेण प्रयाजान् अनेकश्चरुः दीक्षणीयादिहविष्कामिष्टिं विधाय तंत्रं श्रु
तिर्दर्शयति तस्मे सप्तदशसामिधेन्यो भवन्त्युपांशु देवता पंच प्रयाजा भवंति नतु ये याजाः
संयाजयंति पत्नीः सर्वा स्वायेवेति पत्नीप्रयाजादीनां पंचादिश्रुतिस्तंत्रमाहतेन सकृत् कर्म
णानां॥ फलकर्मदेशकालद्रव्यादेवतागुणसामान्याद्युक्तमंगानां तंत्रं तत्प्रधानसमा
वायेन कथं स्यादित्याह फलादिसामान्ये समानप्रयोगत्वात् तु कृततत्। यथा वैश्वदेवेन प्रजा
कामं याजयेत्। तथा तस्माद्वारुणेन यजेत नित्यं वैश्वदेवेन च्छन्दसामष्टयागास्ततः कृ
र्म्मणः फले विधानं तत्परस्परसव्यपेक्षाणामेवेति फलैकोपकर्म्मभेदे तत्रापि नवप्रयाजन
यात् एवं च स्यात् पृथक्त्वानुमोस्य पृथु विरोधः नैमित्तिकनिर्वपतौ निर्वाचनी कीर्तंत्रता। यत्र भि
न्नेकर्मन वप्रयाजनता अपि प्रयाजनादितंत्रं न भवति नचापि देशभेदोपेक्ष्यः अन्यथा माहती
वभिन्नकल्पना। तत्रापि कालभेदो यदि स्यात्। अन्यथा दर्शपूर्णमासप्रयोगे तत्र याग्यानां त्रया
णां हविषां भिन्नानां द्रव्यं परिक्रयसाधनद्रव्यं अन्यस्य प्रधानद्रव्यस्य भेदे वदानप्रदानं वि

धानेन तंत्रेणापाविधानात्। तेन सांनाय्ये द्रव्यभेदेपि यागाभेदः। अतः परिक्रयद्रव्याभेदे त्रिषंधुक्त
वत्नयाणां सतंत्रता। देवतासामान्येपि भेदाभावो यथा समदृश प्रजापत्यानां सर्वांग कर्म्मस्तु तथा
गुणाभेदोप्यपेक्ष्यः। अन्यथाज्यभागयोराज्यभागयोरग्नीषोमीयत्वेपि गुणः उपांशुत्वाव्यक्त
त्वलक्षणो भेदकः स्यात्।। न भेदे भेदः। तेषां फलादीनां भेदे सति तंत्रभेदो भवति यथाग्ने
यस्य नित्यकाम्यत्वे चेष्टिः। कर्म्माद्यैक्येपि फलभेदात् सहत्वाभावः। न चाकर्मभेदेपि न सहत्वं यथा
कस्यचित् स्वंच प्रयाजतां कस्यचित् न च प्रजानां कीदृशी तामहाहविषोरुदवसानादितो वा क
र्म्मभेदः। देशकालभेदे दर्शितमेव। यथा द्रव्यभेदे त्रयाणां त्रयाणां त्रिषु पुरुकानां गु
णाभेदेपि यथाग्नीषोमीययोः देशकालयोर्विरोधमतः स्तोपदेशात्। प्रयागस्यैकत्वा
वेपि कर्मादौ निर्विरोधतः। भेदकानीति निरीनदेशकालौ विरोधको प्युगभावेन नेतु
शक्यावुभौ यतः।। न भेदे भेदः इति यत्तंत्रविरोधकभेदे भेदो दृष्टः। न च कर्म्मादीनां वि
रोधकत्वं महत्वात्स्वल्पत्वयोर्महत्स्वल्पस्य तानभावकुम्भयो पादानेप्युक्तं। फलस्याप्युभयस्य
प्रधानयागैर्निर्वर्त्यमानस्य संधानमविरुद्धं पुष्टिकामाद्यनिवर्द्दर्शपूर्णमासयोराग्ने
येष्टिफलानुसंधानवद्विरोधः। द्रव्यस्यापि राजसूये वैश्वानरवारुणेष्ट्या समान
तंत्रपक्षे ऋषभऋष्टवाससीः परिक्रयद्रव्यं भिन्नमविरोधकं। देवताभेदे सर्वत्राविरोधः
गुणभेदेप्यविरोधः। देवस्य हविषामग्नीषोमीयस्विष्टकृतेन देशभेदे कालभेदे वा।
अविरोधः। यथा मारुत्यां दर्शपूर्णमासयोश्च तस्माद्देशकालावेव विरोधकौ तस्य

स्तोपदेशात्। नेन देवं कृत्स्नस्य परस्परविरोधिनोऽपि सहभावोपदेशान्तत्रैकं तन्त्रा विरोधात्। विरो
धकत्वेन भेदकत्वं सर्वेषां तुल्यं। परस्परविरोधावपि यत्रैककर्तृव्यनयोपदेश्यते न तत्रोपादेश
एव प्रवर्तकोऽन्याय्यः। अथवा न भेदे भेदकत्वमुच्यते। न च तेषां भेदेऽपि भेदोऽस्ति। कुतः। यतो दे
शकालौ विरोधेन तत्त्वदकौ भिन्नावपि वैश्वदेविकप्रधानानामङ्गानां वै देशकालौ भिन्नौ उ
पदेशान्निर्दिष्टप्रदेशो प्राचीनप्रवणसमदेशत्वे पक्षान्तरपक्षादित्वे चानन्तत्र भेदं जनयता
स्तेन तस्य देशभेदस्य तेन विरोधको देशकालौ इति प्राप्त आह। न कृत्स्नोपदेशात्। न च तत्कृ
त्स्नस्य वैश्वदेवकर्मणः प्राचीनप्रवणे पक्षादावुपदेशात् तेन विकृतो विशेषवचनादि
धानात् पूर्वं गुणप्रवृत्तिरिति न प्रवर्तते न तद्विषयश्चोदकः। अथवाङ्गानां प्रधानानां चास
ङ्गतिरिति कथं न तत्रैकं स्यात् तत्रैकेनापि प्रधाने नाङ्गानां संगत्यभावः प्रधानाङ्गयोर्देश
कालविरोधादुपदेशान्निर्दिष्टप्रास्या मेनाङ्गानां स्वदेशकालप्रधानानां प्रधानासंनि
कर्षान्भिन्नकालत्वात् ततः सर्वथाभावात् कथं मंत्रत्वविचार इति सत्रमिदं॥ देशका
लौ विरोधेन प्रवर्तेते। अङ्गानां देशकालाविधानात्। चोदकस्तु न तत्र प्रापकः। कृत्स्नोप
देशात् कर्मसाद्देशकाले वैश्वदेवं हि सांगं कर्म प्राचीनप्रवणे पक्षादेश्चापरिदृष्ट
नेन प्रस्थानान्चोदकः प्राकृतं नेप्रापयति तस्मात्राङ्गानां प्रधानस्यैकत्वं। अथवा
प्रयोगवचनैकत्वे सर्वेषां भेदकत्वमनङ्गत्वपर्यानामिति। सर्वेषामिति क्रमः। सर्वाण्यपि
विरोधकानि तत्र कुर्वन्ति भेदं इत्येवं प्राप्त आह। देशकालौ विरोधेऽङ्गानां नैकं विरोध

एमः
८२

देशकालाविवमुख्योपकलेकेनो प्रकयोगे सन्निवेश्वदेवेकर्म्मभेदेपि सात्राप्यविकारस्वेप
यस्यादधन्वनतामानयतिपुरोडाशावात्रेघृतौ नथायिलत्रैवसं नविरुध्यते। कुतः न्याय
शब्दोवलावान्प्रमाणाच्चान्यायस्यतर्कोत्तभावात् एकप्रयोगवाक्यं च सहप्रयोगे प्रमाणे
तस्माद्दृष्टान्तो हविषां सहप्रयोगः द्रव्यभेदेपि श्रुनासीरीयसहत्वं तस्मात्सहत्वविरोध
को देशकालावेवानतुसर्वेषामपि कर्म्मादीनि प्रधानोपकारायोपदिश्यन्ते। तत्र सहप्रयोगेस
न्निविरुद्धकर्मणोरन्यतरपरित्यागेन कस्यचिद्गुणं पनिवारयितुं न शक्यते इति देशकाल
तुल्यतासर्वेषामविशिष्टेत्पाशंक्याहन्तहन्त्वा परदेशान्तदेशकालतुल्यतान्यभेदकत्व
मन्यथासर्वेषांवैगुण्यं स्यात्। कर्म्माद्यन्यतरपरित्यागेन तन्मात्रवैगुण्यमिति देशकालावे
वविरोधकौः अहर्गणेषु ब्रह्मण्यायाः सर्वोपलक्षणं प्रकृतिवत् अस्तिज्योतिष्टोमस्तत्रा
पिक्रयो मरकालीनासुब्रह्मण्याहूयागच्छेत्यादि तत्र श्वः सुत्ये अहः सुत्यामिति पावद
हः सुत्याभवतीति प्रकृतानामावदेकाहएकमहः सोत्यंसत्वं न च तथाभिधानस्मरणं सं
स्कारेणसंस्कृतं विकृतिश्चनस्यद्वादशाहादिः श्वः सुत्येति धात्रेषुद्वादशाहेनेति तत्र द्वा
दशान्यहानि सोत्यानि ज्योतिष्टोमधर्म्मदर्शनाचोदकस्तत्र ज्योतिष्टोमधर्म्मान्प्रापय
ति। तान्प्रापयन्सुब्रह्मण्यानिगदमपि सोत्यसंस्कारार्थं क्रयकालीनं प्रापयतितेन च प्र
कृतावेकमहरभिधानेनसंस्कृतं विकृतावनेकसम्भवात्सर्वाणि स्वं स्वधं संस्कारमपेक्षन्ते

83

किंनानिप्रतिसूक्तं नावत्संख्याविशेषितानिऋगादिषुयानिसर्वाणिउक्तंतंत्रेणकिंनानात्वसा
स्तंसर्वाणिएवपृथगभिधातव्यानिअत्रमः। नप्रथमात्रयोदशाहेचतुर्दशाहेयंचदशाहस्यैव
माप्तिकृतः। नानाकर्म्मत्वात्। अभिधानस्मरणलक्षणोचात्रसंस्कारकर्म्मनचस्वरूपभे
देनहान्योन्यस्वरूपाणामन्योन्येननसर्वेसंस्कर्त्तुंशक्यन्ते। नहिचतुर्दशमहःपंचदशमा
त्रयोदशाहस्यवाभिधातुंस्मारयितुंवासमर्थः। तेनफलभेदोयदस्ति। कालभेदोपि
पूर्वापरिभूतानांप्रथमंसंस्कार्यसंस्कारसंबंधोहिन्नायंनत्रदुमरभाविवादेवनसंस्कर्त्तु
शक्यन्ते। संस्कृतानांपृथक्तेननफलकर्म्मकालभेदात्रभेदंभेदइतिन्यायात्सनिसूक्तंसर्वा
णिभिन्नान्यभिधानस्मरणाभ्यांसंस्कर्तव्यानीति। अपिचानिगदंचसूक्तोपलक्षमोऽध्रा
यदेवतंत्राल्लक्षणावास्मरणेनसंक्रियन्ते। तत्रसूक्तोपलक्षतइतिगुणकंगतदहः। अह
र्गणेषुअल्पानिगदःसर्वोपलक्षणांसर्वसौत्यानामुपलक्षणोकार्यकृतः। प्रकृतौ
वैकंसौत्यमुपलक्षितंतदहानीविकृतानिबहूनिसौत्यानितानिचोदकउपलक्षयति
तेनचवैकेनोपलक्षणेनान्येषांसंस्कारोनस्यादतःसर्वेषामहरमुपलक्षणमितिप्राप्तअ
ह। तंत्रकालकर्म्मप्रत्यहमविधानात्। एककालकर्म्मकालकर्मतंत्रेणाकालकर्म्मत्रय
कालेषुसूत्याभिधानलक्षणंकर्म्मतंत्रेणसंस्कर्त्तव्यमिपदःकृतः। प्रत्यहमविधानात्
हर्विहिसापकंधर्मानाउपदेशकमतिदेशकंचअतिदेशकंहिचोदकवाक्यंप्रकृतिवत्

रामः
८३

धर्म्मप्रापकं न च प्रकृतो प्रत्यहं प्राशंयेन तदन्ययोश्चोदकः प्रापयेत् । नेन सुत्योपलक्षणा हत्रा
पि सर्वोपलक्षणं प्रयोजयतीति चेन्न । संज्ञायां समज निषद निपत मन विद षुञ् शीङ्
भृञि(ञि)णः इति सुञो भावे क्यप् इति स्त्रियामस्यं तेन सवनं सुत्येति च्युनोच्यते इति प्रातःसवनमने
नाभिधीयते । लक्षणायेन तयोरप्यभिधानेन सकलाहः कर्म्माभिधानमेवं लक्षणा गच्छे
ति । सर्वाभिषवानुकथ्यन लक्ष्ययेते नाभिषवाभिधाने प्रवृत्तिः सर्वमभिषवकर्म्माभिधाशक्ता भिष
ते नान्तरं वाभिधत्ते न्यायानि लक्षिमान्यभिषवकर्म्माणि । अन्तःपरस्परं वैलक्षण्याभावात् फल
[illegible] कर्म्मकाल भेदाभावे तम्भेदे भेद इति न्यायानवकाशः एवं च प्रकृतौ त्र्यकालीन सुत्रस
ण्यानि गदे वोपसत्कालीन रभाविन्त्वविशिष्टमभिषवणमुपलक्षते विकृतावपि तदुत्तर
कालभाविन्त्वविशिष्टाः सर्वोभिषवा स्तयोपलक्ष्यन्त इति कथं चोदकः प्रापयेत् न च चोप
देशः प्रापकोऽस्ति प्रत्यहमविधानात् प्रत्यहं विधिर्न दृश्यते । अहः प्रत्यभिधानं कर्त्तव्य
मिति विधानाभावात् । अतिदेशान प्रति सुत्यां प्रवर्त्तते इति कुतः । प्रत्यहं प्रकृतावहः प्रति अ
हरभिधानस्याविधानात् । नाहरभिधानं तु विधीयते । सुत्रस्तरणे पानि प्रकृतावप्यनभिधा
यकेनैकवचनी तेन त्रयाणामभिधानाद्विकृतावविकृतेन सर्वेषामभिधानमभिषवाणां ।
अथवां तत्रैककाल संयुक्तं कर्म्म कर्त्तव्यं कुतः प्रत्यहं कर्त्तव्यमिति विधानाभावान्नाहरु
विधानं चोदकः प्रापयिष्यति । अस्ति प्रकृतावेकाहः एकसुत्याभिधानं तत्सुत्या प्रकृ
ति सुत्याधर्म्मग्रहणात् गणात्स्येवाभिधानमिति न मतम् । न हि सुत्याभिधानपेक्षितं येनाभि

धानं घस्हशंर्षस्याद्दहशर्थलोहितकल्पनादोषः॥ कथं तर्हि निगदप्रयुक्तिः प्रयोजनवृत्तिरूहाभिधानानये
नियमः। ऊहो हि क्रतुदेवतासंस्कारमपेक्षते स्मरणेनामभिधानेन संस्कर्तुं शक्यो निगद इति
नामभिधानेन तत्स्थाने कतुमपि च नासौ केवलं संस्कार्य इति तंत्रेणाभिधानं नत्वेवं दृष्टकल्पनमप्यत्रा
थविशिष्टं न भिनत्ति नहि इंद्र आगच्छेति नित्यैतद्द्वावस्थ्यगुणावस्तु निपरत्वात्तत्र च यजमानोऽस्मा इंद्र
तु सिद्धिसंभवाद्दोषः। अपि च स्मरणमात्रमंत्रसंस्कारत्वेनाप्यपेक्षितं तत्र दृष्टं सिद्धमिति किम
स्य पाणुणा वा दृष्टिनया॥ एकद्रव्ये कर्म्मावृत्तौ सकृन्मंत्रवचनं कृतत्वात्तस्य तत्र द्रव्येकां क्रिया नाना
त्वेन तत्र किं नाना मंत्रवचनमुत तंत्रेणेति। नेति ब्रूमः। क्रियाप्रधानत्वात्तेदाचमस्य अभिधानसं
योगेन च मंत्रस्य शेषभावात् आवृत्तिं विना भिन्नकालक्रियामभिधानासंभवादावृत्तिरिति प्राप्त
आह एकद्रव्ये एकस्मिन्द्रव्ये एकशब्दोऽत्र सर्वासां क्रियाणां साधारणद्रव्यवाचकः एक
संख्याविशिष्टं हि संख्याविशिष्टत्वात् सर्वक्रियावृत्तिषु समानं कारकं तस्यागेन हि ह्योपाभ्या
से कारकान्तरपरिग्रहाद्द्रव्यान्तरेण नास्तीति तत्रैकद्रव्ये कर्म्मण आवृत्तावभ्यासे सति सकृत्तंत्रे
णामंत्रवचनं कर्तव्यं क्रिया च कारकभेदाभिधाने। कारकस्यैकत्वेन क्रियया अपि न हूपत्वा
न्न रूपाणाश्च सकृत्प्रयुक्तो नाथभिधाने च स्मरणसंस्कारनियामः। पुनरभिधानमनर्थ
र्थकं यथा स्फेन पदं त्रिः परिलिखत्यस्मेरमखेति निवृत्तलक्षणकरणेऽप्यव्यधिकरणयो
रेकत्वात्रिः परिलेखनेऽपि तेन तंत्रेण स्मरमखेति प्रयोगः॥ नग्नहरणात्लवनस्तरणाज्येग्न॥
हणेषु। एवमेकद्रव्ये क्रियावृत्ता सर्वत्र तत्र मंत्रवचने प्राप्त आह। ग्रहणे हविषामुष्टि

एम
२८

84

पुनर्याव्रीहिषु लवनेपि प्रतिमुष्टि। एवं स्तरणे आज्यग्रहणे च प्रतिस्रुवं मंत्रावृत्तिर्भवति। न सकृन्मं
त्रवचनं कुतः। पुरुषार्थो हेतुनिवर्तने कृतत्वादिति हेत्वभावात्। यो हि प्रथमो मुष्टिर्द्रव्यस्य मंत्रे
ण संस्कृतः स निर्वृत्तः। यस्त्वगृहीतः स एकद्रव्येपि अन्यावयवत्वेनाभिहितत्वादभिधानम
पेक्षते तेन न सकृन्मंत्रवचनं एवं लवनेपि मुष्टिभेदात् पृथगभिधानाकांक्षायां भेदः। तथाज्य
ग्रहणेप्यवयवशो भेदादेकसंस्कारेण परमसंस्कृतमपेक्षते संस्कारं। एवं यत्र यत्राधिकर
णस्य क्रियाल्पा सेप्रदेशान्यत्वे यत्र वा प्रवर्ग्योत्साहनादौ परिषेचनसाधनद्रव्यान्यत्व
तत्र तत्रा मंत्रवृत्तिः॥ वचनाद्दाज्ये मुष्टौ चोत्तमे। आज्यग्रहणे हविर्ग्रहणे च गृह्यमानद्रव्य
स्यान्यत्वात्सर्वत्र न्यायान्मंत्रावृत्तौ उत्तमाज्यग्रहणे मुष्टौ वचनान्मंत्रनिवृत्तिः। आज्यग्र
हणे न सकृन्मंत्रवचनं चातुर्नरेष्वपि निवृत्तिर्भवति। तदाह सूत्रे त्रिरेव यजुषा गृह्णीयादिति सकृ
हृत्तदनुसकृत्सकृद्देवेति ततो विकल्पः। मुष्टौ च शाखान्तरे तु ऽसौ चतुर्थमिति भाष्यकार
दाहतः। अस्माकं त्रिस्त्रिरेव यजुषा गृह्णीयात् त्रिर्वृद्धिसप्तहृतिरिति त्रिवृत्त्वे यत्तउत्सर्गतः सर्वशोमा
संवर्तित तस्मादेवं तस्मिन्न ग्रहणे चोदना सामान्यात्प्राप्यते॥ स्वप्ननदीतरणाववर्षणामे
ध्यदर्शन प्रयाणेषु तु सहकोलदृष्टे कार्यत्वात् दीक्षितो मनोत्र ः स्वप्नं दृष्ट्वा जपेत् उदकं
चोत्तरेणाभिमंत्रयेत्। अवमृष्टश्च। अमेध्यं दृष्ट्वा सूर्यमुपतिष्ठेत धावेत्त्वे हयवोऽस्यादि
षु संदिह्यते। एकस्मिन्स्वप्ने धारावाहिज्ञानवत्त्वतः पुनर्नानावस्तुविषये परिदृश्यमाने
प्रतिवस्तु स्वप्नता नानाभेदात् प्रतिस्वप्नं भिन्नं प्रायश्चित्तं उत तंत्रेणेति तत्प्राप्तानदीतरणेष्वस्मा

मवागतप्रत्यागतरूपेणानेककृतः यत्तु वर्षेणानेकत्वेन साधितं । तत्र तेन सामग्रीत्वाभा
वान्नैकत्वं नोपपद्यते । अथ भेदस्तु एकद्रव्यत्वाभावः । अथ वर्षेण धारणमनेकत्वेपि मित्रां कं
भेदेन नैमित्तिकं न भवति । अमेध्यदर्शने पुनरपरनैवं हूयतं संभवतीति । तत्राप्येवं प्रपाणं व
नीवाहनायत्नकृतोपीतरत्र तोयन्यत्रैत्येवं तत्रापि अथवैकस्यामेव तद्योपावकृत्वो वहुप्रसे
पत्त्यावन्तिनरणाति । किं तावत्स्यात्संप्रति निमित्तं नैमित्तिकावृत्तिः निमित्तं हि द्विरित्तलक्ष्यकं तद
प्रतिपन्नं नैमित्तिकसाध्यं न च तन्मतिधानमिति यावल्लधानं अंगेनोपकर्तव्यमिति नैमित्तिकावृ
त्तिः प्राप्नोति अत आह । स्वप्नादीनामभ्यासेपि सकृदेव जपादिकं कर्तव्यं कुतः । कालद्रव्यैकार्थ्य
त्वात् । कालत्वाद्द्रव्यत्वात् एकार्थत्वात् कालश्चैव यद्यपि सर्वं वा विशिष्टमिति हेतुत्वेन लभ
ते । तथाप्यैकशब्दः सर्वत्रापि संबध्यते । तेन वैशिष्ट्याद्धेतु योग्यत्वेन प्रतिज्ञयासंबंधः स्व
प्नैकालैकं तं त्रैहस्वस्तिनरणोद्रव्यैकत्वं नदद्रव्यस्यैकत्वात् । तथामेध्यदर्शनेपि काले
कृत्वं प्रयाणेश्वप्यैकत्वं प्रयोजनैकत्वात् । उक्तान्येतानि तत्र कारणप्रयोजनं फलं कालद्र
व्यप्रसिद्धेः ॥ न निमित्तभेदात् । अस्वप्नं दृष्ट्वा पुनरपि सुप्तः पश्चात्पुनरपि स्वप्नो जातस्तत्रा
प्येवमुक्तान्यपि । एवं नदीतीर्त्वा गतः पुनर्गत्वावतीर्णः । एवममेध्यदर्शनमपि स
कृज्जातं पश्चात्परदेशं गमनं प्राप्तस्तत्रापि जातं एवं प्रयाणं कृत्वा गत्वा पुनरपि नदानी
मेव प्रयात इति किंप्राप्तं सर्वन्यायेन सकृदिति ननु नास्त्यत्र सर्वन्यायः । कालेन विछेदा
चैतत् । तथाद्रव्यस्याभेदात्स्वप्नकालभेदोस्तीति चेन्न कालस्य रात्र्यादिलक्षणस्य

राम
२५

85

कृत्वात्। तस्मात्सकृदेवेति प्राप्त आह। नैतत्। कुतः। निमित्तभेदात्। भिद्यते हि निमित्तं जपादे रमनो रु
पदर्शने हि निमित्तं तच्च निद्रान्यवधानाभ्यां च प्रतिप्रधानमंगावृत्तिरत्रापि समाना। एवं तरसामपि
कारकांतरपरिग्रहे स्पाग्निसांतरव्यवहितं भिन्नं। एवमववर्षणामपि व्यवच्छिन्नं भिन्नामवतं
दमेध्यादर्शनप्रपाणयोः निमित्तभेदस्तुल्यः॥ अप्रधानकालं सकृत्सन्निपातात्। अप्रधान
कालं परं गस्वकाल एव संनादो विहितं यथा आधाने तत्सकृत्कर्तव्यं। कुतः। असंनिपातात्
नहि तत्र कस्मिंश्चित्तंत्रे यजतियथोद्धरणप्रकारेणो विध्यभावात् आहवनीयसाध्यं कर्म्मसं
निपतति। नहि द्विःप्रणयो नाहवनीयादिः। नचैतदुपादकमाध्यने संनपतितस्वकाले आ
हवनीयोत्पत्तिफललाभेन निराकांक्षीभावात्। नचाहवनीयादय आधाने नोत्पादिताः
सर्वकर्मभिर्गृह्यंत इत्याधानादेरसंनिपातादनपवृत्तिः तस्मात्सकृत्क्रियाः॥ स्तूपः स्तूपोप्य
प्रधानकालो नोदीक्षास्तु स्तूपं स्तुन्वतीति। तत्र निष्पत्तेः पशुकालउपसद्धं तरेन भवति।
सगीयोमीयसवनीयान्वंध्यार्थे सकृत्कर्तव्यं। प्रधानकालः उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्य
न्तस्तत्रभवत्वात् अप्रधानकालता यामस्यमावृत्तिर्भेदिति प्रधानकालता प्रधानपशुतंत्रसे
वंष्ठकालस्वस्तापनायारंभः॥ स्वरुश्च सकृत्स्थावचनात्॥ स्वरुरप्येक एव। कुतः सकृत्स्था
वचनात्। स्वरुहोमेन स्तूपं स्थापयंती निष्पाखोनरीयं वचनं। संस्थापितस्य स्वरुहोमेन स्तू
पः कथं केमीतरे साधयेत्। तस्माद्यावद्यूपकार्यं स्तूपानयवृजनाय स्वरूणांते नैव भवि
तव्यं। वृश्चाखायामपि तथैव एवं च एव यूपश्चकल्मेवजुहोति नदं हैष स्वर्गा कृतो। भवति

ति स्वरूपेणैतस्य स्वर्गकारणं दर्शयन्नावरूपं सर्वं व्यवस्थितिं दर्शयति। तस्मात्स्वरूपस्य कः स्वरूपे
णोते च रूपो कर्तृत्वं न कर्तव्यं॥ अयं चैव न्याय उपनद्यनिवाकापेषात्॥ तन्निवृत्तेश्च। अपि च तन्नि
वृत्तेस्तस्माद्रूपान्निःस्वनिश्चयते। तस्य यः प्रथमः शाकलः स्वरूपे निश्चयः प्रथमशाकले
रूपनिर्वृत्तौ जायमानायां तज्जातेरूपोऽनुजायमानतायेन हुतस्य स्वरूपः पुनर्द्रूपादन्यतिः
स्यात्। तस्माद्रूपनिर्वृत्तौ निष्पन्नत्वादेकत्वं॥ कर्मणि पुरुषाणां॥ इदानीमिदं विचार्य प
द्वीमानो हन्ति। यागादौ स्वर्गकामस्य अधिकारो निरूपितः। कर्तृत्वप्रत्ययेनोक्तं प्रथमा
नुवर्तते पुनः। तेन कृतो यजेः स्वर्गकाम एवाग्रबोधितः आरभ्योपक्रमेण च यावत्कर्मसमाप्यते
कर्तृत्वं यजमानेन तत्सर्वस्मिन्कर्मणि स्थितं। अथाध्वर्युरथाग्नीध्राद्युपस्तापास्तत्र तत्र चाक
र्तृत्वेन नियुक्तास्तेऽप्यत्र श्रुतिषु कृतः। किं तावत्तावद्यजमानः सर्वकर्मणां कर्तृत्वं कुतः
स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन स्वर्गफलेऽधिकारि कामनाविशिष्टः प्रतीतः। मदीयमिदं फल
मिति आशीश्च प्रत्ययानन्तरं केन तदाशीर्यागेन तेन यागो ह्यास्थीयते न चानुष्ठानेकरू
पोऽकृतानुष्ठानस्य आशीयः स्यादित्यवश्यमयं कर्तव्यः केनेति मम वेत्कर्तव्यरूपेणाशी
यामयैव तर्हि कर्तव्यः अपि चाख्यातप्रत्ययेनाभिहितं यत्कर्तृत्वं तदेव प्रत्ययेनाभिधीय
त इति सामानाधिकरण्यात्स्वर्गकामस्य कर्तृत्वमतीतिरिक्तपकमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तो
पजिर्यजमानकर्तृक इति प्रासे अभिधीयते। कर्मणि पुरुषाणां परिक्रयद्रव्यपरिगृही
तानां पुरुषाणां कर्मणि कर्तृत्वाधिकारः कुतः। अध्वर्य्वादीनामृत्विकसमाख्यानात्

86

एम
८६

वासस्तां हेवर्त्विजउपगमायेत्यत्रपुरुषाहेतोरन्नसाविशेषाणां चेति। इत्यौयंजनिपरार्थमितित्रिः नियंतानोत्स्य निपात:
नेनतैरन्यफलार्थंयष्टव्यं अन्यस्यैफलंयजमानायस्वामित्वात्। एवंस्वामिरेवसकलंकर्मकर्तव्य
मितियत्तु स्वर्गकामोयजेतेतिवाक्यात्यद्व्याचयजमानकर्तृत्वमस्यापद्इतितदृत्विग्भिः क्रिय
माणोपिनविरुध्यते। यथाराजपुरुषैराज्ञेकृतेलायकृराजकृतमितिव्यवहारः यत्तुपरिक्रेय
द्रव्यमृत्विग्वरणादिनिकेचित्तदुक्तंतत्स्यपरिक्रेयद्रव्यत्वमेवसंदिग्धत्वात्। दक्षावदेवाहृत्यप्रकम्पय
त्सं प्रदानत्वंदेवनाद्द्रव्यस्यापक्रोयणोयचनप्रयोगाजीजनं तेनस्यात्त्विग्भ्य एवैतिषमसत्वरू
पस्यात्मनोनिष्पत्तिकर्तृत्वं निमित्तंतेभ्योदक्षिणादानेनिर्दिष्टं नत्परिक्रयपक्षः समर्थयते
इतितदनवृत्तिनियमपरं। तस्मादृत्विग्यएवैकस्यैवकारान्नात्र्त्विग्भ्यइत्यन्यत्रत्विगम्यस्मैदानप्रा
प्तेः क्रयपरिक्रयार्थत्वं। नचनेहत्विग्भ्यइतिनित्यानुवादोऽन्यत्विजानियमेननिरस्तत्वादि
तिनियमनिरस्तपरिग्रहेशास्त्रबाधोनभवति अप्राप्तपक्षप्रापणेशास्त्रत्वात्। नान्ययोनेनार्पणानि
वृत्तपक्षोऽन्तरप्रवृत्तोशास्त्रातिक्रमाभावादिष्ट्यान्तृत्विग्भ्योपप्राप्तमितिनदृष्टंनान्यत्विग्भ्य
इति। तस्मान्नपरिक्रयद्रव्यत्वानिश्चितेनसंदिग्धोहेतुः नवस्तिनिश्चयोदक्षिणासुत्वेवत
संवदितव्यमितिनिषेधः परिक्रयद्रव्यं चेत् गमयतितेनतत्। मुहदानवस्त्रास्तेलोत्संवादस्य
॥ प्रधानत्वं स्वामीफलयोगात्। एवंसर्वत्रत्विक्कर्तृकेष्वासेत्विग्विधिशेषमाहप्रधानमव्यवधा
नेनफलसंबन्धं स्वामीयजमानः कुर्यात्। कुतएतत्फलेनयोगात्। प्रधानकर्मकर्तुः। प्रधा
नकर्मकर्ताहिफलेनयुज्यते अंगापूर्वाणिहिप्रधानोद्देशेनप्रवृत्तानिप्रधानापूर्वंसवंति

प्रधानकर्तृत्वेऽपि तु स्वसाधनस्यागादिनिवृत्तौ कर्त्रा संबध्यते स्वामित्वेन निर्दिष्टत्वान्न संनिकृष्टत्वात्क्रियाद्वा-
रेण संबंधात्तस्मात्कर्तुः फलयोगात्प्रधानं स्वामी कुर्यात् । यत्तु कर्तृकेणापरिष्टत्वात्क्रियाद्वारेण
संबंधात् । तस्मात्कर्तुः फलयोगात्प्रधाननिवृत्तिरेव स्वामिकर्तृकेन्यथापि न हि कृतो
तत्र तत्र प्रधानयोग्यत्वगुणग्रहणेन विरुध्यते इत्यनादरणीयं ॥ अथवा प्रधानं स्वामी फ-
लयोगात् । प्रधानं कर्म स्वामी करोति कुतः । फलेन योगात्संबंधात्स्वामिनः । यतः फले
न स्वामी युज्यते । तस्माद्धि फलाभिसंधानेन कर्मणि प्रवृत्तत्वात् । यदि तेनोन्यः फलेन
संयुज्येत न तर्ह्यसावनेनोपक्रांतं मन्यस्य फलमिति मन्यकृतात्यागमकृतविप्रणाशौ प्रसज्ये-
ते । तस्माद्येन कर्मोपक्रमेत तस्य फलं प्राप्तुमभिसंहितं तस्य फलयोगात्स एव प्रधानं कु-
र्यात् । प्रधानं हि कर्तृत्वात्पूर्वं संबंधात्कर्त्रीन्नित मुत्पादयति । यदि स्य संबंधो प्यात्सन्य-
पूर्वं क्रियाजनयेत् । तस्य संबंधाविशेषादनेककर्तृ । केन विकृतं कर्म फलेन यः कश्चित्सं-
बध्येत तथा च कर्मण्यप्रवृत्तिरेव स्यात् । न चास्वामिना कृतं तस्य फलमपरं अभिसंधाना-
भावात् । न स्वयमेवं कामयते मम इदं फलं दास्यतीति । तेन च कृतं न युज्यते साश्रयाभावात्प्र-
ध्येविशेषोऽस्ति निःफलमेव भवति कृष्यादिवत् । यथान्यप्रारब्धकृषिफलं तत्रानाश्रि-
तं निराश्रयमन्येन गृह्यमाणं अस्वमेवानर्थं राजदंडादिकृतं जनयति पुरुषार्थसाध-
नेऽपि न स्वं भवति । तथैतदपीति तस्मात्प्रधानं स्वामिनैव कर्तव्यमिति किमिदं प्रधानं ना-
म दर्शपूर्णमासयोर्यागषट्कं । ननु तत्रापि प्रक्षेपमात्रं स्वामी नैव कर्तव्यमिति किमिदं

प्रधानेनामदर्शपूर्णमासयोर्यागषट्कं ऽउत्पन्नत्रापिप्रक्षेपमात्रं अथ सर्वा यजतयः । उत्ताहोस्वि
देवतोद्देशेनोत्सर्गइति । किंप्रासंयागषट्कमितिकुतः फलयोगित्वात्तेषां तैरपि फलेन तु
नेदर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेतेति । यथ्व फलं साधयेत्तत्रैवरणानिशयानुवंधेनप्रधा
नत्वं । अपि च प्रधानद्रव्यव्यापत्तौ विनिसृत्तकारेपि नत्साधनेद्रव्ये प्रधानद्रव्यतो वदंत्येषा
मेवप्रधानत्वेन निर्दिशन्ति । हविरंतरेणप्राक्प्रधानेस्यायाद्भ्यपि च प्रधानत्वमंत्रे वपर्यव
सितमितिनिश्चिनोतिनस्मात् यागषट्कं प्रधानं । तदपरेन मन्यन्ते न हि सकलयागस्यप्र
धानत्वं अपूर्वोपादनेव्यवधानतारतम्यात् । यदिव्यवधानेपि फलोत्पादकत्वेन प्राधा
न्यं तर्हि किं सपरार्ध्यपात्र्यामापिहविषोधिकरणत्वं भवतीकथं न प्रधानद्रव्यं स्यात्
तस्मात्प्रक्षेपमात्रमपूर्वेणाव्यवहितं प्रधानमिति यजेत्येतेनध्वर्युणा कृतेन प्रक्षेपः
वलान्यजमानेनकर्त्तव्य इति । एतदप्ययेनमन्यंते । श्रुतिवाधितत्वात् श्रुत्या श्राव
णेनसहैकः कर्त्ता निरूपितः । यथा वरुणप्रघासेषु अग्निं कम्याप्याध्वर्युरेवाह
गिंयजेति । नाडुभावेववषट्कृतेजुहोतीति नत्वच्च परामृष्टावाज्यभागांगकर्त्तारः वेदवु
त्सर्गेपि दर्शयतिनचांगत्वादाज्यभागयोरिदमदर्शनं तत्रस्वामिनोप्राप्तेः । यत्तप्र
दग्ध्याहुतिहवाअन्योध्वर्युराहुतिरन्यद्भक्षपक्रम एष हवे प्रस्याहुतिरध्वर्युर्या
यमाज्यं हुत्वावदानानि जुहोतिप्रक्षेपकर्तुरध्वर्योः सामानाधिकरण्यात्प्रोपलध्व
युरन्यं हुत्वोपप्रक्षिपत्यवदानानीतिप्रक्षेसाध्वर्युरेवेतिनिश्चीयमावशायामध्व

दीक्षद्वाद्वे आमान्याहवनीयेऽधि निवषट्कृते ध्वर्युर्जुहोत्यध्वर्युरनुहोमं जुहोति प्रतिप्रस्थातानेतिश्र
वणात् ॥ एवं तर्हि अध्वर्युस्त्रिपमाणात्प्रक्षेपात्यमन्यः स्वामिनः परस्वत्वापत्त्यर्थं कर्म्माव वि
क्षेपो विधीयते। प्रधानं कर्म्म किंतु पूर्वं लक्ष्मीनेद्रव्यं देवतास्यागश्च्छतिद्रव्यस्य देव
तोद्देशेन त्यागः परस्वत्वापादनं न तदध्वर्युणोहष्टे पिद्रव्ये यावत्स्वामिने परस्मै प्र
यच्छति तावद स्वामित्वकृत्वस्य मत्यं दत्तमिति परेण स्वीकुरुते। तस्मात्स्वामिना एत
त्कर्म कर्त्तव्यमिति कर्तृविशिष्टं कर्म्मात्र विधीयते। एवं वैतत्सर्वं यजतिषु तद्भावात्सर्वाः
प्रधानामिति तास्वपदेवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो स्तीति न तु यजतय स्वाफलयुक्तास्त्र्द
गमित्यगवनिर्दिष्टात्वत्पे सर्वासां प्राधान्यमिति उच्यते। द्विविधं हि प्रधानं सामान्यं वि
शिष्टं चापरं प्रधानत्वमपेक्ष्य यांगत्वं च समाश्रयतितत्सामान्यं पूर्वस्वरूपेण प्र
धानं तद्विशेषरूपमेव तत्र स्वयाजस्य अपूर्वोत्पादकत्वेमान्याङ्गवैलक्षण्यात्प्रधा
नसाल्लक्षण्याच्च प्रधानं एवं तर्हि यत्र यत्र देवतोद्देशेन त्यागो सर्वं यजमानेनापक
रोति तत्र सर्वत्र प्राधान्यात् स्वामिनोस्ते गोधकः कर्त्तव्य इति तु रीयः पक्षस्तिष्ठतिनि
ष्टं तु नाम निर्दोषत्वात्का क्षतिरस्माकं भवतु नाम धिकोयजमानिकोत्सर्गस्तेनाकिंस्वरू
पेण भवितव्यं। परस्वत्वापत्तिं हि यजमानः करोति नोत्स्कच्यते उत्सर्गो वा। यद्युत्सर्गो दे
वतात्यागः इति न्यायेन तत्रैवाग्निमुद्दिश्य परमुत्स्रजामीति प्रयोगः स्यात् अपपरस्वत्वा
पत्तिस्तत्र द्रव्यमायाघ्नतद्रव्यमिदमग्नये भवतिति परस्वस्वापादने न च षष्ठ्याव

एम
८८

तुंशक्यते। तत्स्वामिसंबंधोहिषष्ठी। विनातस्यात्तस्माद्द्विमग्नेरस्वत्वनिप्रयोगेणाभ
वितव्यं। उच्यते। नहिनियजनिभ्यांपत्न्याप्यतेकर्मकर्तरितद्वत्स्यभागशब्देनस्वा
मिनिप्राप्यतेपुनः। अध्वर्युणाकृतत्वेनसिद्धंस्वामिनिचेन्मतिः अप्राप्तेयजमा
नेनदत्ताविधीयतेपुनः। एवंत्यागशब्दोयागहोमपर्यायःसन्दानमेवबाति। द
नेचसंप्रदानसाध्यंनचतत्रपरस्वत्वापत्तिःषष्ठीमपेक्षतेधातुः नैवोक्तत्वात्संप्र
दानस्यविशेषसंबंधात्। शेषसंबंधेचषष्ठीविधानात्। इदमग्नयइत्यादिवत्तुर्थ्यंतः
प्रयोगइतिसिद्धंनचतस्मिन्कृतेस्वत्वनिवृत्तिनिरपेक्ष्यते। परस्यतत्त्वस्वभवेत्प्रदा
नस्यव्यपगतं नहिस्वत्वंभक्तदेशोनतिष्ठतिनिवृत्त्यनंतरंचसर्वत्रैवध्यवसानेनुष्ठ
स्यते। तस्मात्परस्वत्वापत्तिःस्वत्वनिवृत्तिपूर्विकेतिवक्तुमनसाखत्वनिवृत्तिंवे
दनेतिअप्रासिद्धंनपुनःकर्तव्यासचसोदकोदात्त्वात् दानस्योदकपूर्वत्वात्स
र्वाणकदकपूर्वाणिदानानिनियताश्रुतिस्तुविहारेअतदानप्रक्षेपोपपत्तिरिति
वचनात्। विहारे विहारएवविरोधात् अतोयत्रत्यागत्वेविरोधोनास्तीन
त्रसजलोदानं। एवंनहिप्रधानत्यागएवप्राप्नोतिनान्यभागात् होमेनतत्स्वत्व
परित्यागादिरहितं। एवमप्यनिष्पन्नेनप्रधानार्थायकर्तुसमर्थनेननदृष्टिता
वत्वात्प्रापेक्षंतिराकांक्षंकर्तव्यंअतःप्रधानतुल्यमितिफलयोगायस्वामिना
कर्तव्यं। सतिचैवंयद्दायजशब्दाभिधेयंप्रधानकर्मतत्स्वकर्तृकत्वंदायजमानस्य

89

स्वयं प्राप्तत्वान्नास्ति पुनर्विधानावसर इति पुनर्वा धीयते तेन याजमानिकः पुनस्तत्र
त्यागः ॥ पुरुषप्रयोगिमंत्रसंस्कार्यो त्यागे सामर्थ्यात् । किमेतावत्स्वामिनः कर्म नेत्याह
पुरुषोपाभिधान प्रयुज्यमाना इति पुरुषप्रयोगिनः । येऽत्र ते यत्पुरुषप्रयोगिनो मन्त्रा स्वयमि
न स्वफलप्रार्थनपरास्ते उरुषत्वाभिधानाप्रयुज्यन्ते ते मन्त्राः संस्कारस्यैव हेतुरिति प्रय
कारकाः । मुख्यया भावनाया यस्मात् सर्वे त्यागस्त्यागकर्तरि यजमाने प्रक्रियन्ते । कुतः ।
सामर्थ्यात् । समर्थत्वात् । न त्वत्र हि प्रत्याशीर्वादाः कर्त्तव्या आशीर्योगः स्वामिन्येवो
चितः । ह्यय व्यापारे लेशः कर्तुरुचितो तेन स्वफलं येन तत्रैव समर्थं फलं प्राप्यतेनवा
तेन तदपि त्यागो नानुप्रत्ययगाशीर्युक्तो मन्त्रः पुरुषप्रयोगी । अथ प्रयुक्तरि फला
भिसंबंधकर्तृत्वेन स्यात् कथमपि पुरुषप्रयोगिनः यापि न यजमानकर्तृत्वं अध्वर्यो
र्वादिभिरपि प्रयुक्ते स्वामीगामीत्वात् फलस्य पयान क्रियात्मीयफलं कर्तरि सम
वेतत्वात् फलस्य प्रवर्यादिनिरुपाधमाना स्वामी समवायाभावो यादृयति महत्त्वं
त्रोप्यपार्यमाणेनोपायापि तु फलाभिसंबंधाकरः स्वामिसंबंधमेव सर्वं प्रत्या
रोपयति अत एव श्रुतिः । यां वै कां च यज्ञे ऋत्विज आशिषमाशासते यजमा
नस्यैव सा तामेनयात्रऋत्विजो यजमानायाशिषआशासन्तु इति नात्र प्रयोजकः
रणमन्त्राणां कर्मणि प्रयोगभावात् कर्तुरेवोपचारस्यापगात् । नातत्ताशिषां त
द्गामित्वं निवार्यते । अत एवोच्यते । नतदस्मैः स्वाः सन्तीत्यृत्विज इति । आवारे

एम:
२९

वासआशिषोयज्ञियासोहवामहइतितस्मादवगम्यतेयत्रनास्तीयत्रकरणेनतत्रा
र्त्विक्प्रयुक्तस्ययजमानगामित्वमितितस्मात्साध्विदंतदाशिषांतद्गामित्वनिवार्यते
अतएवावोदेवासआशिषोयज्ञियासोहवामहइत्यस्यैकोव्यत्ययेनतरस्मैस्वाःस्वर्गाहि
त्विजआशिषंआशासतइतिस्वीकृतानामेवर्त्विग्गोष्ठ्यस्यमानानांयजमानगामित्व
स्वानितत्त्वप्रयुक्तानामितिगम्यते।अथवापुरुषयोगित्वंश्रूयतेभिगामित्वंफ
लप्रार्थनत्वेनदेवमन्त्रिर्गर्भितात्मसंबंधिनयाप्रार्थ्यमानेयजमानगामित्वमे
वयतस्तदेवचनावसरः।एवंनहिपूर्वएवसमाधिःसाधीयान्।वचनादन्यत्।
यदन्यतवचनाद्भवतियथाज्यनिर्वपणावेदवधादसंस्कारोपिहिरण्यपयस्तृगारि
वर्जिपेये।।शेषाभिनरेपृथाख्यांकर्मणिपुरुषाणामितिनियततत्रापवादउक्तः
इदानींशेषनियमेनसर्वपुरुषाणांकर्तृत्वप्राप्तौनियमार्थमिदं।एतच्चतुष्क
न्यतिरिक्तंपुरुषायमणायेयजमानव्यतिरिक्ताःपुरुषायथाख्यमाख्यातिक्रमेण
कुर्युःयथाहस्तवेदयोगाद्दाध्वर्यवंयाजवेदिकं।।उपवीतिनः।उपवीतंदेवाना
मितिश्रुतेः।इयमत्रप्रतीयतेउपवीतेनदक्षिणोद्धृतपाणिनायज्ञोपवीतेनस
यज्ञोपवीतिभिर्त्वाज्यानिगृह्णातीति।देवकर्मणिदर्शनात्।।प्राच्यादयासर्वाणि
कर्माणिप्रागपवर्गाण्युदगपवर्गाणिवाकर्तव्यानीतितयोरास्येतत्प्रागेवकर्मकुर्व
भवतीतिकर्ममात्रेप्राप्तंसर्वत्रदर्शनात्।तथाहीचिभवतीतिच।।आहतिष्ठ

९०

सामान्तेषु प्रदक्षिणं। सामान्ते त्विति बहु बहुवचनात् सर्वदिक्षु आवृत्तिः प्रदक्षिणं भवेत्। न दक्षिणावृ
त्त्या दैवत्वेनेति सम्बन्धः। आहि तस्माद् दैवेषु तत्। इति सामान्येन प्रदक्षिणं संवर्धात्।। विपर्ययस्य पित्र्येषु
तु सकृद् दक्षिणावृत्तः पित्र्यकर्मण्यावृत्तौ सामान्ते त्वप्रदक्षिणं विपर्ययस्य सर्वस्य विपर्यासं कृत्वा कर्म
णि पित्र्यं कर्तव्यं। अपसव्यविधमनेन पितृभिः समीरणात् दर्शयन् पित्र्येष्वपसव्यत्वं मतं। यत्।
यत्र दैवकर्मणि त्रिस्त्वं तत्र तत्र पितृणां सकृत्कर्तव्यं सकृदुद्देश एव परा वा। पितर इति श्रुतेः। दक्षि
णा च प्रागुदकुल्याने दक्षिणादिक्ता पितृणामिति निश्चयवशात्। प्रधानद्रव्यव्यापत्तौ सांगा
वृत्तिस्तदादेशात्। प्रधानं फलं तत्साधनं कर्म प्रधानं साध्यसाधनयोरभेदोपचारात् द्रव्य
न्यसंक्रमणेन वा। तस्य साधनं मद्द्रव्यं पुरोडाशादि तस्य व्यापत्तिर्विनाशो दुष्टता येन निमित्तेन
शिष्टानामभोज्यमेतं स्यात् तेन तैर्व्यव्यापत्ति द्रव्यस्य स्यात् तन्निमित्तं सांगावृत्तिः प्रधानस्य
कर्तव्या अंगैः सहेयास्ता सांगा उपकारे प्रवृत्तानां प्रधानोद्देशेनं कृतं। द्रव्येणानेन साध्यमेव प्र
धानमिति स्थितं।। आद्यो कर्मणी वृत्ते च विकल्प्याप्रासयोर्यथा। कर्मान्यत्वं यथा तत्र द्रव्या
न्तरपरिग्रहात्।। एवमत्र यदुद्दिष्टं विनष्टं साधनच्युतेः। तदुद्देशप्रवृत्तानामंगानां फलनाश
तः एवं स्यात् प्रकर्तव्या सर्वांगावृत्तिरिष्यते। अपूर्वं फलमेतेषां प्रधानस्योपकारकं येषां दृ
ष्टं फलं तेषां दूरदूरिकायाघवं। दृष्टः फलविनाशेन व्यावृत्तौ गाव विधिर्भवेत्। प्रधानद्रव्य
नाशेनः सर्वांगावृत्तिरिष्यते। संस्कारायेथवा द्रव्ये स्वरूपस्योपकारकाः। संनिपातादि
नाशः स्यात् तेषामेवाश्रयादिह। अंगाः सर्वाणि युज्यंते प्रधानापूर्वकांक्षया। यागादुत्प

एम
९०

घृतेनत्रयागोयेनत्रयासकः। अनुत्पन्नः कथं न श्येत् उद्देशं क्रियतेत्यनु। नापि वैकल्पिकं न्यायसं
भवः श्रुत्यवाधनात्। यद्येद्दृशायत्वेनोपि पर्यायी निनिवर्त्तेते। तदुद्देशप्रवृत्तस्य कर्तृत्वेनशेषि साधनेपि
उंतरंगहीत्वासोयदं पावत्त्संयत्तं ति। तावन्मती स्यनेतस्यसंस्कर्नोत्रापि ननथा तस्माद्गुण
त्वावृत्तायउपकर्त्तुमपूर्वतः। विनाशाभावेन तस्यानावृत्तिर्द्रव्यनाशने। गुणानामेकार्थाना
ं सर्वारंभोभ्यादिस्त्वात्। सर्वाधिकरणेन प्रधानद्रव्यव्यापनिरुद्दिष्टा किं तत्प्रधानद्रव्य
मितिनदुमरत्न्वदस्पति। व्रीहिमयवान्वेति प्रधानद्रव्यमहणेन व्रीहियवौ कुत्रावागतौत
द्दिषयश्च संशयाद्विचारस्तत्रेदं संदिस्यते व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेतेति श्रुयतेत्र्कौ सुभाभ्यां
समुदिताभ्यां यागो निर्वर्तनीयः। उतैकैकेनोभाभ्यां। उत विकल्पेन विकल्पेपि एकैकस्मिन्या
गे विकल्पः व्यवस्थितविकल्पो वा। किं तावत्प्राप्तं तत्रेतावत्पक्षः गुणानां साध्यगुणानां
एकार्थानामेकप्रयोजनानामेकसाध्यानां सर्वारंभात्सर्वेरारम्भः साध्यसिद्धिः सर्वेषामारं
भः कोउपयोगाः समुच्चयपक्षस्यथः। कुतः चोदितत्वात्। साधनत्वेनउपात्तं पिहि साधनत्वा
नाविशेषणयागे विहितौ तत्रैया श्रुत्या व्रीहिभिर्यागो यवैर्याग इति तच्चाभावतुकल्या
द्विशेषादृश्यते। तस्मात्समुच्चयात् चेत्तद्दिषयवाक्यमस्याधिकरणे विकल्पः सि
ध्यति। अन्यथा समुच्चये स्यात्तरं सूत्रे नारभ्ये तत्तस्माद्विचारणीयमत्रोत्तं। न कृत
त्वात् न सर्वैरारंभक्रियानिर्वृत्तिः। कुतः कृतत्वात्। सर्वारंभो हि मिश्रीभावादिमिश्रा
भ्यां वा यागाद्दृत्तान नावन्मिश्रीभूताभ्यां द्रव्यान्तरापेक्षैकस्यापि साधनभावाभावात्सै

91

पागावृत्तिर्यागस्य त्वात्। यागो हि स्वसिद्ध्यै साधनं नापेक्षते। एवं प्राप्ते पत्नी सा चेत्त्रन्द्रस्तर्हि
द्वितीयोपादानं कुः कारयेत्। तस्मात् सकृत्प्रयोगो गुणत्वात् सिद्ध्यर्थं प्रधानभावत्वेनेयमिति न प्रमाणम
त्रा॥ अनारभ्यत्वात्। नायमर्थः क्वचिदारभ्य आरंभार्हः यद्गुणत्वसिद्ध्याप्रधानाद्वृत्तिरिति
यथा केनचिद्यूपस्तासामं तं जनतुं विभक्ष्य गत्वा तत्र स्वाधिकारेण आकारो नास्ति तत्र केनापरेण वि
रोधात्तेरा न गतो राज्ञा स्वयं कृत्वा भागनाधिकायप कारसहकारिणा पूर्वमनागतः पश्चा
द्गतस्य निवेदयत्सा राफलसिध्यर्थं पुनरपि जेतुं गच्छ मम कर्तव्यं किंचिदं नास्तीति। तत्र गन्तोन
गमने प्रयाणुक्तं न तद्दर्शमर्थो नारभ्यो नादरणीयो यो मद्देगभावसिध्यर्थं यथा नावृत्तिः अद
र्शनाद्वा। दृश्यते चायमर्थो यथा एवंविधविषयो विकल्पः स्यात्तु हविरुद्धयने कृष्णस्य श्रू
यते। प्रतिसावर्षं वृद्धं वेश्मिति वृषं वृद्धावुद्धसैवेनेयदि ब्रीहयो यदि यवा इति यदि शब्दो हि
स्वसंबंधी वः। पश्चान्तरसंबंधाद्यो न यति। अन्यद्दृश्यनियतं तत्र यदि ब्रीहयो यस्मिन्नस्ते
ब्रीहयो यस्मिन्नस्ते यवा इति घेकल्पिकं दर्शयति॥ अस्य स्यानर्थकमिति चेन्न। इति चेत्स
क्यासि विकल्पाश्रयणात्। सनिनिरस्तत्वेन श्रुतः साधनभावो न श्यत्। तथा च तन्मातिपा
दिकयाः श्रुतेरप्रमाणं स्यात्। कालांतरे ऽप्येवत्वं स्यात्। तथा एवं श्रुतिनिरस्त्वार्थप्रव
र्तनीयेत। न हि श्रुत्यंतरावगतार्थयत्नस्य भावाद्दानपक्षे स्याद्द्वि च कालांतरे प्रातरेण प्र
धानसाधनं ते नास्ति तदा श्रुत्यंतरस्य प्रवृत्तिसामर्थ्यात् प्रामाण्यं नित्यं भव प्रामाण्यं नावि
रोधः। नन्वेवमष्टदोषस्य विकल्पस्य परिग्रहः। अन्याय्यः स्यात्। यत्तत्र दोषः परिहृतिचे

एम
९९

छृणु। यदा स्याद्व्रीह्युपादानं मस्यासीदप्रमाणता। भवेदस्याः परित्यागः प्रामाण्यस्य परिग
हः। यववाक्ये परित्यक्तप्रामाण्याभितरग्रहः। एवं व्रीहिग्रहे दोषाश्चत्वारो निश्चिताः स्फुटः
यवयागे तथान्येऽपि चत्वारस्तद्दृढं तु। प्रामाण्यं यत्परित्यक्तमप्रामाण्यं समाश्रितं। यव
वाक्येन यो त्यागो व्रीहिवाक्ये विपर्ययः। अप्रामाण्यं परित्यक्तं प्रामाण्यं स्वीकृतं तथा। त्यागः
स्यादुभयोस्तत्र पर्वे यागस्य साधने। गत्यंतरं यतो नास्ति प्रधानासिद्धिबाधतः। पक्षांतरवि
कल्पोऽष्टदोषोऽपत्रसमाश्रितः। [illegible]तमेतत्तु व्रीहियवयोः साधनविकल्पः। स तु स्याभवि
ष्यति। यदि व्रीहयो यदि यवा इति प्रकृते नैकस्मिन्नपि प्रयोगदर्शनात्। व्रीहीन्वा यवान्वा हविषीति
स्त्वत्र कारप्रस्थानात्तु ताविमौ व्रीहियवाविति व्रीहियवौ प्रकल्प्य हविर्हविरेव भवतीति
हविर्मात्रे यावीप्सा विशिष्टे न संबंधा साध्यरूपात्तु स्याद्विकल्पः। व्रीहियवयोर्वा एतदुप
जमिति यजनीयउभयो व्रीहियवयोः साधारण्यं प्रदर्श्य [illegible] वाच्यन्यस्य तत्समीपकाल
जन्यत्वेन प्रत्यनिषेधप्रभुवन्नो व्रीहियवा यानि यतकालोऽन्यमिरेव नियतकाल यागसंबं
धेन व्यवस्थां करोति तथा च सूत्रकारः कालान्तरे पर्ववतां प्रभुवन्ति यमेन कालान्तरे हवि
रं तथा स्यमाह। न चैव व्यवस्था याधुना तुल्यविकल्पेऽपि सर्वदैकद्रव्येणाप्यनुष्ठानमप्र
युज्यते। न शाप्यंवत्य प्रतीपादनाय नियतं कालीन प्रग्रहणमसंभावितं स्यात् न च श्रु
तेः प्रमाणं पसमार्थितं स्यात् न स्माद्व्यवस्थितविभाषाय च व्रीहीन्वा यवान्वेति तुल्यत्वे
तच्छ विधिहविःशब्दे व्रीहियवैः प्रचेतव्यो नैकस्मिन्कर्मणि। एवं यदि व्रीहयानकाल

श्चयुक्तं पक्षद्वयं नातिमोक्षी हि पयोविस्तारापि पक्षद्वयं हविर्मात्रे संबंधादुपपद्यते व्रीहि
यवयोर्वैश्यनरन्यौपवसथ्ये संबंधात्समानमुभयत्र व्यवस्थायामप्यविकल्पो यद्यरूपाग
साधनत्वमुभयोः सामान्यं तेन नत्काल्ये काल्पिकद्रव्यालाभे वैकल्पिकद्रव्यान्तरस्वरूपा
देवानरभावे द्रव्यसामान्याश्रयणेन प्रतिनिधिरूपादेयः। यच्चैवैकल्पिकद्रव्यालाभे
प्रतिनिधूपादानं पूर्वमुक्तं। न ह्येकल्पिकेनारब्धे नारंभात्। तत्। धर्म्ममात्रेषु समुच्चयो
विरोधे। इदं श्रूयते। आघारमाघारयति ऊर्ध्वमाघारयति संततमाघारयतीत्याघारमाघा
रयति तत्र प्रसक्तदाहरणत्वेनाह। धर्म्ममात्रे अदृष्टार्थमात्रे यस्मिन्नुपकारणे वस्तुने
दृष्टमेव जन्यते नाव हं तिवदृष्टसमवेतं दृष्टमात्रमेव वा तत्पर्य दृष्टमात्र प्रयोगस्तत्रैवं जाती
यकेसमुच्चयः कुतः। अविरोधात्। विरोधो हि परस्परं वर्तमानास्ति पूर्वोक्तयाघारं संकुर्वन्ति
ति नहि ऊर्जगुणकामाघारं विदधतो प्रायसः प्राग्गुणको धर्म्मसात्रोत्पादकाध्वामीन
त्वाघारकेत्वादिभिर्विनानुपपद्यमानऊर्ध्वतादिनाक्षीपतिर्यस्मत्प्रदानेन ऊर्ध्वतादीनां
दृष्टार्थतास्यादतो धर्म्ममात्रपरत्व्याविरोधेन वर्तमानाः समुदीयन्तो। न चैकार्थता
विरोधो दृष्टस्योपचयो विरोधी न चैकार्थता परमार्थतः स्वाबानरविशेषाणां गुणभेद
कारितानां सर्वत्र संभवात्। तेनैवं जातीयके समुच्चयः॥ होत्राध्वानयोः। होतृकारणोपध
ते। अभिज्ञादेवस्सविनः प्रदेवं देव्याभिधेयस्याहितं च प्रणयनाग्निमंपनादेः क्रियमाणस्या
नुवाक्यं तया भूर्भुवः स्वरिति साधानेकरणमंत्राः समाम्नाताः तेषां विकल्पः समुच्चयो वे

एमः
९२

निसंशयः॥ तत्र दृष्टार्थानामेकप्रयोजनानां विकल्पो मन्त्राणां दृष्टार्थाः अपेक्षितस्मरणलक्षणात्॥ क
रणमन्त्राश्च व्रीहियववद् दृष्टार्था एवेति विकल्पे प्राप्त आह। होत्राधानयोर्मन्त्राणां समुच्चयः कुतः। अदृ
ष्टार्थत्वाद्वचनात्तु। ननु समुच्चयो दृष्टमात्रप्रयोजनानां न दृष्ट गधात्वापि एषां मात्रप्रयोगात्
एतेऽभिधायका नियमादृष्टं प्रयुक्ताः स्युः तद् दृष्टसमवेतमेकं पनत्राविरोधं जनयेन्न हि अदृष्टान्य
पकारायवार्यं तेन वद्वन्त्यपि। सति दृष्टे नुरोधाय कल्पनादृष्टगोचरा। आधाने वा स्मा इत्येवं वचने
॥सर्वैर्भूर्भुवः स्वरिति नावनैव गार्हपत्यमादधात्यथ सर्वैरादध्यात्केनाहवनीयमादध्यात्तैः
सर्वैः पञ्चभिराहवनीयमादधातीति भूर्भुवः स्वरिति वाचनिकः समुच्चयः॥ याज्यानुवाक्यास्वि
रोधात्॥ पूर्वाधिकरणेन सर्वहोत्रे समुच्चये प्राप्ते पवादः क्रियते याज्यानुवाक्ययोः समुच्चयो
न भवति। एकस्मिन्प्रकरणे पत्र याज्यानुवाकालक्षणा युक्ता निवहूनि युगलानि पठ्यं
ते। तत्र न समुच्चयः कुतः। विरोधादिति हर्थ्यन्ते हि नाः समुच्चीयमानाः। कथं। कृत्स्ने वा अनुवा
क्या प्रयत्कृतिया याज्ययेति कृत्ने प्रदानेन करणं स्पृष्टं। नचैकैकया कृतत्वात्तु न एपि
क्रियमाणे गुणानुरोधात्प्रधानमावृत्तेः स्यात्तु न चावृत्तिहेतुः। अपत्रिभिरादत इत्यादौ कथं
तत्र वृत्तानि स्वमामेकमन्त्रेना अत्रैतु मन्त्रप्रयोगाभिन्न स्यात्कृत न स्याभावात्प्रयुक्त मा
त्रेनेत्ति ष्यान्न प्रधानाहृतिरंगानुरोधात्तु वारा। याज्यायामपि वाचनिकं प्रदानं हि लिंगात्त्रिष्व
घमानं दानिवारं नन्वेत दनुपपन्नमात् कुतं न प्रदानं चेत मोः कार्यमिति देवतायामंत्र्यस्व रू
पलाघवं घनुवामतानि स्यात् देवतानेति याज्ययाप्रदानं संप्रदानमेदं च भवत्ये
न दास्तमां वर्णिको देवतास्यत्केमन्त्रवर्णो भवति मन्त्रवर्णो आश्रयः प्रयेत्तंतु वादिनिनेष दोषः

देवतामंत्रोन्नर्भते स्याचार्यवक्त्रात् यदि देवतायाः स्वरूपं तन्मंत्रेण भविष्यच्यमाने पुरोनुवाक्यालक्ष
णेयाज्यायां वोच्चार्यमाणायां तत्रांतर्भावः । नास्त्येव समस्तरूपेण सर्वत्राविशेषानियत्रदोष
कर्तृत्वेणां विशेषांचादीनामदृष्टत्वाविशेषादृष्टस्वत्र हविर्ग्रहेषु तु देवताया अविशेष्यानि कानुपपद्य
मानता । न च याज्याक्रमाभिधानपक्षे विभुत्वपक्षे मारभोगपद्यते च कर्मसंबंधो नाम भेदेषु पद्यप
ते । तस्मादविरोधः । तेन याज्यानुवाक्यानुसमुच्चयः । दृष्टेनाचाहृष्टपने चायमथीय मा
नात्र समुच्चयः स्यात् । तदसति वा अनुवाक्यायाप्रयस्तानि याज्यायेस्यैकवचनदर्शनं प्राजा
पत्येषु च एकानुवाक्याभवयोः । याज्येकदेवताहीति देवतैकत्वे याज्यैकत्वपरिव्यह हेतु
दर्शयन्देवतैकत्वे याज्यैकत्वमवगमयति । तथा पितृयज्ञेनवाक्यादयविधिपरेवा
क्ये एकपावै देवान्प्रच्यावयंतीति निर्देशात्के नेनुवाक्यैकत्वं । प्रायश्चित्तेषु दोषनाश
ता । प्रतिनिमित्तं प्रायश्चित्तं विहितमथ यदि स्कंदतत् रश्मिरूपतिनयेत । तथाय घृतस्क
न्नेन समवीक्ष्य जुहुयात् परमेष्ठ्यादिः तथा यद्यकोमर्दरिमादि तत्र किं विकल्पः समु
च्चयो वेति संशये सत्रेरावपक्षः प्रायश्चित्तेषु विकल्पः । कुतः । दोषनाशार्थत्वात् यतो दो
षनाशः प्रायश्चित्तेनातिसन्ने समुत्पन्ने च दोषप्रायश्चित्तविधानं यस्मिन्नुत्पन्ने यदि
धीयते तत्र निराकरणायेति निश्चीयते प्रायश्चित्तं तत्कालमितितदर्थमुक्तं तेनैकेनै
वतस्मिन्नुदस्ते परमनर्थकं स्यादिति विकल्पः ॥ नाप्युते ॥ नैनदेवदोषापनयः प्रायश्चित्तार्थिता
त्रिसनत्वनिष्कृतेरभावान्नत्वेवंश्रूयते प्रायश्चित्तेदोषोनश्यतीति एवं हैव ससंदधा
तीति नैयष्क्रा निर्वर्तमानापरेष्ठात्स्वर्वर्तमानं संधानामाहंभवत्तुना मत्रश्चनदप्यस्यमानेके

एमः
९३

नवारितं ॥ अस्य स्थाचा वशब्द एवार्थे अस्य सारेव अस्य स्व विषयं हितं ततः न च अस्य स्सेण भिन्नसंधा
नेहने प्यनुभ्यसते । तस्मान्नाशाभावस्तेन धर्ममात्रत्वात्समुच्चयः । स्याहि दर्शनात् । अवेद्य दो
षनाशः क्वचित्प्रायश्चित्तेन यथाश्वारोहे मा दृश्यतां स्वतत्र दोषनाशः सर्वप्रापवर्गापर्व
संदध्यादेवं हि एवमसंदधानि पराणामभिभैषज्यनीतिमामस्तुतिरन्यार्थे दर्शनं लिंगं दो
षापनयनेन गमयिष्यति संदधानं भैषज्यं च । नान्यार्थत्वान् नैतदेवं । अन्यार्थत्वार्थत्वा
दस्य दर्शनस्य । ननु चेदर्शनेन न सर्वमन्यमेव संक्रमकं दृष्टं । यथा प्रयाजदर्शनं कालावधि
समर्पणार्थं आलंकारणमेतदस्य पदन्यार्थत्वमिति । सत्यं । अन्यार्थत्वमेव नदन्यार्थ
तद्यन्यप्रयोजनमन्यार्थमिदं त्वन्याभिधेयमन्यार्थमुच्यते अन्यार्थत्वादन्याभिधेयत्वा
द्यद्यपत्र मुख्योर्थः संधानं भैषज्यं च वर्तनं कालसंबंधं न थापितं तस्य स्यक्षेण बाधितं
मिति । तेन लक्षितानां विध्यपेक्षितानां स्तुतिरेवार्थो गृहीतव्यः । न तस्य व्याहृति होम मुख्यार्थ
त्वात्तद्दोषनाशनं प्रायश्चित्तं तद्दोष धर्ममात्रत्वात्समुच्चयः । मंत्रे स्वरक्रियायेथाप्राप्त
म विशेषात् । इदानीमिदं विचार्यते । प्रयोगे मंत्राणां यथाम्नातस्वरः त्रास्तणास्वरो
वान्यो वा कश्चिदिति किं प्राप्तं । तत्रैणो वृषसः । मंत्रे कर्मणि प्रयुज्यमाने स्वरक्रियास्व
[illegible]स्याच्चैस्वर्यमिति स्थितः । कुतः । अविशेषात् । स्वरविशेषानुपदेशात् । नहि उपदि
[illegible]माने क्रियां प्रति मंत्रे यः स्वरोऽस्मिन् मंत्रे कर्तव्य इति विशेषेण पदेशोस्ति । तेन यथाकर
णं यथास्वरूपविनियोग एवं स्वरस्यापि ॥ भाषिकस्वरो वा पठन्मंत्रोपदेशात् । वा

94

ग्रहः पक्षांतरपरिग्रहे। भाषिको ब्राह्मणस्वरो वा भवेत्। कुतः उपपन्नस्वरेण मंत्रश्रुतिमध्यय
ने लोपेन तत्पुरुषः। उपपन्नमंत्रस्य लोपदेशात्। सिद्धस्य विधायकेन नान्यथा भावेनोपदेश
स्य यथाप्रवृत्तस्यार्थनियमेऽपि। तानो वा नित्यत्वात्। वाशब्दः उभयपक्षव्यावृत्तौ एवस्य स्वरूपे
तन्नुत्विं तु तानः। एकश्रुत्यं। कुतः। नित्यत्वात्। नित्यो ह्येकश्रुतिरिति साशब्दस्वरूपभूता
नोविनाकृतत्वं स्वभावसिद्धमेव साधनमुत्यादयं उदात्तादयो ह्यष्टादशभेदा एकैकस्य सिद्धा
इति कृत्यं नित्यत्वं तानस्यानिचतेनेतत्। नहि स्वरविशेषादिशिष्टा भेदा वर्णात्यस्य नि
रिक्ताः प्रयत्नमात्रदर्शवाधभिव्यंग्यात्वेन विकारास्तानं स्वरूपवर्णानां अन्यथा तैयाकर
णैश्चतुर्विंशतिभेदा निरूपणीयाः स्युः। नहि सानुनासिकत्वनिरनुनासिकत्वभेदभिन्ना
नां तानरूपाणां। ह्रस्वादीनामेष्वेत भावः संभवति। स्वरूपान्यत्वान्नयस्यारिततंभा
वाव्यपदेशेन निर्देशात् स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति। नह्येकश्रुतिविशिष्टस्व
राभावः एकश्रुतिदूरात्संबुद्धाविति निर्देशात्तस्मादेकश्रुतेस्तानस्य शब्दस्वरूपेण नित्य
त्वे दृष्टेनं विशेषाभावो स्वरूपग्रहणात् युक्तं। अत एव सूत्रितः। एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ। भवती
विशेषः। एतदेकश्रुतिस्वरूपायापर। यज्ञकर्मणि सुब्रह्मण्या सामजपन्यूंखयाज
मानवर्ज्यं यो यज्ञकर्मण्येकश्रुतिः सैतावजपित्वान्यत्र भवति। सामत्ते। मदेन
निगदत्वान्निर्देशः सुब्रह्मण्यायाः न्यूंखाश्चाहोनकाण्यप्रसिद्धाः याजमानेचस्व
रः सर्वत्र। जपेत्सर्वं छिजो यजमानस्य च। अथवा तानो वा तान एव वा भवे कुतो नित्य

एम॰
१४

त्वाद्याकरणस्मृतिमूलत्वमतोऽयाः स्मृतेः सापि नित्यत्वेन साधारणत्वात्स्वरविशेषरूपे
ण प्रवर्त्तमानं भाषिकस्वरं बाधते केयमित्याह। एकश्रुतिदूरात्सम्बुद्धौ यज्ञकर्मण्यपजपन्यू
खसामसु इति। अस्यां व्याख्यायां तानेन याजमानं यत्नुपदेशादिति न स्यात् प्रपाठप्रथमस्वे
निस्वरोपदेशकं ब्राह्मणं मन्त्रे प्रवृत्तनये प्राशनार्थमर्थवाद प्रदर्शनार्थमित्यदोषः। येनाभ
भावोऽस्य प्रयोगविधिना। प्रापितो विशेषविनियोगो लिङ्गेन तस्माद्ब्राह्मणेन स्वरूपावि
नियोगात्कथं स्वरो विनियुज्येत। संख्याविकल्पो दानसंयोगो कृतत्वात्प्रधानप्रकृत्ये
हं न्यूनेष चतुर्ष्या द्वादश द्वादश चतुर्विंशतिं दद्यादिति। तत्र दानसंख्यासमुच्चाया
विकल्पो वा समुच्चय इति संभ्रमः। कुतः। धर्ममात्रे समुच्चय इत्येकत्वात्। धर्ममात्रता
येषामपूर्वं प्रूरेणायत्तेसम्बन्धिकरत्वादपिचयदि श्रुतं तत्तेन विधिना यावं प्राप्यते
न्नुतश्च सर्वाः संख्यास्तेन समुच्चय इति प्राप्त आह। दानसंयोगे श्रुतानां संख्यानां वि
कल्पः। कुतः। दानं ह्यत्र सम्प्रदानं यत्तेनापि स्थितेयतः। साधनं गो विशिष्टा सा संख्या
भिरिह कार्य्यते। साधनं योन्यमानं तु परिच्छेदमपलने संख्याये केनोनेऽस्मिन्नपेक्षा
परगाभवेत्। यत्तत्सम्प्रदानं दानमत्र विधीयते न च कर्म्म विनानुत्पद्यमानं गवादि
वं ध्यासा च संख्या या व्यवस्थिता स्वं नार्थ्यन्ते इति संख्यासंबध्यते। पूर्वं दानेन
संबंधः संख्याकारकयोः पश्चाद्द्वयोः संबन्धमयोग्यत्वात्संख्यामात्रस्य दानमूल
कत्वादेकैव्यनेकरपरिच्छिन्नायाः पश्चात्परस्परेण ग्राहि विषय विशेष्यतां मात्रि

95

सहदानसंबंधस्तत्र विशिष्टमेकेन कृते विना परापेक्ष्यते तस्मादिकल्पः। अथवा येषां
परिक्रयार्थता तेषामानतरेकेन सिद्धत्वात् परं न प्रयुज्यते सरं तेषां भूयः कल्प्यपरि
गनहाहानत्यनिशायः समुच्चयश्चानीवानं च्यहि कुलत्थानि कर्पूकृतत्वेपवर्धममात्र
मितिसंख्यं दानमपूर्वार्थं। ननु गोगंतासंख्या आकांक्षा परत्वा दत्ता द्रष्टार्थत्वा संख्या
नानसमुच्चयः। उत्वप्यवसाप्यपूर्वो विनियुक्तेषु समुच्चयो द्रव्यसंस्कारत्वभेदाभ्यां उ
वध्य आमाशयस्थो मलः। वसामांसरसः। अप्यपूर्वोस सपुटः विनियुक्तः श्वेतां
त्रेपशुगणेष्वेतानि स्वस्वक्रियाभाजि विकल्प्येन गन्हीतव्यानि कृतत्वादेकैकेन
क्रियायाः प्राप्तानि तत्रैव न द्वयोरन्तेषु समुच्चयः। कुतः। द्रव्यसंस्कारत्वेन द्रव्य
एश्वाप्रधानसाधनं पश्वव दानमेभिः संक्रियते उपयुक्तत्वात्प्रधानयागेप
शोहृदयमुक्तं च संस्कारमापद्यन्ते निन द्रव्यार्थं यं क्रियेत सर्वाणि प्रधानद्रव्या
ण्यपेक्ष्यन्ते। आरनवक्रियानेनोवधादिना संवद्धनेन द्रव्यसंस्कारो निति पा
भेदानां हि भिन्नानि द्रव्याणि स्वस्वावयवकार्याणि तत्र व यवाश्रितक्रियावृत्ति
विना संस्कर्तुं शक्यंते तस्मात्समुच्चयः। चोदना गुणेषु वप्रकृपवृधाभ्यां द्रष्ट
व्यते हिरण्यपन क्रीणाति गवा क्रीणाति। वाससा क्रीणाति इत्यादि तत्रैतत्संदिह्य
ते किं विकल्पः समुच्चयो वेति तत्र प्रधानद्रव्यशेषभूतत्वात्फलवनयाक्रयस्य
प्राधान्याद्धिरण्यादिसाधनत्वेन शेषत्वात् यथानुरोधेनावृत्तेरनाप्यत्वाद

एम
९५

केनकृत्वादन्येषांक्रयाणामानर्थक्यादिकल्पः। प्राप्तइतिप्राप्तश्चाह चोदनागु
णेषुचशब्दात्समुच्चयः पूर्वेनोनुकृष्यन्ते चोदनाक्रयवोदनाक्रयेणसोमंभाव
येदितियावत्। नस्वार्थानिगुणाभूतानि साधनद्रव्याणितेषु समुच्चयोभवितु
मर्हन्तिकुतः। प्रकृतेरूपवर्धाच्चसोमस्यप्रकृतेः। प्रकल्पनात्ममममेवकल्प
नानेहिसोमगुणभिर्द्रव्यैः क्रयेणध्वनीयेनदृष्टार्थत्वेक्रयस्यैतेषांदृष्टार्थत्वंन
याणकस्मिन्दुरन्येषामप्रवृत्तिः स्यात्। एतेहिक्रयार्थमासिसमर्प्यकर्मणे
सोमेस्तानिविधीयन्ते तेनादृष्टायत्रदृष्टानिचविधिष्ठुतत्कारकजन्यानिविशिष्टा
निपरस्परमन्येककार्याणिस्युःकृतार्थत्वात्समुच्चयश्चोदनागुणानां अपिचसंख्योपव
र्धात्पिष्ठसमुच्चयष्ठवन्नैवरूपभिरेवक्रो। णयात्रादशभिरितिविकल्पाहिसंख्यास
र्गः स्यात्। अथवाएनद्विषयद्वतेनरधिकरणान्येयुद्धंसंश्रयन्ते। एकहायन्यागवा
पिणास्यात्सोमंक्रीणाती। तत्रेत्तरधिगतंसमुच्चयइतितत्रएकहायन्यादिविशि
ष्टोस्तिभिन्नैर्द्रव्यैः क्रयः साध्यः उतैकव्यक्तिश्रितैस्तैरयमिदंविचार्यते। गुणा
नांक्रयेणसंबन्धोद्रव्याश्रयेणवाकिंतावत्प्राप्तंक्रयेणसंबन्धः कुतः कारकाणि
हिसाध्यानिसाध्यंकारकाणिवक्रियांक्रिययातेनसंबन्धः सर्वेषांनपरस्परं। एतेषांस
र्वेषांतत्तौपाश्रुत्याकरणत्वंप्रतीयते। नचक्रियामपेक्षन्ते॥ योग्याचसंबन्धुंक्रिणा।
तिसंनिहितास्तापिस्वसिद्धयेकारकापेक्षिण्यैसंनिधियोग्यत्वेचतत्रापिसमानेतेनप

रस्परं संबंधे सति गोजातिवद्द्रव्यमात्रं समाश्रित्य साधनत्वेन क्रियया संबंधं प्राप्स्यंती
नि त्रिभिरपि द्रव्यैः क्रयः साधनीय इति प्राप्ते भाष्यते। चोदनायां गुणाः पैंग्यसंख्या
जात्यादयः श्रूयंते। प्रक्षिप्ताः साधनं नैकेनैकोऽस्यं च साधनाः। तद्द्रव्यपसमीपस्थ
संबंधानायं न दूरतः। क्रयं प्राप्याः समर्पयंतस्तथावृताः परस्परं। संबंध्यकमापन्नाः सं
बध्यं मे क्रयेण हि। चोदनाक्रयसाधनं द्रव्यगुणाः पैंग्यादयस्तेषु समुच्चयएकद्रव्यवि
शेषेण तावृत्तः प्रकृत्यस्यबंधाभ्यां प्रकल्प्यं प्रकृतिः तेषां षकत्वेन सामर्थ्येनाभिसाध
नत्वं संबध्य उपपद्यते। एवं तत्वनीया श्रुतिसामर्थ्यात् योग्यतया क्रयेण संबंधान्यथा
नुपपत्त्या नीपिष्ठ्यात्सामर्थ्याधानाया योग्यं विशेषमाकांक्ष्यति तत्र द्रव्यमात्रपरिग्र
हे संनिहितस्याकांक्षायोग्यपरित्यागो विनाकारणं यायः कृतः स्यात्तेनोपबंधएव
न्यायस्तत्र प्रकृते तरूपवं यत्त्र गुणानां परस्परसंबंधात्समुच्चयइति सिद्धं। गार्ह
पत्याहवनीयान्वयवेयानां शास्त्रोपादिष्टं विना गार्हपत्याहवनीयांतरानयायात्
विहृत्याद्यसंवेनरणी वृत्तिः। विहृत्य अप्राप्त्या क्षिप्यमानाहृत्य आदक्षिणेन परिक्र
मणं शास्त्रोपदिष्टं विधाय इतरणाद्वृत्तिः प्रसाद्वृत्तिरधिकमुपदिष्टापि कार्या॥ अ
तोऽस्य निष्क्रमणं कर्मकर्तुर्यत्नेन प्रवेशितानासिद्धे कर्मणि तेनैव संचरेण पुनरा
गत्य निष्क्रमणं वहिर्गमनं विधेयं॥ उत्तरत उपचारेण प्रवृत्तः यदि कर्मशास्त्रेण विशि
ष्टादिसंबंधं नोपदिष्टं तत्र हुतउत्तरउपचारेणीय उत्तरउपचारो वेयस्त इति मुनेः॥ दक्षिणतो

राम
९६

96

ब्रह्मयजमानयोरासनेभवतो वेदेः। ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणत आस्ते तथा अपरे हैवं तुल्यायदक्षिणतो व
र्णनं उत्क्रम्य तस्माद्दक्षिणं वेद्यन्तमधिस्पृश्योपवासीनेति। एवं स्थानं वेद्यन्तमुपरिस्पृश्यासी
नः पश्चाद्यजमानो वेदिं स्पृष्ट्वा तथा यजमानः पश्चाद्वेदिं स्पृष्ट्वोपविशेत् स्पर्शनं यावदुपवेशनं न
नु वेदिं स्पृशन् स्वसंस्कारस्यावश्यं वक्ष्यते। असंस्कृतायां वेदिस्थाभावे कथं तद्दक्षिणतो वधित्वेक
पश्चाद्वेदीं स्पृष्ट्वोपवेशनमिति अथ यत्रास्ते दूरे सन्निहितं पूर्वा गत्या भाविष्यति। नस्केद्व
सानयासामार्थ्यं प्रथमार्थे वा न स्पर्शाभावस्तु पवेशनमेव स्याद् नियतदेशोपवेशनं वा। अपा
स्य सकलस्य सार्थं वैयर्थ्यनिवृत्त्या विन्यासवृत्त्या वेदिमाश्रित्योपवेशनं श्रोतव्यमिति। दक्षिणं वेद्यन्त
मधिस्पृश्योपवासी। स्पर्शस्याधिकरणत्वे सिद्धे वेद्युपपद्यते सा। वयमप्यत्र शास्त्रप्रयोगसिद्धिः भावि
नापि वृत्त्यानुपपन्नं। अतोयदा वेदिः संस्कारैरुपेता नदुत्तरकालं न दक्षिणेनोपवेशनं तद
क्षिणान्तेक्रमेणेतिपुनरुक्तमुच्यते। ब्रह्मणस्तावदर्थसिद्धं ब्रह्मसदनमाहवनीयम
भिमुख उपविशतीति आहवेद्वब्रह्मसदनउपवेशने वीप्ययमेतत्सदनं चेहाकं न
स्माभ्यां विन्यावृत्त्या। वेदिमाश्रित्यायं ब्रह्मसदनविधिः स साहचर्यो यजमानस्यापि
तथा एवं च वेद्यन्तोप्यपपद्यते। अधिकरणत्वं च मतो। तस्यप्रादेशस्य कुतोऽनुपपत्त
अंनपरिज्ञानमथानुमानतो भविष्यति। अध्वर्युः कर्मसु वेदस्मागात्। शेषमितरेषु स्व
कं मयप्यास्थमिति याजुर्वेदिकानां तत्कर्तव्यतयाभ्यासं तत्राह अध्वर्युः केऽन्यविशेष सव
चूनुपादिष्टेषु कर्मसु स्वाधिक्रियते कर्तृत्वेनानुमः वेदयोगात् वेदेनाहि यजोऽध्वर्योः अ

ध्वर्योर्वेद इति योगश्च तदुपदिष्टकर्मकर्तृत्वेनैवोपपद्यते मुख्यस्याध्ययनमात्रपरिग्रहे त्वा
तु न वाध्ययनयोगः प्रतिप्रस्थात्रादीनामपि तत्संभवात् । अध्वर्युसमाख्यानं प्राप्नुया
न्तु । वचनविरोधाभ्यामन्यः । एवं सर्वत्र समाख्याभावादध्वर्योः प्राप्तेः यत्र वचनं विरोधो वा त
त्रान्यः कुर्यात् । वचनात् आग्नेयं(?) प्रतिप्रस्थाता । अथ प्रतिपरे पत्नीमुदानेष्यन्
ष्ठ इति केन वचसा इति विरोधात् सर्वे कपालान्येवान्येन उपदधाति ष्टुत्पत्ने अन्य
तर इति अन्यः समन्तरः हविष्पात्रस्य स्मृत्विजां पूर्वं पूर्वं मन्त्रता श्रुतेन तदग्न्यव
हारः सर्वेषां । ऋत्विजां यथा पूर्वं याप्यः पूर्वं ऋत्विजां प्रसौ तरो दक्षिणेनोन्नेयोप
वहारे । नवाचोदितत्वात् । न वा ऋत्विजामयं व्यवहारो न त्वेतल्लोकविहितं पित्र्यमिहि न ऋ
त्विग्भिरेवं व्यवहर्तव्यमिति पुनरपि तेन परिहारः । अचोदितत्वान्न नियत्ता । बाधा
द्धि परिवर्त्तनेनचोदितत्वं लिङ्गगमकं यथावपाहरणे प्रतिपत्त्यानुपूर्व्यास्थाहिभावा
त भावव्यवपायाः तामन्तरेण पूर्वं वाग्निं चहरन्तीति श्रुतेः अन्तर्बहिर्भावस्यानुबन्धि
के सति नवपायास्तदर्थं बहिर्त्वस्य पस्याप्नत्वात् बहिर्व्यवधानं परिशेषात्प्रतिप्रस्था
तुर्बहिर्भावः । गार्हपत्ये संस्कारो भवन्तीति शेषः । आधिष्ठयणपर्यग्निकरणप्रति
पानाद्याय ददिवा च निकंश्रपणाध न्यूतमरहस्य तमहस्यत्र भवति । तथापि चैवनेनाप्रा
पितं शेषं संस्कारजातं गार्हपत्य एवायथा दक्षिणाग्नेरप्रणीपर्यग्निकरं गार्हपत्या
त् । पत्नीकषायोपसर्जनीतापस्य प्रधानयोकार्यत्वात् प्रधानपाकस्तत्रास्यापि

कः अपरां वा हवनीये। एवं सर्वेषु सर्वेकारेषु नत्र प्राप्तेषु अपरां विकल्पो यं तच्छापि राज्ञस्तन
स्त्राज्याधिश्रयणे तच्छापि चरुस्यापि तेनियमत्वेनानुवादान्। घृतमाज्ये लिङ्गात्। इदानीमदा
नीं विचार्यते। आज्यपिन्वपमनं की सादा वाज्यशब्दो जनादि समर्थो द्रव्यपरः श्रूयते। तत्
किं संस्कारवाचक आहो द्रव्ये रूढ उत योगिकः। योगरूढो वा किं तावद् युक्तं संस्कारवाचकः सन्
संस्कृते आज्यशब्दः प्रयोगादाज्यस्य गुहोतीति तेन रूपाहवनीयादिवत् संस्कारवचनो युक्तः
नैतदेवं संस्कृते प्रयोगदर्शनात् क्रय्यमाज्यमिति वाचकशक्त्यभावे हि एकदेशापि प्रयोगो
नस्यात्तु पश्चात्तेनैव मदर्शनादाज्यं वाचकशक्तिरित्यस्य रूढिता। एतदपि न युज्यते
योगस्य सावधिकत्वाद्योगोनिरूपात्तत्र वाच्यते। यत्र लब्धात्मिका रूढिः संबन्धस्य
वयवार्थत्वेनैकादशस्या रूढिर्लब्धात्मिका तस्मात्स्यते। येन तदाज्यमित्यस्य रूढिरेवं
चेदतिप्रसक्तिः कुतो वार्यते। तैलादावपि तत्सद्भावात्। तत्राह आज्ये आज्यशब्दवि
धिगते घृतं घृतमाज्यमन्त्रेण समर्पयं संस्कारहीनं प्रत्येतव्यं कुतः योगेनां जनसम
र्थद्रव्यप्रतीतौ रूढ्या कदेशस्यापात्तमात्रव्यवस्थापनात्। लिङ्गाच्चासंस्कृतद्रव्य रूढ
रूढिं गमयति तदाज्य मुपतिष्ठ्यते तेन रसाममभ्युत्पादनइति अपवाघृतमाज्ये आज्ये
उपदिष्टे घृतं श्रुतिगतं प्रत्येतव्यं यत्प्रकृतिकं घृतं निर्दिष्टं तत्प्रकृतिकमेव को प्रकृ
तिकं तिलस्नेहः कुतो लिङ्गात्। नगारोपपत्तेर्नहि दाक्षिणात्यसाम्यञ्जनं श्रूयते। मन्त्र
नवनीतन्तुगोवेति गोण्यादृत्यो च्यते। सा च गोमिर्हि नागोभ्य आनी। यत्पुनरेधीपते नवनीते

स्वेकाग्रसंपूर्णा स्वाया। तत्र चरूतनकांस्योहमग्नेः संपतयेन वनीतं गृण्हाते॥ तत्र देवसंबंधोपधृतस्याप्य
ते। तत्र च गो लिंगं दृश्यते। ततो त्यायुक्ता देवसंबंधी धृतमाज्यमुक्तं स्वेष्टस्येत त्र्यंलिंगात्॥ तस्याहेमो
नादेशः। यज्ञविरोधेनाहविर्न निर्दिश्यते। यथाम्नवेणावदेतु हेतो तितत्राज्यस्य होमः कर्तव्यः
ते पयोऽनुकूमशः काः स्वादु पयसुक्तेषु पल्लाभावास्व हृदेशान्यस्याशेषत्वानाज्यादेशो यादि निस्त्र
कुद्रुकोर्थतभाकपयाभाभागात संस्कारान्न हत्वा प्रधानविभक्ति द्वितीयाविषयत्वेन तयान्ती।
योपलक्षस्यांहत्वाज्येन होमः कार्यो नादेश इति सिद्धान्तार्थः। अतः श्रुति रथस्कंवेणोपहत्या
ज्यमेव स्मभिजुहोतीति द्वयामेव दर्शयति आचार्योऽस्पष्टवषट्मुत्क्रान्ती यथाख्या
ख्यानं हृतं चात्वालात्पुरीषं विष्कती वपनादो पत्र वर्णयेणार्थ स्तत्र चत्वालादेवार्थ्य
श्राहवनीयपजनयो ध्रुवायाः श्राहकीयाधिकरणयापजनव आहवनीयपजनयाभिय
तद्व्या आज्यभागौ प्रधानयागाः स्विष्टकृतमतो ध्रौवादाज्यात्भवंति। कुतः तस्य सर्वय
त्त्संबंधात् अथ यच्चतु ध्रुवायां गृह्णाति सर्वस्मै न घृतायु गृण्हातीति श्रुतेः न च घव
दान मात्रस्य सर्वयत्तसंबंधात्। अथ यच्चतुर्ध्रुवायां गृण्हाती सर्वस्मै न यत्तायगृण्हाती
ती श्रुतेः न च घवदान मात्रमपि यत्तसाधनत्वं येनोपस्तरणस्य प्रस्तरणयोर्यवदान
संस्कारेणपर्यवसानं स्यात्। तस्माद्घार्विकं चाग्नीजुह्वतित स्वदानं नाम त्यसौ होमसाधनं
यजत्वदान मित्यवदान लक्षणाभिद्धानाहे मसाधनत्वमेव दानस्याकेवनीतस्य
स्वरूपे यत्तसाधनं कि मित्यपेक्षायां तद्विचतुरवत्तं भवतीति कुतर्वं श्रुतुरवत्तादेवतापाप

98

एषः
९८

कृत्वा इति नित्तत उत्तरं देवताज्यभागरूपत्वं मन्त्रवाक्यादि स्वरूपेण दर्शितं न चैतन् राज्यभागादि विषयं
उत्तरत्र पुरोडाशावदान विधिनिर्देशात्। यस्यैदावदानीये हविर्भवतीति सामान्यनिर्देशात्॥ अ
निरुक्तं हृतदवदानमिति सर्वेषामवदानेत्वं दृश्यते प्रदर्शनं वा वदानमसंदिग्धं तस्मात्तु च
णामनिशेषेण यागसाधनत्वात्॥ यो वाज्यादेर्वोपादानं दृष्टं चैतन्स्तत्रकारस्याप्यज्ञाप्तिसंबं
धाभावेप्यूर्द्ध्वे आज्यकापेयास्थिकं यो वमुपदिष्टानि न हितयत्याहुतिसाधनं न चैतत्र प्रथा
नविनियोगस्तत्रापि पुरोडाशावदानसंस्कारकत्वात्। यत्र चेदं आहुत्यर्थाभावेपि
संस्कारमात्रे प्राप्तं पाश्चिकमिति चाहुतिसाधने चतुरवदानावा यद्वा किंवक्तव्यं तस्मा घ्रौ
वादेवसवाहवनीयपजनीनामाज्यकार्यमन्यत्र वचनप्रापितद्रव्यान्तराभावः उपस्त
रणादेः संस्कारमात्रं चतुरवदानं तरभावनिरस्तं निःसंदिग्धं चोपांशुयाजाज्यभा
गेषु चतुरवदानाकां प्रधानसाधनत्वमन्यनापि तत्रैन किंचन व्यंपकचस आज्य
स्योपस्तीर्यैत्यादिना संस्कारकत्वं प्रतीयते तत्र। कृष्णावखंडनं यस्मादवदानप्रयोजनं
। स्पष्टं निर्दिश्यते तेषु स्यावदानसाधनं तन्नगतं च प्रणावायुज्यते यागः सामुख्यसाधनं
आज्यपूर्वमनिर्दिष्टं गौणं भास्विति प्राधान्यं प्रतिपत्तये निर्दिश्यते न पुनराम तु पत्व
नयत्तसाधनं तथा चेदं द्वा आहुतीयजतीनां हविर्ध्रुवं सोमाज्याहुतिपत्तये निर्दिश्यते न पु
नराम तुरूपत्वेन यत्नसाधनं तथा च ध्रुवा आहुतीयजतीनां हविर्ध्रुवं सोमाज्याहुतिभेदे
न न प्राज्यकेवलप्रतिपादनायोभयत आज्यं आज्याहुतीरिति समाख्यानाराज्य

99

प्राधान्यं न ह्याज्यमेवैनत्करोति। आज्यमेव प्रधानसाधनयोग्यमिति। न तत्र न च दर्शितं। न च मिश्रयु
ण भोगः संस्कारस्कारणं। व्रीहियवव्यतिरिक्तद्रव्याभ्यां यागसाधने एकेनापि कृते न भवेद्यागद्
यं वा कृतं स्यादिति। तन्निराकरणाय। मिश्राहुतिरिति यथाजर्त्तिलैर्जुहोति गवीधुकास
क्तुभिर्जुहोति। निशान्तः स्विष्टनिराप संयोगसाधनं द्रव्यद्वयमुक्तं। न तु स्वप्रधानमपि प्रत्र
कारेणानेकदोषद्वयपरिहारार्थं जमिश्रश्रान् गवेधुकासक्तुनित्युक्तं। न तत्र जर्त्तिलाः संस्का
रकाः श्रुतौ प्रधाननिर्देशादेवमत्रापि नाज्यैवममिधारणादेशमाप्तिः। न तत्र होमसंबन्धा
श्रवणात्। संस्कारफलस्य श्रवणाद्वा। यद्दे हविरभ्यक्तं तदभिधारितं न जुष्टं तन्मेध्यमिति
तदावदानेन स्त्रापि यथास्मा आहुतिं कुर्यात् यमित्यत्र कायया पूर्वं हविः व्यभिधार
येत् कस्मा अवदानाय पुनरप्याप्यायेत्यादिना प्याप्यायनं विनष्टस्य संस्कारैर्भवति। अयात
यामत्वेच स्पष्टं ते नात्र न ध्रौवाज्यमाप्तिः। तत्रान रमदृष्टं यक्षं कर्तृणा तत्फलं स्वीरं स्व
बुद्धिगृहीतसामग्र्याख्यानमप्यपाकृतं। अग्निमाहवनीयं नु परिभाष्यप्रवृत्तिः
ध्रुवाया आज्याधोम्नेयजतीनां। आहुतीनामाज्यधान्याइति गार्ष्टीः आहुतीनां वि
धानेन व्यपदेशाच्च गम्यते। यजतीनामशेषाणां ध्रौवाज्यं साधनं परं॥ इडा प्राशित्रा
धाएकैकं। एके आचार्या इडादीनि ध्रौवात् कुर्वन्तीत्युक्तं। तत्रापि यज्ञसंबन्धानपाकृत्य
त्रिय येव वा एनत्रिः रवारित्वः प्राशित्रेतदेवयज्ञस्यावदानमेव मेवतत्। शिरोवै यज्ञ
स्यैतद्यदाराद्भवत आधारयोर्मेलमन्यनर इति श्रुतिमात्रलाल्यज्ञस्य मेनेषामित्याज्य

रम
९९

स्यात्स्याऽग्नैनस्त्वेन । प्रांचावा घारो विहितावैकैकेनेति ॥ आहवनीये होमाः स्तुतिसमाख्यानाभ्यां
विशेषवचनाभावे होमाः सर्वे प्याहवनीये कर्त्तव्याः कुतः श्रुतेः समाख्यानाच्चाय दाहवनीये जु
हुतीति । आसंमंत्रा हूयन्ते स्मिन्निति आहवनीयः । जुहूवचने । अवचनं यत्र स्यात् विशेषो वचने
नप्राप्यते । तत्र जुहू होमः कार्य्यः । कुतः समाख्यानात् हूयते अनये निजुहूः एतच्च सर्वहोमे
षु समाख्यायानिरंकुशत्वेन प्रापकत्वात् स्याहवनीयसमाख्या दर्शपूर्णमासं संस्थापि
तयानियामिका प्रकरणवशात् सप्तमप्रत्तीनेत्वेन नाप्यध्वर्युसमाख्याने नेयमपि होममा
त्रसाधनतामस्यावत्वि तस्यात् सर्वहोमेषु जुहूः स्त्रुकारत्वात् प्रचरणीयं च सहोम हव्यात्स्त
त्वा स्वं यत्तु चैवं कर्तव्य होम प्रयोगिना तद्दर्व्यादीनां सकृद्ग्रहीतायावाप्सः स कुहूर्हतेन
च होतव्या । कुतः । अर्थोवा सिद्धेर्होमार्थस्यावाप्तिसिद्धेः सिद्धोपि होमस्तेनापि । अवषट्का
रानिरेकाद्वा अवषट्कारा हुतो द्वितीयावदाना मिनिरिक्तं दर्शयन्ति मघ्यावतुरवने अनुना
दस्यध्वन्ताराः पदार्था सेपुनरुद्वन्तुरवनानितिरिक्तस्यातिक्तनात्तत्संबंधिनो यजनेरव पुव भावा
नेन पंचमस्यातिरके तत्र अत्र तु द्वितीयमंत्रः भावादेवातिरिक्ता तत्संबंधिनो यजनेरव
वाभावानेन पंचमस्यातिरेकस्तत्र अत्र तु द्वितीयमंत्राभावादेवातिरिक्तो द्वितीयस्य नात्र
देवता द्वितीयामंत्रातिरेकेण याज्ययामिव देवतानिर्देशाभावात् च स्वाहकारे द्विती
यस्तत्स्यमंत्रान्तभावादग्नेज्योतिरिति प्रथमे होममंत्रे संलग्नपाठात्तेवं वषट्कारस्तस्मा
त् द्वितीयमतिरिक्तं न प्रायश्चित्तं रुन्नेषीद्धिषीरथ के तेद्व आहुतिद्वतिद्व्योः कर्त्तव्ये ति
व्रीहिन्यवान्वा हविषी ॥ हविषि हविः शिष्टे व्रीहीन्यवान्वा प्रणीयात् प्रैष्यजउरुवानायेति

हविष्यमित्याहेति। तस्माद्द्विरवद्यति। तस्येयं यवपत्रक्षणा अहवव्यं द्विरवद्यति। त्रिर्जमदग्नीनां जम
दग्नीनां चिरवद्यति पंचावत्तं जमदग्नीनामिति श्रुतेः। पश्चात्तनीयानीत्यवदानं पश्चात् हस्तयोः॥
सर्वेषां चोभयमविधानात्। सर्वेषामविशेषेणावापस्तु भवति॥ कुतः। तद्धैव तु पंचभवती स्वभि
धायितोपंचावत्तमेव भवतीति सामान्याभिधानात्। यत्र जमदग्नीनां पंचावत्तमिति तत्र छाया
निष्टनेयेत एषां विकल्पः। इदं तु पंचावत्तत्वं प्रधानहविर्विषयं। हविर्ष्ववान्वेति प्रक्रमा
त्। न तस्यैव प्रधानविषयता प्रसंगः। किंतु यत्र यागोपदेशे हविर्मात्रमुपदिश्यते आक्षिप्यते
वा तत्र व्रीह्यादिवद्विशेषप्रसंगः प्रसाध्यते। तथा च तस्य हविषः स्यकृते यत्र महद्ध्ये तद्द्रव्यान्तर
मुपदिश्यते तस्थाने तस्य द्विरवदानं प्रसक्तं तत्र। अयमन्यादिवन्निषेधाप्येवं यस्यादौ
यंधर्मः स्यात्। तत्रोपां। श्रुयाजादावाज्यस्य चतुरवत्तस्यापन्नस्य च तत्त्वं प्रयुक्तं। तत्स्वाज्यभा
गयष्टीसंयाजादावपि चतुः पंचावत्तत्वं स्यात्। दुर्वारं। तथा च तस्माद्धृहि चाग्नौ ऽज्ञे क्व नितर
वदानं नामेत्यपन्नस्य चतुः पंचावत्तं विधीयानायान्यानुवाकावषट्कारादि संबद्धं स्व
ज्ञिष्टयेन पेवार्थं दृष्टमिति। तत्त्वाज्यभागाभ्यां चरत्साग्नेयेन सौम्येनेति विशेषनियमाद्ध्वीरे
वमादौ पंचावत्तनिवृत्तिर्युक्तास्य। न च तु तुरवत्तं सवषट्कारत्विषस्यापि विलोपानान्नेन हवि
ष्यवत्तचतुरादिनियमपरिहारार्थं केवलाज्येपि चतुर्ग्रहणं कृतं। अतश्च जमदग्नीनां सर्वत्राज्य
हविष्युत्ति पंचावत्तता। तथापि प्रयाजादौ मध्यमस्य हविषो गो पुव चनानतत्पेतत् सामान्यपंचावत्त
गतिः किं शुक्लस्य पाष्टेन अनएवं जैमिनिः वपायां श्रुतामाः पंचावत्तमनाप्याअंगा पूर्वेद्ध्यपि चतुर
वत्तुनसर्गिकस्य चतुरवत्तस्यनिवृत्तिं सिद्धां तितवान्। यद्यपि चतुरवत्तमिति जमान्तः पंचावत्तेव

100

रामः
१००

तथा कार्य्यमिति विषयमुदाहरन्त्याह यथाश्रुतेति चेदिति वपायामाज्यमुक्तं तदनन्तरं क्रमेणात्र वक्ष्यमाणा
तो वृत्तः शास्त्रार्थ इति तत्र गवदनुरवदाननिवृत्तिः नचोदनैकत्वादिति सिद्धान्तः। चोदनायाः प्रयोग
वचनस्यैकत्वं अंगप्रधानयोः समः प्रकरणसंबन्धः। पञ्चावत्तेन विशेष्यत इति सर्वत्राङ्गप्रधानगतच
तुरवत्तता निवृत्तिस्तुल्यन्यायत्वात्तत्रापि समाने अयं तु विशेषः परत्र वाक्येन वपासंबन्धः प्रकर
णेन चोदनासंबन्धः आज्यावदानस्येत्तसंबन्धः। तत्त्वं चापि शिष्टं प्रत्येकमपि। मध्यात्पूर्वार्द्धाच्च सं
मितस्त्ववद्यतीति पूर्वेणोत्तरं लक्ष्यते। असंनिहितं संभेदः संगतिः संगतिमकुर्वन् तथा वपाद्यत्ता
मध्यावदानं पूर्वेणान संगच्छते पूर्वं च तमाध्यमवदानमपीदं यवभवति। अंगुष्ठपर्वमा
त्रमवदानं। क्षेत्रफलतो भवतीत्यर्थः॥ मात्रावदिति यथा दधिपयसोरपि मात्रादिवस्तु पारि
माणवदवदेयं नापरिमितमिति मात्राया अनुक्तत्वादवदानमात्रेव तत्त्वत्र मात्रैव प्राप्तमवदानं सा
मर्थ्यादिवृत्तं पुष्कलं द्रव्यं हि स्रुवेणावदानग्रहणे सामर्थ्यानवच्छिन्नावदानं तस्य चोक्तं परिमाणं
अंगुष्ठपर्वमात्रमवदानमिति तेन तेनावद्यमानं मात्रावदेव भविष्यतीति किमर्थमदमारभ्य
ते। सत्यं स्रुवेणावद्यतीत्यादिकमितिना स्वशास्त्रवाक्यपर्य्यन्ते तेन च सूत्रकारेण सामान्याविहितानि
किं तु विशिष्टयोगानि एव न ह्याहि संस्कृतनस्य संस्कारस्य स्रुवेणाज्यग्रहणमिति स्वधितिना इति मच
नान्मन्त्रलिंगाच्च मांससंयुक्तविधाने [illegible] नावदानस्य प्रकरणात्समाख्यानात्सामर्थ्याच्चद्व
एडाशेव तेन सांनाय्यसामर्थ्यात्साधनानां रमाद्वे पयिष्यतीति न च सामर्थ्यात्स्रुवः परिम
हो तु शक्यते। आज्यविशेषेणेतिपुत्रमिति त्वांचावदानमात्रामहो तु शक्यते तस्येति नीद्भिपवा
हविप्रस्तावे विधानात्तस्मादनेन प्रकारेणांगुष्ठपर्वमात्रावदानविधानं न स्रुवेण ग्रस्यमा

णं सिध्यतीति निष्फलो ऽपि संबन्धने। आचार्यं नयो राज्यं। आचार्यं नयो राज्यमवदेयं। एकप्रसङ्गवाप[?]ं
स्विष्टकृतो ऽ द्विरभिघारणं स्विष्टकृतो यद्दवदानं प्रति हविस्तदुभयोः प्रसङ्गयोः प्रधानावदा
नासंख्यानं एकैकेन प्रसङ्गेनैव निहीनं गच्छत्येकावदानेन तत्र च द्विरभिघारणं भवति। अवदाय
प्रत्यभिघारणं प्राक् स्विष्टकृतः। प्रधानार्थं हविषो ऽवदानं गृहीत्वा न दद्यात् हविः पुनरभिघारणी
यं। यावत्स्विष्टकृदवदानं स्विष्टकृदवदानमनुनेनन[?] सर्वहुत एककपालः। एककपालः पुरो
डाशः सर्वहुतः कर्तव्यो ऽपां पृथिवी ते विधानात्। अथैनं सर्वमेव जुहोतीति तत्र कृतिर्वा
प्रैषं। अनुवाचनप्रैषो यथादैवतं अमुष्मा अनुब्रूहीति। अनुवाचनं पुरो ऽनुवाक्यायां
प्रेरणं मैत्रावरुणस्य प्रैषार्थं प्रेरणं तं प्रैषं यथादैवतं। दैवता या अनतिक्रमेण
कर्तव्यनातिक्रमणीया यागदेवतानां तत्र कथं अमुष्मा अनुब्रूहीति सर्वत्र। आश्राव्य
प्रैषे च। आश्रावणानन्तरं प्रैषार्थं पि प्रैषे व्यवमेवमुभयत्र चतुर्थ्यन्तं देवतापदं स्यात्।
पित्स्यर्थः। अमुं यजेति याज्यार्थं मैत्रावरुणो होतुः प्रैषः। अमुं हूति[?] यां न देवतापदं य
जेत्यनेन सहितमुच्चार्यं। प्रैषानुवाचने षष्ठी व्यपायै धानासोमे भ्यइति परिहाप्य प्रैष
पदनुवाचनं तत्र यद्धातव्यस्य हविषः कीर्तनं तत्र षष्ठी भवति यथा हविषः पुरोडाशे
स्य [illegible] हविरित्यादौ सापूर्वं भागस्य स्याद्वित्वषष्ठी स्वयं सिध्यति सर्वत्र भ
वति विकृतौ प्राजापत्ये [illegible]हुत्वे तिकारे संदिह्यते किं चतुर्थी द्वित्वबहुत्वे किं वा प्रैषा
नुवाचनन्यायप्राप्ता षष्ठी एव तत्र परिहाप्यत इति वचनाद्धि कात्यायनरूपेणानेन ज्ञातं तस्यैव
विकारे ऽण विकृतावप्यभिधायको ऽपि प्रातिपदिकार्थाभिधानसंबन्धानं संबन्धनेयत्व

101

राम:
१०१

यांभिधानानुरोधेन कल्प्यते समर्थेन कल्पनीयः सर्वप्रकारेण कर्म्म प्रयुज्यत इति षष्ठ्या संप्रयुज्यते नैवं वाच्यं अत्र
षष्ठी वपासंबंधेन प्रतिनिषिध्यते नानुत्व वपानामनेकत्वेपि च पायोगित्याप षष्ठ्या न भावि नयमिति वक्तुं पं
वभवति यत्त्वभिधायकः कल्प्यमितु पुतकारस्मार्त्तं मदयम मभिधायकरावस्थादृसीतिनाहृष्टाणवप
च्यमानो यत्तु मीयते लेदृसि यादृशापि यदि कार्य्याभिधायकमात्रेपि प्रयुज्यते तत्सर्वत्रापि सुतरां
प्रयुज्येतेस्मापितंदृस्त्वोदृक् कथं हि लौकिकस्य कर्म्मणो विनियोगः स्यात्तु वेदे स्य नियतविभ
क्तिविधानादभिधायकत्वमनियत विभक्तियोगेस्तीति निश्चीयते तस्मात् षष्ठ्यां वपाभ्य इति
सुक्तं॥ असावित्यपनोदः॥ असाविति नाम गृह्णाह यत्र यागमन्त्रे कथामपनोद निराकरणाद्देवनोदे
भ्रातृ हि राह तेनुवाच नादि अथवा सावि यदा सावस्य निर्द्देशयत्रादसौ वृत्तं तत्र तदपनोदेन त्रि
राकरणो मुख्यनामाधानसानि मंत्रः सिध्यति॥ सव षट्कारासु तिष्टदृसि णतः उदङ्प्राङ्वषट्
कृते न सहवास वषट्कारेस्वाहुतिषु तेषु धर्म्मानिष्टदक्षिणतो वेदिति भागेईशमाभिमुखवा
षट्कृते प्रक्षिपन्त्ये पेक्ष्य होवाति विकल्पः सहवे व वषट्कारेणानुहमाद्वषट्कृतेवेति श्रवणात्
उपयत आज्यं हविषया सस्वा॥ अवदान प्रक्षेपो भयत आज्यं जुहुयात् सहवावदानैः।
परस्याहुति स्वापत्रमयो यमाज्यं हुत्वेति पुनरपि योयमाज्यं हुत्वो वदानामि जुहेरस्य
पुनरंतते आज्येनाभि जुहे तीति श्रवणात्॥ वर्तमाना मदेशा चोदनाशब्दात्रैस्य थीभा
वानवैवेति व चनानिर्द्देशालकर्म्म चोदकः आम्नाय व्यथैषे चेत्सतः प्रेषावुद्धो स्थि नास्तेन सं
श्यापाभावेनारंभोथ्याधिकरणास्थ्याशंकारंभोथ [illegible] जयतित्तत्र उभयत्वेकं स्मात्तभव
तिः न थावहिर्द्देव संदनं दासीत्यादि नाश्रुतिसामर्थ्याद्धि धायकत्व मभिधायकत्वाच्च

मंत्रत्वमेवमनाथकमपरत्वं भविष्यति। अथ येनास्मिन्नधिकरणे सति विधायकत्वनिराकरणे मंत्र
त्वे सिद्धे जाति चतुष्टयपूरणो भविष्यतीति। अवश्यारंभणीयमिदं। किंप्राप्तं। विधायः कुतः
वर्तमानापदेशात्। वर्तमानस्य कर्तुं योग्यस्योपादेशात् प्रस्तायनाश प्रस्तायकोप्यणाकं
र्थे विधिरभविषिर्भवति। यथाग्निनापरिषिंचेदिति तत्र वाधारवरूपं परित्यज्य मुख्यार्थेलक्ष
णादि सूरणा वा कार्थ्यजनयः स्यात्। अलक्ष्मीदग्नौ न्विहरेत्यादिभिर्यो विचारणादिरूर्षः कार्यत्वे
नोपदिश्यते सति येज्यस्य शाकाकरणाइति विधित्वमस्य। अपि वा चोदनाशब्दात् चोदनाशब्देति
विधिशब्दोपवर्णितो लिङ् लोट्तव्यादिः सामग्रि॥ लिङ्लोट्तव्यादयश्च विसर्ग्यंते। तथा च पाणिनिः
विधिनिमंत्रणामंत्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् लोट् च। मेषादिनिसर्गप्राप्तकालेषु च कृत्याश्च
अतोलोट् मध्यमपुरुषैकवचनस्य वर्णान्तरणापेन्यायाच विधित्वस्य चा अनु चायुस
र्थाभावात्। ननु तु वर्तमानापदेशो भवतु स्वाह नाशक्तस्यापि विधित्वं न भविष्यति। कुतः
यतोर्थवादानामप्येवमेव रूपंकस्मिं तु वयं गुहुयामेत्यादिना मंत्रापि वर्तमानादेवा तु रः कि य
माण उपदिश्यते चोदनाशब्दश्चायलिङ् तेनार्थवादत्वं भविष्यतीति तन्न श्रुत्यर्थाभावा
त्। विधिश्रुतेरर्थः श्रुत्यर्थसमाभावात्। अर्थान्तरस्य स्तुत्यस्य स्तुतिविहितस्याभावात्। यो
हि चोदनाशब्दो वर्तमानापदेशोर्थवादस्तत्र विधायकं स्तुत्यं नरभावनार्थोपवर्णकं दृष्टंय
थोदाहृत एव तस्मादुपजैतवैनिवाजपेयभावनायां श्रुत्यर्थभावः नैवमात्र विध्यंतरभावा
न्न च तद्विरस्य गीतादग्निनिषमंत्राद्रशो वल्लश्च रूपत्वादेव चोदनाशब्दाभावात् किंत्वनत्वो
वनिवचनात्। तावेव रजनिकचनं स्वरूपमेषां न चार्थवादानां वेवचनाः कृत्यार्थस्यावधानात्

102

एम
१०२

साश्च विधेयस्य ताः विधिश्च नार्थवादपरतो नार्थवादत्वं प्राप्नोति। तथापि नवेऽस्यादेर्निर्देशा
त्कर्म्मवेदकत्वेऽकोनिर्दिश्यते अत्रापि नियोज्यो यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकाम एवमेव
मत्रापि अग्नीनियोज्यो निर्दिश्यते तेनायं कर्म्मणो विहरणादेर्विधायक इति प्राप्त एवं
प्राप्त एवं प्राप्त आह। मंत्रो वा समभिव्याहारात्। मंत्रो चैवंजातीयकस्यात्। कुतः। सम्यगभिव्या
हारः सम्यगभिमुखस्य साकांक्षस्याभिधानमिष्टं नेभिधानात्। एभिर्यस्मादग्निविहरणा
दयः सानुष्ठापनाय प्राप्तकालतास्मरणमाकांक्षन्ति तेनाभिमुखानां व्याख्याकारादभिधा
नान्मंत्रा अमी। अमीत्येपि प्राप्तात्वाद्यः स्मारणाभिमुखावृषत्वादिभिरभिधीयन्ते। नेयांच
मंत्रत्वमस्ति यतु वर्तमानापदेशादिति। तन्मंत्रत्वेप्यविरुद्धं मंत्रोपि शक्यानुष्ठेयमेवार्थम
पदिशति। गायत्र्यो ज्वालांत्सेतियच ...दनाशव्यादिति। नदपि न विरुद्धं प्राप्तकाल
स्मारणेन स्य स्मरणात्। प्राप्त्यस्य ... त्वस्या दोरदर्शनाच्च। अर्थात्स्यत्वं तन्त्रेति। वस्त्रापि
नदविरुद्धमर्थस्य प्रदर्शितत्वात् स्मृत्यर्थाभावादितिवत्। नदर्थवादकं तवैवेति वक्तुना
दिति यत्। नदापि मंत्रत्वसाधकं मंत्रो नरेनथ्यविधप्रावदर्शनात्। अन्वेनवाउ। निर्देशा
दिति यत्तदपि निर्देशनं फलविशिष्टस्य विधित्वसाधकं विधिनानेत्यापेक्षणात्। अथ
वा वर्तमानापदेशात् वर्तमानस्य बुद्धो विध्यंतरआपिनात्कर्तव्यथा वर्तमानस्यार्थस्या
पदेशात् तस्या पाल्लविधिर्विधिर्हि प्रत्येतागास्यप्राप्तस्य ह एन्। मंत्रो वैवंजातीयकः प्रति
न व्यपः। कुतः। वाक्यान्तरेण समभिव्याहृतत्वाद् अर्थस्याविहरणं नीदग्नी नित्यादिनान
यप्राप्तस्य पुनर्विधानं संभवति। अभिधानं हि प्राप्त एव अर्थो मंत्रत्वात्। अथवा समभिव्या

103

हृतत्वात्समभिव्याहरणविधानात् । अथवाहृतो स्रग्णीरसादये निःसपरिक्रमयेन स्रुपारेतदिति । तन्नदि
विधायकं वाक्यं कल्पित्वार्थविधीयते तस्मादपि मंत्रत्वं उक्तदोषान भवतीति मंत्रत्वे वर्तमानानो वि
धेर्वाक्यात्कुतो संस्कार एव स्तु तत्र वर्तमानानामभिधानस्मरणार्थमंत्राणां युक्तो वा दृनाम् तर्हि स्मे
नद्यापि प्रसकाल प्राकाश्यनेति लिंगादेः स्मरणादुपन्नं प्रासकाल स्मारकाणां निगदमंत्राणां न वैव
चनाः संनिमंत्रा इति तत्पर्यायत्वयोगः निर्दिष्टाश्चापि यजुर्नभावान्निर्दिष्टा निगदा अपि मंत्रत्वेन
अथवा वर्तमानापदेशादित्यारेणमंत्राख्या विषयाप्रसंजियते यत उक्तं । सर्वथा ख्यातिकत्व
नां हृदयमिष्टं प्रयोजनं पूर्वग्रापरि तो वा व्याख्यायां दिशया न रो मन्त्रे रं विचार्यते । आग्नेयो
ष्टाकपालो भवति । ऐन्द्राग्नो द्वादशकपालो भवतीत्येवमादिश्रूयते किं विधयः उतार्थवा
द आहो स्वित् मंत्राः किं तावत्प्राप्तं मन्त्रेणो पक्षः नत्वा वृद्धिप्रयोगो वर्तमानापदेशात् । एवं चे
न्नसंगुवास्त्वमस्तु । सर्वस्य हि वर्तमानापो पदेशस्य प्रसार्थप्रापणा वरर्थवादमास्ति । अस्मा
पेक्षणं पत्त्यार्थवारत्व मुचितं एवं नस्वैवलक्षणो न विधयः तस्माद्धि किं लक्षणद्विधानं प्रतीयते
नदाहचो दनाशब्दाल्लिंगादेः । निवैत किं तु विहितप्राभवंतित्वभिव्याहरणार्थाता अर्थवादास्त
र्हि भवन्तु । स्तुत्यर्थाभावात् तदपि न स्तुतो वेधो वर्ध्यते प्राप्तमेयेनप्रापितः न तावत्प्रवृत्ते यत्र
रोचनार्थवादाः भवन्ति । न चात्र स्तुत्यर्थाष्टाकपालस्यानियः केन चिद्दन्निर्दिश्यते न हनोयं
स्तानुपमी अर्थवादा भवेयुः भवंत्वेव नहि मंत्रा उभयसंभावकलक्षणाभावादिति न रापि न
नवैवेनिव चनात् तच्छन्दः पर्याहे त्वनुकर्षेलोः स्मृत्व प्रभावात् । श्रुतस्युत्स्यर्थे स्य मंत्रो भिधाय
कोप्प्रधान शब्दानां तरणार्थ विधानं यस्याभिधायकत्वेनायं मंत्रो भवेत् । न वैव वचनशक्ति वचनस्य

एम
१०३

मैत्रेणानुपमेवं वचनस्तस्मान्नैवं भूयस्करूपपाउरूपयाउरूपयश्चेतिवनूनुनाविनियोगेनगिष्ठुरः

नचनैवैरूपता । तस्मान्न मैत्रेक्षुप्रेषं त्रैशेषेदेनर्भावासंभवात् । वाक्यत्वेननामरूपतायाअभावा

घाघाकथंचिदुपमेवात्तभावाउत्सजेदृस्याहनिर्देशानकर्म्मचोरकः विधिविभक्त्यानिर्देशा

कर्मविधायकः । वर्त्तमानविभक्तिनिर्देशकेपर्याविधायकः सत्यंविधायकत्वेनशभावात्तुद

मेवविधायकमस्तु । स्वरूपस्यतत्र मपेक्ष्यतेऽधिकारप्रयोगविधिभ्यानुचोदनत्वेनविनियो

गविधिनासंबन्धयितुंशक्यंनचान्यःकोऽपिवस्तुरूपाभावात्याद्वारकोऽद्वयपत्नेनवागेतनिष्क

श्रुतिर्हविर्देवतासंबन्धप्रतिपादकस्यैनमपयितुंशक्यंनचान्यः । द्रव्यदेवतासंबन्धासंबन्धो

विहितआत्मानलभतनवागेनयइतिऐन्द्राग्निर्देशोनचऋक्पुरोडाशमात्रपर्यवस्यानिविशे

षसंबन्धविना । नचैकवाक्योपात्तमष्टाकपालंपरिस्यज्यान्येनसंबन्धयाकांक्षस्ययोग्यता

याअभावात् । तेनावरुपमष्टाकपालादिनयसंबन्धनभवितव्यनचतद्विधेर्ग्रहणानैरपादानेन

विधिपरिग्रहोन्यासः । कल्पनागौरवादेतस्मिन्नपरिग्रहस्यमाणविधौवाक्यशेषरूपा

पूर्वाद्रूपकल्पकसद्भावेनैवंरूपस्यैवपंचमलकाररूपत्वात्तस्यचविधौस्मरणालि

ङ्गरूपलेडितिवचनात्कल्पमात्यनिरर्थकंशाविधानेस्विध्यतीतिविधायकत्वमेवंनयपु

क्तं । स्यपवेकस्यचादेवतायैहविर्गृह्यतेन्नैवेनस्येष्टकृनीत्यादिरप्यवाक्यरःशेषः ॥ एवंव

र्त्तमानापदेशादिस्यतोविधायकत्वमानिप्रसक्तमलक्ष्यपिनस्वरूपेणप्राप्तंयपागाय

त्रैगुण्यात्स्वाच्छन्दसापरिग्रहणमित्यादिषुनर्दर्भोपचतेगर्भाविवर्जितोमकः । कुतः । निषेधाभ्य

ना । हवन्यामग्निहोत्रसपात्रोपाध्यानेनयागपरेउपकल्पितपात्रेचभक्षोविकृतावपापकत्रे

त्वेविनियोगोवानेस्यादेवंकदाचन । तस्मात्सनभोगाक्षिनेनामाक्षिनेनसर्वदापगत्हःकार्यः

105

नन्वेवं सत्याभावेन क्षीणभविष्यति । नैष दोषः । यतोऽपहितेस्यैकपात्र्यभिमर्शनं हि हविर्ग्रहण
प्रादौ । यथाथानहि विरासादनं प्रोक्षणपासादने ध्रुवा हि ... नादि मन्त्र चेत्तस्यान्यत्रा
वरोध्वमरभावो स्यावेत्य विरोधः पाणिभ्यां हि हप्यरिगत्स्योमके स्याधानमोदान कालसः
सह फलशब्दमकाभयनुत्वाम्या एवमेवा यामैः स्कन्दोत्पन्नस्य स्यपत्रकम्पश्च तत्वात् ॥
वोन्यफलेषु स्वर्गः सामर्थ्यात् । एवं हि स्यत्नु विश्वजिता यजेतेति तत्र संदेहः किमेतेषां फल
मस्तिउत नास्तीति । नास्ति क्रमः । कुतः । फलश्रवणात् । शाब्दो क समधिगम्य त्व पक्षु द
आह न ह्येवं विनान्यवे फलाववबोधकः शब्दो ध्यपेतो । तस्मात् फलात्रमेव प्राप्त आह ।
वाच्यफलेषु अश्रुतफलेषु मत्तो निप्रनिमा कुतः । सामर्थ्यात् क्रतुविधान सामर्थ्यादेव
विधिर्हि कृतो प्रवर्तयति न च निःफले प्रयासे कश्चित् प्रवर्तते तत्र विधिरनर्थको प्रवर्त
कस्यादिति स्वसामर्थ्याय फलवन्तामेतेषु विधिरेवाह भवतु नाम फलं न त्विंयत्किंचिद
नियतमतः स्वर्ग इति अत्रापि फलं विना प्रवर्तकत्वमनर्थकमिति कल्प्यके तावन्मात्रमे
व कल्प्यये नाधिकमिति येन केनचित् फलेन भवितव्यमिति प्राप्त आह स्वर्गः सामर्थ्यात्
स्वर्ग एव फलं नानियममिति । कुतो स्यैव हेतोः पुनः संबंधः सामर्थ्यात् स्यैव सर्वकामि
नां कामनापूरयितुं सामर्थ्यात् । स एव हि सर्वपर्यः सर्वेषामभिलषितं पूरयितुं तत्र क
मः सर्वेषामविशेष एव वचनं विना प्रवर्तते नियमेन निमित्तेन भवितव्यमन्यथा प्रनिका
मभनेककल्प्यकं ल्पनीयं स्यात् ॥ एककर्म्मणि गुणाविशेषे फलविशेषः । एकस्मिन्क
र्म्मण्यपव्यायामगुणेनासिद्धिमिति गुरुवत् लघुगुणाश्रयेण न गुणाविशेषे सति फलविशे
षो भवति । गुरुत्वस्यैवोपदेशाय सार्थवादत्वात् न्यथा फलसाम्ये लघ्वप्रयासे प्राप्त एव

एम
१०८

सर्वैः प्रवर्तेत ॥ दानवाचनाद्यारंभणावरवरणाप्रतप्रमारोपु यजमानं प्रतीमानत्वात्। तुतु यजमानं
कार्तारं जानीमात्॥ स्वामेवदन्नत्स्निन्नावहतेपिष्टदुग्धदग्धेषु प्रयुक्तः क्रियासंभवात्। स्वाने
हृपावयद्देो। लूनेवर्हिराद्देो। छिन्नेषु पाशेो। अवहतेव्रीह्याद्देो। पिष्टेतंदुलाद्देो। दुग्धे पयसि
। दग्धेपुरवाद्दे। प्रयुक्तेक्रियाप्रयुक्तः क्रियाफलपर्याप्तव्यापिनी क्रियमाणत्र्वासंविधायप्रयुक्ता
क्रियावयवमात्रं पुनर्विधेयं। क्रियमाणमंत्रकृतः संस्कारसंबंधार्थं फलनिष्पत्तये सर्वा क्रिया
न्तदेवकार्या। नहि निर्वृताकालपरिसमाप्तिकर्मनत्र क्रियमाणाविलंब्यमानं संभावयि
तुं शक्यनेन तस्मात्कर्म मध्येफलदानसमर्थायाः क्रियायाअसंभावात्। संस्कारस्य
च क्रियाद्वारेणोपकारकत्वाद्दूरस्थानायक्रियामात्रप्रयुक्तं। न तु कर्तव्यं न चाना
रभ्यत्वादि(लसमंदेपोत्रोभवति। समुत्क्रियांतरोभ्यावाभावात्। तत्रतु व्रीहिभिर्नि
र्वाकांक्षोत्सनात्क्रियापुरर्थवैः। साध्यमानागुणानुरोधे नावर्तिनास्यात्। अत्र
तु शास्त्रात्मककर्त्रादिकारकसामग्रीविना विनाच मंत्रैः कृतायाः स्वलौकिक
त्वनिराकरणाय शास्त्रीयतान्त्रैमिकार्थप्रतिविधानाय गुणासंभवतीलित
त्र। दूरंहि शास्त्रात्मककारकसामग्रीजन्याक्रियाप्रधानोपकारसंबंधे सा च पूर्वं निर्दे

105

तानवरत्वानाध्येकरूपंयेनलौकिकमिर्हेत्यंनतरंतुनः साध्यपितृनकारणाबेक्षेते। एवंवार्हिर्हु
पाराव पिपतः पुनः शास्त्रोक्तसामग्र्यालवनादि सत्यत्वंमूलं स्थितत एवंवतिनकृतेनंत्व
एनचासंभवविषयंनदोहादिविषयंवा। सर्वत्रकालाभावेनासंभवविषयत्वेनिवद
न्नहेतोरनियतत्वंस्पष्टयतिपञ्जुः क्रियासंभवादिति। पंचम्यंतहेतुनिर्देशंपरिसमा
जनस्यप्रतिज्ञारूपमपमांनताकल्पनमविद्यमानस्य हेतो॥ श्वयमाचार्यव्याख्यावेद्
षीप्रकरयतिनिर्दिशेत्वादकार्याचे थपंचस्पाणि तिश्रुतिः। अननुष्ठानतोर्थस्यपीत्यते
नेकशास्त्रवास्त्रेचनियतोसंभवायद्यतेसच नियमेहेतोस्यात्मतिज्ञारूपतारत्यस्य
स्याघर्त्कांचेदेनत॥ रौद्रं राक्षसमासुरमाभिचरणीकंमंत्रमुक्त्वापिस्मियमालभ्या
नंचालभ्योपस्पृश्येदपउपस्पृशेदपः रुद्रदेवतादीन्मंत्रानुवायंमित्रीपात्यत्र
देवत्यानासुरानसुरदेवत्यांश्चअपउपस्पृशेत् चशब्दकर्मसमुच्चये। अतएवत्र्यंब
कसमासेनप्रतीप्यपूजरामंतिपुनरेत्यापउपस्पृशेत्। रुद्रियाणेचवाएतस्यादि
सुरानि। कर्मण्यपिनस्पृश्यति। तत्रदेवत्यंकर्मचकृत्वारौद्रं राक्षससिच्छत्यते।
तत्ररुद्रोदेवताअसेति कृत्यसारुशब्देनरुद्राण्येदेवतोच्यते। अतरुद्रशब्दएवाभि

रम
१०५

वातः। यदि रुद्रो यो देवतानां हि त्र्यंबकभवादिशब्दा अपि तदभिधायकत्वान्न देवोत्या
पि रौद्र एवेति तदुच्चारणात् शावच्छपस्पर्शनं भवेत्। अथ रुद्रशब्द एव देवतानां
हि न त्र्यंबकसूक्ते मंत्रे कर्मणि चोदकोपस्पर्शनमिति। किमत्र युक्तं। अर्थपरत्वं ति
देशशब्दानां युक्तं। कुतः। यजतत्वं त्र्यंबकस्य देवतात्वं यमपि धावत्वं स्यैव यागयोग्यार्थं रु
द्रशब्देन देवतायोगं ब्रवीति। तथा हि। यत्र्यंबकं यजामहे इत्यत्र स्मार्त्तं रुद्रं एव यदा तेन
यजनं तदा तत्र्यंबकयागं विधायकत्वे रौद्रं भवेदिति रुद्रस्य हि श्रुतिरिति त्र्यंबकस्यान्यत्र्यं
रूपेणोपयोगः रुद्ररूपावस्थायामेवेति तदवस्थावाचकस्य त्र्यंबकस्य देवत्वमिष्य
न्यतेऽवगम्यते। अपि च प्रक्षेपसाधने मंत्रे रुद्रस्यैव त्र्यंबकत्वं व्यक्तमादरयत्युपसं
हरति। सहस्वस्रांबिकयेतं जुषस्वादेत्यंबिका ह वै नामास्य स्वसा तयास्यैषा
स्त्रिया सह भागस्तस्मात्त्र्यंबकानामेति त्रैयंबके कर्मणि भेदाभावाद्रौद्रकर्म
त्वपरामर्शी एवाउपस्पर्शननिमित्ततां ब्रवीति। अप उपस्पृशन्ति रुद्रियेणैव वा
एतच्चाचारिषुरिति। अन्तरा वोऽस्कंधा स्कन्देन देवताकाण्डे आधानकर्मभिः कृषीद
वतास्तोभितस्त्रहपुरंदर इति। नासां याहाभाग्यादेकैकस्या अप्यवहूतिनाम

106

धेयानि भवंति। अपि वा कर्मपृथक्त्वाद्यथा होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेत्यप्येकस्य सत इति तथा
वाश्वमेधे कस्य प्रजापतिनामधेयं दृश्यत इति कायाः स्वप्रश्न इति विहिते कायस्य वपाया अ
नुवाक्यां न दृष्टिम गहृहृपुरितिहरणा हृद्यो लात्ति: प्रजापतिर्वै कः प्रजापतिमुवा अ
नु सर्वे देवा इति। तथा हिरण्यगर्भवत्यो धारमापारयति प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः
प्रजापतेरग्निरिति सूत्राकारेपि स वा धारएष्वर्वाद्देवतासामान्यादिति शाब्दान्यत्व
पि देवते समाह। तथा देवाश्च वा असुराश्चेत्यसुरानुपक्रम्य रक्षः शब्देन प्रदान
मुच्यते रक्षसां भागोसीति तेनावगम्यते पर्यायावेताविति। तथा अरहर्द्वेवता मा
सुर आस्येत्यभिधाय करक्षस्वं तस्य वक्ति अरहद्वेतामासुर रक्षसमासेति। अ
पि चैकस्य वस्तुनोनेकनामसंबंधः प्रत्यते नाम मेधे हीत्युपक्रम्य मध्येन मन्त्रवी
दित्यादिना तत्र नामसंबंधमुक्त्वा तद्रूपमभवदिति तस्यैव नाम हेतुकविशेषयो
गमभिधायरए नावात्वा अस्मील्येकस्य वंधंज्ञापयित्वा संख्येयपरेण द्वितीयादि
नाएकामिधेयत्वं यद्रूपक्रांतं तद्देवोपसंहरंतेनावगम्यते प्यत्राप्यभीदेयपरत्वा
अपि च द्यावापृथिव्याः परिग्रहणयोगः प्रत्यते। नाद्यावापृथिव्यां परिगृह्णाती

रामः
१०६

नीन च तच्छब्दस्वरूपस्य संभवतीत्युक्तिर्वाच्यमेव देवता। अत एवेन्द्रादेरोपाधिकं महेन्द्र
त्वं दर्शयति। इन्द्रो वा एष पुरा वृत्रस्य वधादथ वृत्रं हत्वा यथा महाराजो विजि
ग्यान एवं महेन्द्रोऽभवदिति। इन्द्रस्यैव महाकर्मकर्तृत्वेन महत्त्वयोगान्महेन्द्रत्वमि
ति गम्यते। इदमपरं पूर्वोक्तं दूषयति यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिना केवल
स्यैव देवतासंबन्धः। अथ यतो केवलस्य वैश्वानरस्य क्वचित्। वैश्वानरः पशुपु
रोडाश इति क्वचित्समुदितयोरग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालमिति सामा
धिकरण्येन कार्यं परं स्यान वाग्नीषोमाय वहिर्वचन निर्देशो येन द्वित्वमाश
ङ्क्येत निरपेक्षयोर्द्वयोरर्थयोः। तेन विश्वानरोपलक्षमग्निर्देवताभिमता। अत ए
व क्वचित्केन वदभिधाने नादिश्यमानत्वं एकस्यैव नरा द्वभेदाभिन्नत्वं सूचना द
श्यते च द्रव्यपरमात्देवता शब्दस्य न ह्य एष एवं द्रव्ययपानि सोमो वैदेवानां
हविरप्येत सोमाय वा हविः क्रियत इति तेनावगम्यते किंचिद्द्रव्यं देवतानां
निर्देयविषयं नमश्चायं वामित स्याभिधायकानि सर्वाणि नामानि मन्त्रपाणीति

107

तेषामेकस्यापि वियोगे भवेदेवादृष्टोपस्पर्शनमिति प्रामाण्यमुच्यते। शब्दपर एव निर्दिष्टो युक्तो दे
वतायाः शब्दं न भोवान् विषयाहि देवतायां विधीयते न तद्धितादिना। न च मन्त्रस्यादिवद्र
व्यरूपत्वेन तत्रायोगे आमन्त्रितदेवतादिवत्स्वरूपेणावस्थानेन भवितव्यं न च त
स्मिन्सति विषयान्तरोपस्थापनविधानं युज्यते देवतादिवत्समस्तमेतदपि स्यात्। अपा
ग्निमध्ये प्रविश्यापि न हि नाग्निदूरेणान्स्वीकरोति न तर्हि विषाभस्मभावः प्रत्यक्षः
स्यात् अपाग्निसंयोगादि ज्ञासंस्कृतं तद्रूसंगणं हनिनथापि तस्याविकृतस्यग्रहणे
प्रत्यक्षविरोधः। अथास्मदादिप्रत्यक्षागोचरं गणं हनिनदूरं यावत्समारणभजिप
न्त्रस्येवांगीकरणं तेन शब्दात्मनीयमानस्तद्धितः शब्दस्यैव युक्तं द्रव्याधिपत्यं
श्रीनिनच शब्दस्वरूपं फलदानसमर्थमिति नरं न गोन सर्वशक्तियुक्तं देवतास्व
रूपमध्यवसीयते यद्यपि क्रियेवापूर्वद्वारेण फलदा सैव फलोत्सादनशक्तियुक्तं
देवतास्वरूपमध्यवसीयते यद्यपि क्रियेवापूर्वद्वारेण फलदा सैव फलोत्पादनश
क्तियुक्ता तथापि यथाक्षरकसाभग्न्यासोत्पादने तच्छक्तियुक्ता न्येव तेषां मंत्राणां भी

ए भः
१०७

नात्मंत्र्यगतास्वरूपं। निस्सत्वाद्द्रव्यभावाच्च परमाणुवदिष्यते। देवतासमवायित्वेन तस्मान्मं
त्रांतर्भावात्मगताव एताएवहि देवता स्वरूपं निस्सत्वाद्द्रव्यभावाच्च परमाणुवदिष्यते देवता
समवायित्वेन तस्मान्मंत्रांतर्भाविनां तेषां च नामरूपाणामन्येषामपि भेदतः। व्याहृत
रूपभावेन कार्यस्यास्ति संस्करः। एकाभिधेयवाभावेपि अभिधानप्रभेदतः। अभि
धानाश्रितं कार्यं कथं तदंतरे व्रजेत् एवंविशिष्टजातिस्थपिंडेष्वजातियागिति वर्णेन
पिंडस्यैकात्वात् स्मनो वान्यान्वतः। अपि वा पृथगेव स्फुरेद्वयास्कोक्ष्रवीदतः सुक्ता
भिदानभेदेन स्फुतिस्तथाभिधानकं। अभेदेन्यतमं नाम भवेद्दुर्देशसाधनं स्फुति
वान्यतमसुक्तास्वकार्यमपि साधयेत्। रुद्रो देशपं नत्वे कुर्याद्द्वौ देशाक्रतफ
समीहितं ततः सिद्धमस्माधनं भेदसाधनं स्फुतिभेदेपि तुल्यं तत्स्वशपस्फे कर्म
णोपि तत्। नन्वेवं कृषाल्पादियोगित्वात् स्फुतौ कथां प्रतिभावजेपि स्फुतिभाज
आरोपदृष्टान्तस्य दोषः। यतुल्यं वकविधाने रुद्राभिसंधानापर्यायत्वमिति
तत्र ब्रूमः। व्यंजनमात्रत्वं तु तत्स्यात्कं न हि देवतास्वरूपोनिश्चयप्रकाशकं अत
एवोच्यते [illegible] दस्यैव स्फुतिया सहभावात्तस्मात् अंबकानामेतानि तेन नैतद्देवता।

108

स्वरूपं किंतु। इंद्रादेरिव वृत्रहमरुदादिनिस्यादि विशेषणाविशेषपरं। ननु चैवं वृत्रहादि तिसृत्रे देव
तापरो निर्देशः यत्र्यंबकेरयजनेनेति यजियो मव्य श्रुतः। सत्यं अत एव न देवतैकत्वये नोच्यते नैव
रौद्रा भवंति रुद्रस्य हि गुणत्वात्तस्मात्रौद्रा भवंतीति न चैवं वकारेण निविपर्ययेण निषेध पर्यवसानात्।
रुद्रस्य हि इंद्रत्वेन रुद्रसंयुक्तेषाः शब्दनिर्देशेण रुद्रयागेन भवति। त्र्यंबकयागेनेतिप्र
स्तुतेनेत्र्यंबकस्य भेदमवगमयतीति यत्तु चैवं वकाविनिदेवतासंयोगिनान्विते तदर्शनतद्गु
णात् वैश्वानरवाच्ये प्रवृत्तं ननु चैवं ननु देवविशेषणात् रुद्रेणानुप्रवेशो देवतास्वरूपे गु
णः। सत्यं। गुणानुकर्मणि हेतुनिभाके नयथपरः संबंधो नस्यात्स्यात्तर्हि सत्यावाशंका
एवं तर्हि परस्परसंबंधात् कथं विशेषणानां त्र्यंबकयजनेऽपत्यकर्मभूतदनुवादेन प्राप्ति
परिकार्यं प्रयोगास्ति यांशे विकाश्युतं। अथवा चतुर्हेतित्वान्मंत्रवर्णादेवतास्यत्वे
मंत्रे च सहस्रत्वाविकायत्वप्रधानं वृत्तीयायोगित्वं विकारवगम्यते। यत्त्वेवमप्रधान
तया गुणभावेनेतुक्तं तत्राविशेषणामिति न वैश्वानरवृत्रहादिभ्यो विशिष्यते। अत
एव रुद्रस्यैवात्र देवतात्वाप्रसक्तया दुपस्पर्शनदित्याचामा सम एव ननु चैवं तर्हि पुनस्तदे
वापत्तं विशिष्टरुद्रप्रसक्त्या नात्। सत्यं भवेदेवं यदि विशिष्टाविशिष्टयोः स्वरूपभे

एथः

देन स्यात्। अस्ति च भेदो ऽपि नाभिधानप्रत्ययभेदाभ्याम् अन्यत्राथ न समानजातीय
प्रत्ययभेदेन वस्तुगतभेदावधारणं। तस्माद् विशिष्टस्य भेदात् तन्नाविशिष्टकार्ययोगः
अपि च तत्त्वापायापि विशेष्याद् विशेषणं भिन्नम् एवाभ्युपगम्यते न तद्भावाभावे स्वरूपप्र
णम् एव प्रसज्येत तेन तथा। पूर्वरूपावस्थानाभावाद् इति यदि विशेषागमे पूर्वस्वरूपप्रस
ङ्गो विकृत एवोत्पद्येत तन्न हि स्याद् एव विशेषणासंबन्धेऽपि तद्भावस्तस्माद् विशिष्टस्य
भिन्नत्वात् नास्य विशिष्टकार्ययोगः। एवं च यास्कोक्तम् अपि न विरुध्यते। कर्मपृथ
क्त्वनिमित्तं त्वाम न विरुध्यते हि नः। रौद्रकर्मनिमित्तेन योगेनामानरस्यतत्। ए
वं तद् निमित्तं स्याद् रूपांस्य शौनिमित्तकं। प्रजापतित्वं कस्यापि प्रजापालनयोगतः। पु
ज्यते त्रापि वैशिष्ट्यमानत्वाद् भिन्नमेव तु। ननु प्रजापतिमुखा अनु सर्वे देवा इति श्रु
त्यन्वयोगान विशेषणाभिदं नेमतं। यदि मुख्य एव प्रजापतिः कोऽत्राभिमतो भ
वेत्। न हि तस्य स्वत्वावसिद्धत्वात् शब्दव्यापारावसरः। तेनायमर्थः। अयं
तावत् प्रजापालनयोगात् प्रजापतिर् यश्च प्रजापतिशब्देनाख्यातस्तमनु सर्वे
देवा इति एतेन हिरण्यगर्भवत्त्वस्यापि व्याख्यातं। भवतु नामासुररक्षःप्रभृती।

नोपपर्यायवचनता। नन्वेवमेकार्थत्वादृढोऽरःऽस्य समित्समर्थं न वचनीयं स्यादिति नन्
पर्यायान्तरस्यैकार्थस्य न निमित्तभावः पर्युदासार्थमिति न दोषः अत एवैतत्स्या
त् श्लायत इत्यस्य नाम्नो निमित्तभाव उक्तस्तद्विषयं नामोत्तरमानिमित्तमिति। यद
प्यच्यते नैकनामसंबंधस्य कस्यचिच्छब्दस्य वसुन उनिको नाम निवारयति निसर्गस्य सिद्धं न
थापि नाम्नां परस्परव्यावृत्तरूपत्वादन्याभित्तं कार्यमन्यत्कारयितुमसमर्थमि
ति स्यान्नेति। न चाभिधेयस्यैकत्वेपि यद्वाक्यं नानाविशेषणासंबंधं न पुनः परस्परव्यावृत्त
रूपत्वान्न परस्य कार्यसंकरः। यच्च द्यावापृथिव्यं सूक्तो न दृष्टपूर्वं। नन्वेतेह
विधिर्न दृष्टस्वलाभजातिर्यद्वद्रूपे द्यावापृथिव्यौ पृथिवीपरि ग्रहणे हि नोत एवोत्पत्ति
दर्शनात्परिगणनद्दर्शनाच्चार्थवादमात्रं तल्लिङ्गपरं। यच्चेंद्राद्दैरोपाधिकमाहे
द्रत्वमिति तत्रोच्यते। यत्रेंद्रस्य विधानं तत्रेंद्राद्देवता। यत्र महेंद्रस्य तत्र देव
सः न चोभयोरेकस्तत्र समवायो घटते येन विशिष्टप्रत्ययः स्यात्। अत्रापि म
हत्वयोगेन चेन्महेंद्रत्वं न हि विशिष्टाभिद्वयेवच्चर्वो न सुनाम यत्तु वैश्वानर
सामानाधिकरण्यादग्नेरेकार्थत्वेन पर्यायत्वं तद्व्यपदेश्ययोगविशेषरूपेण

मवायाभेद एव न कृतः। अपि च शब्दस्यैव देवतास्वरूपत्वात् कविदैश्वानरशब्द
स्यैकादिदर्थिकस्य चोदनावशेन देवताभावे सति कथमेकदेवतार्थपर्यायश
ब्दता। अतः पाग्नये वैश्वानराय निरुप्यकं महानतामस्य यास्वतं च शब्दयो
रैकार्थ्यावगमः। तदापि नाना हि देवदत्तायं यजत्तदेतायदानव्यमित्यने देवद
यत्तदनयोरभेदनाभ्रमीयैतप्रत्यक्षमाकांक्षावशेन च शब्दावगमाभेद एवस
ष्टनामासादयेत् नवाग्नीषोमावद्दिवचनयोगादेवत्त्वित्वप्रत्यय एकत्वबुद्धी
नाभ्यासेनापि भेदावगमात्। अत एवाच्यते शब्दान्तरमभ्यास इत्यादि भेद
कारणमभियुक्तैः विलक्षणानां शब्दानां स्वातंत्र्येणादेवतात्वात्स्वतन्त्रैवै
श्वानरऽग्नौ नैकस्यावयवापि तिनैकार्थ्यत्वं। यस्मादिदस्य परत्वमिदं स्य नद्यर्थ
वादमात्रं न भावो विहितेन रूपेणासांनाय्यया जिनः कर्मणि सामवायः स्यात्। मस्मा
दामावास्यं इन्द्र देवता विधिशेषायमर्थवादः सोमायैव हि हविः त्रिपन इत्येन दपि प्रजाप
ति वच्छब्दसामान्यादेव निर्दिश्यते। यद्यप्यत प्रजा सिध्यति। तथापि याज्ञिक संप्रदा
यान्यथा योगावापि भवेत्। तेहि स्विष्टकृत्याचारं स्यपां गुपस्पर्शनं स्पष्टं रुद्रपर्याय

110

स्यान्नोग्निशब्दः कार्मिकश्च स्विष्टकृत्त्वद्धुनि। तथा हि अथ यो यं देवः पशूनामी
ष्टे स हृदयं हिं पतेति पशुपतिसंबंधेन वक्ष्यमाणं यागमुपक्रम्य पर्यायांतरेणो
। देशान्तरा अग्नयः इति क्रियते निर्विवेस देवः इत्यादिना शांतं नाम इति कारणमुक्तं
पर्यायांतरेणोद्देशायाथ त्वमभिषिक्तः तत्राशांतनतं कारणमुक्तं तेनेति ज्ञा
यते तेनैषामय्यनपदेशोद्देशेन यामः सिद्धस्येव परमशांततया तोद्देशनीयं तद
एवं च रुद्रस्येषतो दिश्यते न तथापि पर्यायोद्देशेन रुद्रसंबंधेन कर्मपरामृश्यत इति
रुद्रियः स्विष्टकृद्धुदियमाह पशुन्स्सृजे इति नन्वेकार्थत्वेनैकशब्दता पर्याय
तास्तत्र देवतार्थस्य वाच्यत्वाभावात्कथं पर्यायत्वं ननु न वाच्यत्वं देवतायाः किं
किंशब्दस्य देवतात्व। ननु शब्दं तन्मन्त्रगतवाक्ये स्यात्। अतएव वाच्यतेति पर्यायश
ब्दा इति नैष दोषः। एकमन्वितमत्रापि देवतत्वमभिधायिष्वपि भिन्नेष्वन एवं वस्यानुत्व
पर्यायत्वाद्वता। नन्वेवं देवतात्वविशेषाभावतो भवेत्। पर्यायत्वमशेषाणां शब्
दानां नव्यवस्थितः नदोषो देवतायोगः मंत्रोत्तररुद्रिन्नाधन्। एकार्थत्वात्तद
र्थानां सिद्धस्येवं। स्यात्स्थितिः। तद्विन्नार्थाभिधानानि यथ तत्र न संनिहितत्वाच्य

त्तमर्थं पश्यंवं यत्नच्छिन्नैर्गृज्ञेत। तदर्थवाचकाः शब्दाः पर्यायाः स्युः कथं न ते। सिद्धे पर्या
यभावे वक्त्र्यं वक्राद्यो भवेत्स्तुतिः। नन्वनुक्तं प्रतिमात्रं यथादि ध्यानादीनां कथंतनुमतं देवता
प्रतिमान्वेहि तुल्यं वस्तुद्वयं भवेत्। न च तद्दृश्यते नापि तद्रूपात्पृथगस्ति यत्। य
थाविस्माद्विबुद्धीनां क्लिष्टाद्यारोपणं तथा। स्तुगभ्यच्छखल्वाद्येवं ननु मेर्वीर्ष
यकं देवतं प्रतिमा। ननु विशेषाकृतिकाष्ठकं। विशेषाकारसुक्तोहि पाषाणः
प्रतिमा हरेहरिहं नगेन स्तत्र तच्च हरिहरपि संस्थितं। एवं चाभ्यादिशब्दानां दे
वतान्वेष्टिते सति। अंतभावेन रूपस्य तदारोपादुनिर्मितं। नन्वेवं त्र्यंबका
दिशब्दानां देवतान्वेहविर्भाक्केन स्तुतिभाक्केन वा समाख्यानं प्रसज्यते। नायं
नियमोस्ति निघंटौ सर्वं देवताख्यानं। न हि रुद्रपर्यायाणां रुद्राध्याये हविर्भा
क्केन पठ्यमानानामाख्यानमस्ति। न च तेषां वृत्रहपुरंदरादितुल्यत्वेन व्यंजन
मात्रपरत्वा सर्वेषां नमः संबंधात्सामस्त्येन हविः संबंधाच न च रुद्रातिरिक्त दे
वतापरता एष एव हि रएपवाहुः सेनानी रेषदिशांपतिरित्येकरूपरत्व
श्रवणात्। तस्मात्पर्यायैस्तु जिभवति। न च पर्याय रुद्र पद रूप स्त्र रुद्राणां त्वि समो

वसीयते भिन्नजातिविषयत्वादसुरराक्षसशब्दयोः। अत एव यास्केन व्यपदिश्यते।
असुररक्षांसि द्वेष्यक इति। अत्रेदमाकूतं रौद्रं दैवतं तद्घोररूपायाः पूर्वोक्ता
या नमन्त्रो रुद्रास्त्रेति मन्त्रवाचकरुद्रमहीमहीति। एवं रक्षोदैवतं कृणुष्वपाजः
नप्यापहत्य रक्षइतिच। एवमसुरदैवतं ये रूपाणीति तत्पापारहमित्यभि अ
भिचर्यते हन्तुं येन कर्मणा तदभिचरणं कर्म तत्र भव आभिचरणिकं मंत्रं त
त्रापि तस्मिन्कर्मण्याभिचारणमित्याभिधायकाश्च मन्त्रभवा आभिचार
करणा मन्त्रा इति पितृदेवत्या अपि। शुन्धन्तां लोकाः पितृषदनाः। अत्रापि
तर इति अत्रान्यदेवते पिण्डस्थादिदैवतो भिन्नत्वे रुद्रादीनां तेन तेन घटकत्वं त
तश्च दैवता। स्वाभाविनस्त्रीणां रौद्रत्वे तेरौद्रत्वं नास्तीति नोपस्पर्शनार्हत्वं
तेन प्राधान्यस्तुतिभाजामेव दैवतानां स्वानां न देवत्वेष्वेव तेन उदकस्पर्श इति
प्राप्ते निर्णीयते। अस्पष्टदैवते यत्र न लिङ्गेन दैवताकृता तुल्यं तदुभयोस्त
त्र मामन्त्र उदकस्पर्शनम्। स निप्राप्ते निर्णीयते। अस्पष्टदैवते यत्र नलिङ्गेनो
दैवताकृतः तुल्यं तदुभयोस्तत्र मामन्त्र उदकस्पर्शनम्। स निप्रथमीनारस्य

राम:
११२

देवतेति षष्ठ्यंतेन देवतासंबंधः। अथ मां न स्पृशदा विवक्षितो देवतासंबंधस्य स्वामित्वे
न संबंधः। स्वामित्वं चात्र मंत्रस्तु सोममेयं स्तुस्योममेयं स्तुतिरित्यभिधानतो देवता
र्थस्तत्राने पदुकस्याविषयेन रूपत्वाद्देवतात्वेन संभवतीति स्तुतिभागेवदे
वतेति तत्र मंत्रो विधिः स्यात्। नन्वेवं न्यायेदेवताशब्दस्योभयत्र तुल्यप्र
सिद्धत्वात्तैर्पदुकं देवतानामप्रधानं देवतानामिति देवता मंत्रं चतुप्रवृत्तो
निमित्तत्रचमितिनिभविष्यत्येव तत्र न्निर्णोत्पत्तिः। न च प्रधानाप्रधानयोः। प्रधा
नेसंप्रत्ययइति न्यायात्रावतरति। सामान्यमात्रेग्रहणेन निराकांक्षीभावात्
यत्र स्तुतिविधानावर्यवसानमभिधायापर्यवसानं वा तत्र न्यायोवस्थापके
विध्यमेनचात्रैवं देवताशब्दार्थोयारेव मन्येरुतस्तुकात्। यत्र वर्णनादेवीर
त्वादेवस्तावयवमात्रसादृश्यादेवताप्रत्ययस्तत्रैव क्रव्यमेव नास्ति संदेहो यदि दे
वतानामधेयेन मंत्रत्वेऽपि वसर्वतो मुख्यामैत्रायत्परत्वयालिंगमात्रेणापि
नीयतेनेनत्वप्यथासाधयंत्येवार्थं अत एव समानरूपत्वमिति तत्र कारणं देवता
न्यत्वं कथ्यमतिविस्तुभ्यपस्तत्वाराणापरिच्छयोवसवस्वाल्लिंगात् देवतानीति

अवयवेचारद्वतान्यत्वं दर्शयति अंत्रसः पाद आग्नेय इति तस्माद्देवता
नाममात्रं यस्मिन्मंत्रे तत्र निमित्तसद्भावः। अपि च यदि तेनैवं दुंदुकं
देवतापरं न स्याद्देवतानाहि देवताशब्दप्रवृत्तिर्देवन स्यात्
अस्मिंश्च वने रुक्तव्यवहारे च देवताशब्दप्रवृत्तिः। नेदं चैदुंदुकं दे
वतानाममप्रधाने इति किंच अभिचारिकेपि रुद्रसंबंधा
मंत्रमात्रे सर्वेषामभिचारप्रकाशननिमित्ताभावात्तन्नयो
भिचारकं प्रकाशयंतीति तेषामेवीचारणा एवं चेदभिचार
प्रवृत्तिं विनापि मंत्राणां तदर्थप्रकाशकत्वाद्देवत्वनि
मित्तमिति तथ्यपापातन्यव्यवस्थायां यदि तो वधोसीत्ये
वमादिनादिषत्वादिवधउच्यमानोभिचारएवेत्यनुभि
चरत्स्वपि मंत्रेणाभिचानिमित्तसद्भावात्सर्वत्रैपस्पशेन
सिद्धं ॥ इति रभ्यासोध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥ ॥ रविसँर

113

सोयैरभिषिक्तो वाजपेयैः पंचाग्निविन्। सोमान् त्रिंशो नरश्शनं इष्ट्वा
भाष्यपरीभवेत्॥ संम्राजां वंशजो जयसेवाचस्पतिरिवापरः। वाचस
जितरूपाद्यं ग्नेयो भिक्षान भवाश्रयः॥ अनेकक्रतुयाजित्वाद्दीयसोपि
निवारकः। अन्यत्रगमनस्यासोश्री अनंतामिधः सुधीः॥ ॥
इति स्वराट् संम्राट्स्थपतिर्महायाज्ञिकश्री अनंतकृते कात्याय
नसूत्रभाष्ये प्रथमोऽध्यायः॥ ॥ ग्रंथ ८०००२ ॥

रामः
११३